

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 39

Київ
2008

УДК 94.32(477)
ББК 63.3 (4Укр)
Н-34

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 1 від 21 лютого 2008 р.)*

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей
політичних наук і державного управління
постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1-05/7
та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3-05/11.

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, член-кореспондент НАН України (голова)
В.Ф.Солдатенко, член-кореспондент НАН України (відповідальний редактор)
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
В.О.Котигоренко, доктор політичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
О.М.Майборода, доктор історичних наук
М.І.Михальченко, член-кореспондент НАН України
М.І.Панчук, доктор історичних наук
А.Д.Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
О.О.Рафальський, доктор історичних наук
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Н-34 Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 39. — 332 с.

ISBN 966-02-2769-8 (серія)
ISBN 978-966-02-4770-3 (Вип. 39)

Збірник містить статті, присвячені з'ясуванню політичних, соціальних і національних чинників революцій і реформ в Україні. Частина статей розкриває революційні процеси через аналіз історичного досвіду Національної революції середини XVII ст. Значної уваги надається вивченню і висвітленню соціально-політичних перетворень під час української революції 1917–1920 рр. Окрему увагу приділено узагальненню стану досліджень щодо трансформацій політичних структур, функціонування українських політичних партій, мовної політики в Україні, проблеми національної самоідентифікації.

УДК 94.32(477)
ББК 63.3 (4Укр)

ISBN 978-966-02-4770-3

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

ЗМІСТ

Кривошея В. Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)	7
Степанчук Ю. Українське козацтва у системі міжнародних відносин Східної Європи у XVI — першій половині XVII ст.	37
Пономаренко О. Еволюція української національної ідеї в XVII–XVIII століттях	41
Іржицький В., Тітаренко Н. Родина Виговських в історії Української козацької держави	51
Цубенко В. Територія і населені пункти Києво-Подільського військового поселення (1837–1857)	59
Гай-Нижник П. Політичні погляди Вудро Вільсона у допрезидентський період його життя та діяльності	67
Яремчук В. Університетське питання — один з консолідуючих факторів у діяльності українських політичних партій Західної України	77
Бевз Т. Соціально-економічні трансформації у добу Центральної Ради	91
Шевченко В. Центральна Рада: політика українізації	109
Федоренко О. Геополітичні погляди М. Міхновського і Д. Донцова в період Української революції	123
Папакін Г. Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р.	129
Любовець О. Українські партії і вибір перспектив суспільно-політичного розвитку України напередодні гетьманського перевороту	150
Гошуляк І. Трудовий конгрес і проблема соборності України	160
Солдатенко В. Осінь 1919 року: основні чинники розриву соборного фронту	172
Петриченко К. Феномен українського повстанства (березень 1917 — серпень 1919 рр.)	199
Тороповська Т. Персональний склад урядів Директорії	209
Левицька Н., Чуприна В. Українська революція: духовно-релігійні чинники	217

Губський С. Внесок іонаціональних військових формувань армії УНР (1918–1920 рр.) у боротьбу за незалежність України	233
Красівський О. Україна і Польща в період революції: від конфронтації до співробітництва	247
Трачук О. Основні підходи сучасної вітчизняної історичної науки щодо вивчення українських політичних партій доби національно-визвольної революції 1917–1920 рр.	258
Собачко О. Національне відродження в літературі 20-х років та натиск тоталітаризму	270
Васильчук Г. Політичні репресії в УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: історіографічний аспект	281
Кучер В. Німецька окупація України в початковий період війни: політико-економічна парадигма	291
Погребинська І. Автономізм та його вплив на формування єврейської національної ідентичності в Україні: історіографічний аспект	307
Соловей А. Українсько-російські відносини та мовна політика в Україні: історіографічний погляд	317
Відомості про авторів	330

ПЕРЕДМОВА

Суспільні зміни поділяються на два головних типи: стрибкоподібне прискорення та плавна еволюція, революція і реформа. Обидва варіанти розвитку суспільного прогресу викликали в політичній, науковій думці як позитивні, так і негативні оцінки, що коливалися від возвеличення до ненависті. Потреба їх дослідження диктується необхідністю виявлення дійсних причин та чинників поступу суспільства і державності.

Як форми соціального прогресу революції і реформи існують як єдність і боротьба протилежностей. Кроки суспільних «верхів», спрямовані на соціально-політичне вдосконалення, з одного боку, мають забезпечити панівне становище еліти, з іншого — сприяти розвитку класів, станів, націй, особистостей. В разі невиконання другого завдання ці ж класи, стани, нації, особистості беруть безпосередню участь у реформуванні суспільства і еволюційні зміни концентруються в часі, розв'язуючи ланцюг попередніх коротко-термінових, середньотермінових і довготермінових проблем, назрілих соціальних конфліктів. Відбувається революція, в ході якої відкидаються застарілі, віджилі устої і на основі рішучих, кардинальних змін вибудовуються нові. Враховуючи гегелівський підхід до терміну діалектичного заперечення як зняття (*Aufhebung*), революції усувають ті перепони, які шляхом реформ не вдалося подолати, звісно зберігаючи прогресивні надбання попередніх станів, які були досягнуті реформістським шляхом.

Іноді, запобігаючи революціям «знизу», «верхи» здійснюють істотні, ґрунтовні реформи, одночасна концентрація яких приводить до нових потрясінь. Одні вважають такі прояви, нарівні з революціями, аномальними явищами, інші — закономірними. Перші закликають до практики «перманентного реформування в саморегульованому суспільстві» через «реформу-інновацію». А другі вважають, що реформи в суспільстві мають забезпечити стабільний, поступальний розвиток, знищуючи перепони і не доводячи суспільство до соціального вибуху, соціально-політичних революцій.

Пропонований збірник присвячений політичним, соціальним і національним чинникам революцій і реформ в Україні. Частина статей розкриває події Національної революції середини XVII ст.,

особливої уваги надається з'ясуванню ролі як козацької, так і духовної еліти в тогочасних процесах.

Проблематика реформування в ХІХ ст. розглядається в статтях, присвячених університетському питанню, виникненню військових поселень, аналізу політичних поглядів низки політичних діячів.

Значне місце посідають розвідки про соціально-політичні перетворення під час української національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

Приділено увагу узагальненню історіографічного стану та проблем вивчення досвіду українських політичних партій, здійснення мовної політики в Україні та її впливу на українсько-російські стосунки, феномену національної самоідентифікації націй.

Володимир Кривошея

КОЗАЦЬКА ЕЛІТА
В НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ
СЕРЕДИНИ XVII СТ.

(Гетьманат Юрія Хмельницького)

23–24 вересня 1659 р. гетьманом був обраний Ю.Хмельницький¹. Генеральний обозний Тимофій Носач зберіг свій уряд, суддями стали Іван Кравченко та Іван Безпалій², писарем Семен Голуховський, осавулами Іван Ковалевський, Онисим Чоботків. Т.Носач, П.Дорошенко і Г.Гуляницький возили Виговському «асекурацію» нового гетьмана. На козацькій раді канівський полковник Лизогуб і миргородський Лісницький стояли за вірність ЙКМ, що засвідчує їх антивиговську, але пропольську орієнтацію в той час.

У жовтні неподалік від Терехтемирова в Жержевій долині відбулася старшинська рада. З Дону, де шинкував горілкою, повернувся дядько Ю.Хмельницького Яким Сомко³. Він прибув на раду з невеликим загоном, набраним із різних лівобережних полків.

У виборах Юрія на гетьманство брали участь сім правобережних полків, з Лівобережжя — Переяславський Т.Цицюри. Про інші три полки Лівобережжя маємо інформацію, що в кінці вересня 1659 р. ніжинський полковник В.Золотаренко, чернігівський І.Сич, прилуцький Ф.Терещенко закликали в похід на Київ. Князь Трубецької направив туди підрозділи Г.Козловського, П.Долго-рукого і вищеназвані три козацьких полки.

Наприкінці 1659 р. найбільший вплив на Ю.Хмельницького мав генеральний осавул Іван Ковалевський. Він разом з Захаром Шийкевичем умовляли, щоб гетьман не приймав Переяславських статей⁴. Про подальшу долю Ковалевського знаємо лише те, що влітку 1660 р. він хворів і лікувався у Печерському монастирі, де, мабуть, і помер.

Активно підтримували молодого Хмельницького Бережецькі (при Виговському вони втарили впливові уряди). Крім двоюрідного брата Прокопа козацьким полковником згадується Федір Бережецький (мабуть, наказний чигиринський). З Іркліївщини до Переяслава перейшов і став полковим писарем переяславським Михайло Бережецький. Поруч завжди був «наш писар» шляхтич Василь Глосинський⁵.

Генеральними старшинами були Тимофій Носач (обозний), суддями — Іван Кравченко (Правденко), Іван Безпалий, Григорій Лісницький, Михайло Радкевич, Тимофій Гуляницький. Писар полковий миргородський Семен Голуховський став генеральним писарем. Підписав переяславську угоду 1659 р.⁶ На корсунській раді 1660 р. склав повноваження генерального писаря на користь Павла Тетері⁷. У 1661 р. «Тетеря зрадив, залишив писарство, поїхав до Польщі, а Семен як і раніше присланий на писарство з Запорога»⁸. «...обо всех делах... писав в Переяслав к гетьману к Якиму Самку и в Киев. И проведав де то Юрась, за то ево Семена хотел расстрелять»⁹. Голуховського змінив Василь Глосинський.

У той час відомі три генеральні осавули, а саме: Іван Ковалевський, Онисим Чоботків, Василь Дем'янів.

На боці Юрія Хмельницького активно стояли в полках Михайло, Павло, Семен, Олександр Зеленські (Брацлавський), Петро Дорошенко (Чигиринський), Михайло Ханенко (Уманський), Іван Кравченко (Бовдинович) (Білоцерківський), Карпенко Сидір (Переяславський), Гоголь Остап (Кальницький), Іван Хмельницький, Василь і Андрій Глосинські, Остафій Гвовський, Іван Федорович Яцковський-Куницький (Кальницький), Остафій Новаковський, Хома і Яків Войцеховичі (Чернігівський полк, Седнів), Михайло Каленкович, Михайло Попадайло, Самуїл Пукержицький, Максим Сильницький (Паволоцький), Іван Лабушний (Цибулівська сотня Уманського полку), Степан Холминський, Ярема Урошевич з синами (Кальницький), Степан Подуцький, Севериненко-Косця, Захар і Христофор Петровичі (Канівський), сотник Василь Лихий. Як бачимо, Юрія Хмельницького найбільш активно підтримали західні полки, в першу чергу, Кальницький, Брацлавський, Уманський і Білоцерківський.

Московський вектор зовнішньополітичної діяльності знаходився під контролем А.Одинця, В.Дворецького, О.Фецькієвича, П.Апостола, М.Булиги, П.Дорошенка¹⁰, М.Суличича, Н.Кононовича, Г.Дорошенка¹¹.

У Чигирині Герасима (Еразм) Каплуновського на короткий проміжок часу змінив колишній козак Кременчуцької сотні за Богдана Хмельницького Канівець Кирило Андрійович, який очолював кінний запорозький полк у Виговського¹². Пізніше полковником став Павло Кременчуцький (1659–1660). Каплуновського бачимо ж на уряді сотника торговицького, коли йому 28 липня 1661 р. дістався королівський привілей на м. Торговицю і с. Нерубайку,

м. Мазуров в старостві Вінницькому¹³. Почергово передають один одному полковий пірнач Петро Дорошенко Степану Опарі, той Прокопу Бережецькому, Івану Богуну, Тихому. Потім полк знову очолив Петро Дорошенко.

Близькою людиною до родини Хмельницьких був Семен Тихий (? — 1629–1675 — ?). Спочатку він був деякий час у Богдана Хмельницького «гетьманським писарем» (1649–1650.12. — ?)¹⁴, в реєстрі 1649 р. зазначений як Семен Хмельницького¹⁵. Мабуть, був пізніше і полковим писарем чигиринським. Змінив на полковництві Івана Богуну, який став наказним гетьманом. У серпні 1662 р. «Кременчук де здался изменником заднепровским черкасам по наговору и за приводом Кременчуцкого наказного полковника Савки Каневца да сотника Ильяша Ведмиченка да Спаского попа да Сеньки Листопаденка да Мишки Квачка. И вошло де в Кременчук с чигиринским полковником с Семеном Тихим да дьяком Черкасским з две тысячи «человек»¹⁶.

На чолі сотень Чигиринського стояли: Голтвянської — Матвій Кваша, Медведівської — Степан Опара, Омельницької — Гунько, Суботівської — Михайло Капуста. Знаний в цей час сотником омельницьким Чигиринського (Кременчуцького) полку Гунька, можливо, — це зафіксований у реєстрі 1649 р. Андрій Гунченко¹⁷.

Сім чигиринських полковників представляли сім старшинських родин. З них повернули собі вплив Бережецькі, раніше полковниковували не в цьому полку Богун, Дорошенко, Канівець. Новими родинами, які піднялися при Юрії Хмельницькому, були дві — Кременчуцькі та Опари. Обидві ці родини були з сотницького середовища Чигиринського полку і, мабуть, відзначилися активним несприйняттям політики попереднього гетьмана. Двічі полковником у полку був гетьманський родич Петро Дорошенко. З сотників того часу відомі п'ятеро. Михайло Капуста був продовжувачем роду і традицій відомого в часи Богдана Хмельницького Лавріна Капусти. Чотири інших сотники — це козаки своїх сотень, які розпочинали Національно-визвольну війну і з часом очолили свої сотні.

Усього в полку за період гетьманування Юрія Хмельницького відомо 11 старшин з 11 родин, щонайменше двоє з них були молодому гетьману ріднею. Згідно з періодом гетьманування Виговського все це нові люди на старшинських урядах, родини ж Дорошенків, Бережецьких і Капуст відродили свій вплив у полку, яким вони користувалися за старого Хмельницького.

На корсунському полковництві Креховецького змінив активний прибічник Юрія Хмельницького Яків Улезько. 26 жовтня 1659 р. у Лисянці він заарештував брата гетьмана Данила Виговського і передав його московському воєводі¹⁸. В нагороду наприкінці 1659 р. отримав гетьманський універсал на млин, куплений у шляхтича Олександра Шивника, у м. Синиця на р. Росі на три застави¹⁹. Пізніше разом з Хмельницьким восени 1660 р. перейшов на польський бік²⁰. За підтримки Улезька Юрась 9 грудня 1660 р. в Корсуні на раді був обраний знову гетьманом. Цікаво, що Юрій Хмельницький був позбавлений гетьманства в 1663 р. в тому ж місті Корсуні і пішов ченцем місцевого ірдинського монастиря, ставши згодом його архимандритом (1663)²¹.

На короткий час Улезька змінив на полковництві Григорій Гуляницький, а потім полк очолив представник родини Золотаренків — Степан Оникійович, запеклий ворог Виговських.

З усуненням Івана Креховецького повністю змінилася полкова старшина Корсунського полку. Наказним полковником був Самійло Сухопара, який розпочав Визвольну війну у Демковій сотні. Суддею полковим був Герман Павлович, осавулом — Матвій Гриценко (з сотні Городиської, в якій крім нього козакували Лука і Федір Гриценко), полковими писарями відомі Василь Гнатів і Роман Сенявський.

У сотні Вергуненковій сотникував Іван Половченко²² (з полкового товариства). Династія сотників корсунських Лаврін Тироненко (з сотні Гаркушиної), Мелешко Тироненко²³ (з полкового товариства). І лише згодом вони передають сотню Миську Солов'ю. У Лисянці сотню продовжував тримати Дем'ян Якимович Лисянський.

Отаманом городовим корсунським був Прокіп Черетченко, родичі якого Іван Черетко з Куришкової сотні і Ярош Черетко з сотні Івахнюка — в перших шеренгах повстанців. Якимсь старшиною був колишній козак сотні Гаркушиної Павло Туча²⁴.

У Каневі Іван Лизогуб зберіг за собою уряд полковника, і лише в наступному році на його місце став Степан Трушенко. 8 липня 1662 р. полковником знову був обраний Лизогуб, проте на дуже короткий строк. Восени полк уже очолював Іван Дмитренко. Якимсь чином у московський полон потрапив колишній полковник канівський Андрій Бутенко і на початку вересня 1662 р. наказний гетьман Сомко «бив чолом» про його звільнення²⁵. Лизогуб же разом з сотником суботівським Чигиринського полку Михайлом

Капустою потрапив в полон до Сомка²⁶, перейшов на його бік і наприкінці 1662 р. був розстріляний за наказом Юрія Хмельницького. Це сталося так. Князь Ромадановський порадив полковнику Івану Лизогубу поїхати з представниками канівчан, корсунців і черкащан до Хмельницького в Чигирин умовити його перейти на бік царя. Останій же Лизогуба «велел немилостиво розстреляти»²⁷. Після знищення Лизогуба полковником канівським став Данило (1662.09.)²⁸, який тримався промосковської, але антисомківської орієнтації і підтримував Брюховецького. Можливо, це був Данило Ярмолаєнко, призначений після скинення Сомка і Переяславського полковника Щуровського полковником у Переяслав. Підтвердженням цього є той факт, що Данко Ярмоленко у реєстрі 1649 р. зафіксований як козак Леплявської сотні Канівського полку, яка була лівобережною сотнею цього полку, а потім взагалі перейшла до складу полку Переяславського²⁹.

Осавулом полковим у той час був Юхим Панченко. З цієї родини відомі Юсько, який козакував у Михайлівській сотні у 1649 р., Панченко Семен — у сотні Канівській Стародуба. Серед старшин полку зафіксований Юхим Раценко — сотник бубнівський Канівського полку (1649) і осаул полковий канівський (1662). Юхим Панченко — це, вірогідно, одна особа з Юхимом Паньковичем Раценком. У його сотні козакували брати Панченки Демко і Федір. Останній у 1664 р. був полковником канівським від Брюховецького. У кінці червня 1664 р. його включили до складу делегації до царя.

З писарів полкових канівських відомі Остап Гнатович, Михайло Коп'якович, Євстафій Полоницький (можливо, одна особа з Остапом Гнатовичем). Полковим сотником був колишній козак Андрієвої сотні Стефан Трушенко.

Загалом в цей період відомі чотири полковники канівські, з яких Лизогуб отримав пірнач вдруге, три інші полковники та їх родини такий злет мали вперше. Крім полковників джерела згадують одного сотника, двох полкових старшини, всього 6 старшин, при чому один з полковників відомий лише за ім'ям. З шести родин лише Лизогуби займали значний уряд в полку в попередній період.

У Черкасах Джулай втратив пірнач і весь період гетьманування Юрія Хмельницького нам не вдалося знайти про нього згадок, лише з приходом до влади Тетері він знову очолив полк. Він уступив уряд Андрію Одинцю, осаулу полковому з Чигиринського полку. Пізніше деякий час полк очолювали Михайло Гамалія і Денис Мурашка. Писарем став Андрій Суличич. У Мошнах сотником був

Левко Стельмах, Золотоноші — Мурав'єнко Онисим, Піщаній — Товстевич Ониско, а наказним полковником від Сомка в січні 1661 р. тут знаходився Кость Федоренко.

Призначених від Сомка Михайла Гамалію і Кравченка «старшими в город Черкасы для оберегания места и людей... Хмельницький велел изымать ... а изымав, в Чигирин велел их привести, там они разстреляны без милосердия»³⁰.

Протягом осені 1659–1662 рр. у Черкаському полку відомі три полковники, полковий писар і три сотники. Вони представляли вісім козацько-старшинських родин. Привертає увагу факт, що троє з восьми старшин походили не з Черкаського полку (Одинець з Чигиринського, Мурашка з Білорусії, Суличич з Паволоцького). Федоренко уже більше десяти років був у керівництві Піщанської сотні, на більш низьких посадах у полку раніше перебував Гамалія.

У Павлочці полк очолив Василь Петровський, а потім Іван Попович. Сотниками були: полковим Дем'ян Малинка, ходорківським — Василь Петровський, брусилівським — Андрій Синицький.

Уманського полковника Ханенка змінив сотник цибулівський Максиміліан Булига, який в травні 1661 р. з корсунської ради був серед послів до короля³¹. Можливо впродовж осені 1659 р. — весни 1660 р. Ханенко був генеральним старшиною, але про цей період його життя точних даних не маємо. Підтвердженням цьому є той факт, що він залишається серед впливових старшин, будучи наказним гетьманом. Знову полковником уманським він фіксується з квітня 1660 р. і до кінця року. Деякий час тут полковникував Іван Лизогуб (1661). Суддею полковим уманським був Артем Петренко, полковим сотником — Андрій Козирь, бабанським — Григорій Білогруд.

Брацлавський полк очолював Михайло Зеленський³². На кальницькому полковництві Івана Сірка у 1659 р. змінив сотник з Іллінців Іван Вертелецький. Високий суспільний статус Івана Федорovichа Яцьківського у той час засвідчує його нобілітація у 1661 р. Уряд вінницького сотника повернув собі Ярема Урошевич. У Вербській сотні відомий сотник Павло Красняк, який у травні 1661 р. з корсунської ради був серед послів до короля³³.

9 грудня 1660 р. у Корсуні на козацькій раді знову був обраний Юрій Хмельницький, хоча спочатку «большая часть немедленно явно отвергла Хмельницкого», тим паче, що той страждав «падучей болезнью и грыжей»³⁴. Йому докоряли: «Чрез тебя одного возмутился и Сирко, и Апостол, и Тетеря, и ещё прежде них Пушкарь, но ваша милость послал Брюховецкого с частью сокровищ к царю;

и что Самченко, твой родной дядя (по матери), по твоему наущению поднял бунт в Переяславе»³⁵. Польський резидент С.Беневський «предложил ему избрать себе в помощники Тетерю, как раз ради недуга, так и для советов, возведя его в звание писаря, что этим самым он приобретёт себе доверенность и короля, Его милости, и Республики. Особенно когда отнимешь сан писаря у Семёна, который весь принадлежит царю и поставлен царём»³⁶.

21 грудня на чорній раді була переобрана генеральна старшина: обозним знову став Носач, замість Голуховського писарем обрали Тетерю, при чому останній заявив: «Если бы в войске Запорожском последовала какаянибудь перемена, и обнаружилось недоброежелательство к природному повелителю, в таком случае я не хочу знать не только печати, но и Украины»³⁷.

Козаки направили до короля посольство у складі Семена Голуховського, Степана Пітуха, Івана Креховецького, Олександра Скородкевича. Стосовно Голуховського короля просили «ущедрить его особенно своей благосклонностию, для того, чтобы он, забывши благодеяние, оказанные ему царём Московским, желал единственно милости вашей королевской милости, природного своего повелителя, и не умыслил чинить каких-нибудь козней»³⁸.

На цьому етапі активно співпрацюють з Ю.Хмельницьким Гоголь, Ханенко, Зеленський, Дорошенко, Кравченко, канівчанин Степан Трушенко, корсунець Яків Клеченко і черкашанин Андрій Одинець. Серед його прибічників бачимо і Івана Богуна, Григорія Лісницького, Михайла Суличича, Михайла Махаринського, Нестора Кононовича. При цьому особлива увага звертається на релігійну чистоту командного корпусу: «В Переяславе на раде, как обран Юраско Хмельницкой, в новых статьяx, сверх преждних его, Богдановых, настановленных статей, в 8-й статье написано: «В Войску Запорожском всяким начальным людям, кроме православных христиан, иных некоторых вер людей впредь не быть для всякой ссоры и прелести, а и новокрещённым иноземцам в начальных людях не быть же, потому что от иноземцов, от новокрещённых многая в войске смута и междуусобие зачинаетца» і «гетман и полковники и вся старшина и чернь на раде, выслушав сю статью, приговорили быть сей статье так, как написано»³⁹.

Так, на початок Чуднівської кампанії 1660 р. лівобережні Переяславський, Ніженський, Полтавський, Миргородський, Чернігівський, Лохвицький полки входили до складу армії Шереметева, всіма командував наказний гетьман Тиміш Цицюра⁴⁰.

За поданням переяславського полковника Цецюри московський цар підписав жаловану грамоту його швагрю Молновецькому на с. Заворичі, ніжинського полковника Василя Золотаренка — сотнику Роману Ракушці на с. Кістер і полковому осавулу Леонтію Буту на сс.Киселівку і Адамівку. У 1660 р. Яким Сомко надав вибельському сотнику Стефану Шубі сс. Орловку, Грабівку з Вершиною Муравейкою⁴¹, а у травні 1661 р. він отримав царську грамоту на сс. Орлівку і Грабівку, а борзенський сотник Петро Забіла — на сс. Обтів, Ревутинці, Лучники, Погоріловку.

Тимофій Цицюра службу розпочав з 1648 р.⁴². В Москві «бил челом о маетностях воры и изменика Ивашки Нечая»⁴³. Проте сталося інакше. В той час, коли ніжинський полковник Золотаренко отримав Гомель, прохання Цицюри цар проігнорував. 12 квітня 1660 р. він отримав царську грамоту лише на хутір Липецький під Києвом, який належав переяславському війту Андрію⁴⁴. Ще більше розлютило переяславського полковника те, що маєтності були надані і ніжинському протопопу, «а я де при них оскорблен»⁴⁵. Після Чуднівської битви 1660 р. поляки «тилко Цюцюру, до себе взявши, вязенем его у Дубине мучили, а тим на Украину з Дубня утек»⁴⁶.

19 березня 1662 р. він з'явився в Переяславі, заявивши, що «сидел в Дубнах в тюрме, и ис тюрмы будто ушел»⁴⁷. Цицюру відвезли до в'язниці у Москву, і звідти не могли визволити його ані Сомко, ані інші впливові діячі. Засланння відбував у Томську, де знаходився разом з Михайлом Вуяхевичем (1667)⁴⁸. Ще в травні 1671 р. старшинська рада просила про його звільнення (разом з Яковом Шаблинським переяславським).

Наприкінці 1660 р. переяславський, ніжинський і чернігівський полковники відмовилися визнавати владу Ю.Хмельницького. «Лівобережна старшина не змогла висунути єдиного кандидата у передвиборній кампанії, що сприяло ескалації в регіоні політичної нестабільності»⁴⁹.

У лютому 1661 р., привертаючи на свій бік, король здійснив надання козацькій старшині: С.Голуховський отримав хутір на р. Псьол, Павло Тетеря — маєток Сераковчичну (сс. Литинівка, Демидівка, Абрамівка, Воронківка, Баківка), Іван Креховецький — підтвердження на хутір під Васильковом у Корсунському старостві, Григорій Гуляницький — хутір Буджище в Стеблівському повіті, Павло Яненко — на м. Бобровицю та сс. Бугаївку і Берків, Петро Дорошенко — на два фільварки і два млини, сотник Степан

Опара — на хутір під м.Медведівкою і над р. Псел у Чигиринському старостві⁵⁰. Крім того навесні 1661 р. Тетері було надано с. Раківку, Самійлу Зарудному — Мглиїв, Гуляницькому — с. Пожар, Булизі — м. Гайсин, Лісницькому — м. Камінноброд⁵¹.

Смілянська рада у лютому 1661 р. обрала полковника кальницького Вертелецького наказним гетьманом. Як наслідок кризи пропольської орієнтації до влади приходять антипольське угруповання правобережної старшини, до якого приєднується Запоріжжя.

Гетьман Юрій Хмельницький хотів стратити свого прибічника Михайла Ханенка «за то, что писал к нему Михайлу изменник Ивашка Выговской, чтоб жену его Ивашкину он Михайла к нему выпроводил, и Михайла — де Ханенка против тово к нему Ивашку писал и хотел жену ему выкрасть и отослать к нему Ивашку, и там-де листом лазутчика поймали и привели к гетьману. И гетьман-де перет полковниками и передо всею старшиною, на улику ему Михайлу, те листы чьли; и он-де Михайла против тех листов не запирался, и говорил он Михайла: как-де хотел собрався он Ивашка приходит под Умань, и я-де утешая его писал к нему для того, чтоб не приходил под Умань, покаместо великого государя люди будут»⁵². За це Хмельницький прикував Ханенка до гармати.

Маємо і пізнішу звістку про ці події: «Цецюра говорил: как-де был прикован у пушки Уманский полковник Михайла Ханенка, и гетьман-де ево Михайла имал к себе, говорил с ним один на один, выслав всех; а что-де с ним говорил, тово-де он не ведает. И то-де Цецюра ставит в оман, будто-де он Михайла у пушки был прикован за вину; только-де гетьман и до тово на нево Михайла был сердит за то, что он Михайла присылал ко мне в Киев татарских языков без ево ведома», — зазначав російський воєвода у Києві В.Б.Шереметев⁵³.

На Лівобережжі наприкінці 1649 р., підтримуючи Юрія Хмельницького, від російських військ обороняли Гадяч полковники Черкас, Іван Дяченко, Кияшко, Павло Животовський. Активно діяли полковник полтавський Федір Жученко, козаки якого постійно «вели промисел» на Охтирщині, у Груні перебував полковник Яцько Черкес, полковник Бердник (Григорій Бердник — у Полтаві, Лесько — в Миргороді козакували ще у 1649 р.) з татарами у Зінькові. Координацію дій тут здійснював наказний гетьман Петро Дорошенко. На прикладі дій цих полків підтверджується те, що протиріччя між запорожцями і городовими козаками були здолані. Протистояння запорожців з Сомком мало іншу природу,

ніж їх протистояння з Гиговським. Запорозжці взяли активну участь у приведенні до влади Юрія Хмельницького. Після підписання слободищенського трактату не фіксується зміни щодо ставлення запорожців до нового гетьмана. Якщо виступ Пушкаря кваліфікувався січовиками як справедливий проти «незаконного» гетьмана, то виступ Сомка проти Ю.Хмельницького в їх очах виглядав як «бунт» проти законного гетьмана.

Хмельницький активізував зовнішньополітичну діяльність, залучивши до неї значних своїх прибічників. У травні 1661 р. на сейм поїхало посольство у складі генерального судді Лісницького, писара Глосинського, брацлавського полковника Кравченка, колишнього судді Зурудного⁵⁴. Ще у серпні 1661 р. до Варшави було направлено посольство на чолі з М.Ханенком. Козаки розповідали, що хан «около Умани, Корсуня, Белой Церкви, Чигирина производит несносные опустошения» и просили «вдесятый раз покорно просим о скорой помощи»⁵⁵. Була вислана депутація (Федір Коробка, Остап Фасцескевич) до Вільно оскільки «орда совершенно опустошила Украину»⁵⁶. У березні 1662 р. до Варшави направлена делегація в складі корсунського полковника Гуляницького, писаря Глосинського, старшин Креховецького і Каплонського⁵⁷. 4 березня 1662 р. Юрій Хмельницький з Чигирини писав до Варшави, щоб «король прислал Тетерю быть пры Хмельницком свидетелем, как он верно и нелицемерно служит королю»⁵⁸.

Одночасно кризовість політики Юрія Хмельницького, одним із проявів якої був розстріл гетьманом у грудні 1661 р. кількох старшин, які переорієнтувалися на Москву⁵⁹, щораз більше турбувала старшину. Проти Слободищенського трактату з поляками виступив Іван Богун, у 1662 р. його заарештували і відправили до Мальборзької фортеці.

Усю інформацію з Чигирини проросійська партія в Україні отримувала від місцевого священика Василя Бабського і направляла її до Москви з засторогою «чтоб с Посольского приказа не разнеслось». Пізніше він уже як протопоп козелецький у 1662 р. брав участь в Козелецькій раді, на якій гетьманом обрано Якіма Сомка⁶⁰. Іншим інформатором був Семен Голуховський, писар військовий, який повідомляв: «...обо всех делах... писав в Переяслав к гетьману к Якому Самку и в Киев. И проведав де то Юрась, за то ево Семена хотел расстрелять»⁶¹.

Від Юрія Хмельницького відверталися як прибічники самостійності України, так і промосковсько орієнтована частина старшини.

Його гетьманство і кадрову політику слід охарактеризувати як невдалу спробу повернення до політики Богдана Хмельницького щодо консолідації усіх угруповань Гетьманщини. Але, по-перше, маховик ворожнечі був запущений і громадянська війна набирала обертів, по-друге, фігура Юрася, виконавши на початковому етапі роль прапора для консолідації, в подальшому не змогла і не могла стати врівень з таким велетнем української історії, яким був його батько.

Спробу виправити ситуацію і взяти владу в свої руки робить дядько Юрія лівобережний полковник переяславський Яким Сомко. Виступ слід трактувати як внутрішню боротьбу всередині родинного «клану» Хмельницьких, виступ промосковсько орієнтованої частини старшини корінних козацьких полків, у першу чергу лівобережного Переяславського.

З початком Визвольної війни Сомко зразу ж став до лав повстанського війська серед козаків сотні Андрія Романенка⁶². Коли останній отримав полкове судівство, уряд сотника звільнився і на ньому ми бачимо Сомка, який іноді призначався наказним полковником. Їздив посланцем Богдана Хмельницького до царя, очолював полк у антипушкарівській експедиції. Мав протиріччя з Виговським, рятуючи своє життя від якого змушений був втікати на Дон. Після повернення підтримав обрання Ю.Хмельницького, але, коли той перейшов на польський бік, Сомко залишив Білу Церкву, де був гетьманським намісником, і 15 жовтня 1660 р. повернувся у спустілий Переяслав⁶³.

У той час полк під командуванням Цецюри був розгромлений біля Чуднова, основна частина його старшин потрапила у полон. Сомку вдалося швидко зібрати полкову раду і відновити полкове управління, ставши переяславським полковником. Цьому сприяло як його попередня діяльність, так і родинні зв'язки з Калющенками⁶⁴, Щуровськими⁶⁵, Берлами⁶⁶. Активно підтримали Сомка і Гладкі. З попереднього періоду найбільш відомим був Іван Гладкий, що належав до старовинних козаків переяславських і після повстань 30-х рр. став отаманом городовим у Переяславі (1638). Коли розпочалася Визвольна війна, підтримав Хмельницького і Лободу⁶⁷. Дещо пізніше на політичну арену виступив його родич Семен Остапович Гладкий, який став осавулом полковим переяславським, а 13 травня 1662 р. згаданий як полковник переяславський у наказного гетьмана Сомка⁶⁸. Після обрання Гладкого суддею генеральним⁶⁹, полковником переяславським Сомко поставив «брата свого»

Опанаса Щуровського⁷⁰, можливо, якогось родича сотника гельмязівського у 1649 р. Івана Щуренка.

Полковими суддями переяславськими у цей час були Іван Юхимович Момот та Онисим Товстяченко, полковим писарем — Михайло Бережецький, полковим осавулом — Іван Воробей. Поступово з польського полону поверталася старшина, яка зміцнила антипольські позиції в полку.

Значним впливом користувався у козацькому середовищі Переяслава середини XVII ст. рід Пригар. У 1649 р. в сотні Федора Чикмена згадані Павло, Омелько, Іван⁷¹. Останній був пізніше отаманом городовим переяславським (1659), обозним полковим (1666). Михайло Пригара в жовтні 1660 р. разом з Іваном Вороб'єм вийшов з польсько-татарського полону⁷² і став осавулом полковим Наприкінці 1662 р. він збирав запаси в Козельці для Переяславського полку⁷³. З ніжинської ради йому вдалося втекти.

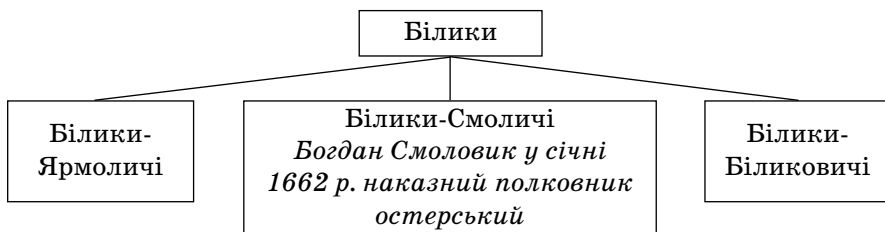
Сотниками першої полкової сотні були Опанас Захаріященко і Федір Петрушенко.

На протигагу Сомку Ю. Хмельницький призначив полковником переяславським спочатку Михайла Крису⁷⁴, наказним полковником у якого був полковий суддя Дмитро Святуха⁷⁵. Після того як Криси потрапив у московський полон переяславців, які були на боці Хмельницького очолив Федір Сулима (? — 1629–1691) — син відомого запорізького гетьмана Івана Сулими. В молодості він потрапив в полон до турків. Йому вдалося втекти на Дон, але під час одного із походів на стругах, втопаючи, знову потрапив до турецького полону і 12 років провів прикутий на галері. Викуплений венеціанцями і мальтійцями разом з 14 тисячами невільників, повернувся на батьківщину. Намагався повернути свої права на батьківські маєтності. Якийсь час був райцею Переяславського магістрату (1653)⁷⁶, а потім пішов на службу до польського короля. Якимсь чином потрапив до Переяславського полку, який був на боці короля і Ю. Хмельницького у 1661 р. і після Криси очолив його. Ще 30 травня 1659 р. отримав королівський універсал на млин в с. Стовпягах на річці Карані, с. Рогощу в Чернігівському воєводстві після смерті підсудка чернігівського Якуба Оранського, який помер без потомства⁷⁷. 30 липня 1661 р. як полковник переяславський нагороджений королівським універсалом на сс. Юльче і Березки в Київському воєводстві⁷⁸. В цей же час був призначений королем опікуном над дітьми брата Степана Сулими. Крім вищезгаданих сіл, ленним правом тримав Яблунів над Прип'ятю,

а також від Яреми Вишневецького Пулинці в ключі Лубенському (пізніше входили до II Лубенської полкової сотні)⁷⁹.

Протягом всієї другої половини XVII століття на Переяславщині спостерігаємо конфлікт двох родин: Сулим і Романенків. В реєстрі 1649 року згадані відразу чотири Романенки в одній сотні, яка так і називається — «Романенкова». Наказним полковником у 1648 р. був Юсько Романенко. Андрій Романенко сотник полковий переяславський неодноразово бував і наказним полковником (1649, 1665, 1666). Отримавши за Виговського нобілітацію, йому було надано с. Скопці. Був полковним суддею у 1659 р., 1669 р., мабуть, весь період з 1659 по 1669 р.

Опанас Захар'яченко у лютому-квітні 1662 р. був наказним полковником козелецьким. У січні 1662 р. наказним полковником остерським від Сомка був Богдан Білик-Смоловик. Рід Біликів зафіксований ще у люстрації 1552 р. У 1560 р. отримали ґрунти Лукаревські між Остром і Олбином і заснували с. Білики. 12 червня 1596 р. Юрко Білик отримав підтвердження на землі поблизу Носівки — пізніше с. Білики. Володіли Островом і бором та урочищем Лукажевським. У XVII ст. відбулося розгалуження роду на вісім гілок: 3 Ярмоличі, 2 Смоличі, 3 Біликовичі⁸⁰. Стефан, Іван Штома, Іван, Мисько Білики відомі як бояри остерські (1636). Від двох останніх, Івана і Михайла — «колишніх бояр королевських Острицьких, а нині козаків» — раніше 1656 р. Дмитро Рабець купив Красне поле⁸¹. Родина покозачилась у складі Козелецької сотні (Семен, Іван, Мисько)⁸². Згодом Іван Білик став сотником кобизьким. Поминальний ряд роду дозволяє встановити імена дружин Івана і Семена — Наталія і Марія⁸³. Вони мали синів Григорія, Мартина, Омеляна, Олексія, Григорія.

На ніжинській раді 1663 р. Богдан Смоловик був заарештований⁸⁴.

У Козельці відомі два сотники: Гнат Кизимовський і Степан Красовський, в Острі сотникував Сидір Велигорський.

Існував окремий Бориспільський полк (полковник Григорій Гаркуша), до складу якого входили Бориспільська (сотник Никон Бут), Броварська (сотник — поkozачений шляхтич Микола), Дудерківська (сотник — поkozачений шляхтич Матвій Молявченко⁸⁵), сотня на чолі із сотником поkozаченим шляхтичем Лук'яном Слуценьком⁸⁶.

З метою зміцнення своїх позицій на Чигиринщині Сомко створив з окраїнних сотень гетьманського та сотень Полтавського полку Кременчуцький полк, який включав сотні Чигиринського полку: Максимівську, Потоцьку, Омельницьку, Остапівську, Кременчуцьку Полтавського полку — Лукомську, Кобиляцьку, (Переволочанська, Балаклійська, Білоцерківська, Новосанжарська, Кишенська, Білицька сотні⁸⁷).

Полковниками кременчуцькими були Кирило Андрійович Канівець, Гаврило Дубовик (колишній сотник потоцький) і Кость Гавриленко, який раніше був у миргородській сотні Кирика Поповського (1649). Деякий час наказним полковником був Сава Канівець, полковим суддею Богдан Лавриченко. Полковими осавулами були Василь Трушенко і Семен Лисий, перший із них був козаком сотні Кременчуцької Чигиринського полку⁸⁸. Полковими писарями згадані Крисько Лук'янів і Михайло Лазаревич, хорунжим — Жадан Острогляд. До кременчуцького полковника пристали сотники максимівський, потоцький, омельницький, балаклійський, остапівський⁸⁹.

У спілці з московськими військами Сомко вів активні бойові дії проти хмельниченків. Особливі бої розгорнулися на січовому напрямку. В результаті йому і військам Ромодановського підкорився гадяцький сотник Крисько Семенович, а «старшину, которая... (царю — К.В.) изменила и на всякое злое дело приводила, держут ныне за сторожею»⁹⁰. Далі капітулювали полковники миргородський і гадяцький Павло Животовський, лубенський Федір Шамрицький. Останній з сотниками свого полку відвідав Якіма Сомка у Переяславі.

Сомко прийняв рішення про проведення козацької ради у Козельці, не зважаючи на застороги царських воєвод стосовно дозволу царя⁹¹. В цей час Сомка підтримували полковник переяславський Семен Гладкий, сотник чернігівський Василь Болдаківський⁹², полковник миргородський Павло Ілляшенко, лубенський Андрій Пирський⁹³, зінківський Василь Шимон, прилуцький Федір Терещенко⁹⁴, ірклівський Матяш Папкевич. Ця група в Козельці

16 квітня 1662 р. обрала гетьманом Якіма Сомка. Акт підписали полковники ніжинський Золотаренко, чернігівський Силич, ірклі-ївський Папкевич, миргородський Ілляшенко, лубенський Пирський, прилуцький Горленко, зінківський Шимон.

Військовим писарем у Я.Сомка став Хома Тризна, судьями — колишній полковник гадяцький Іван Дяченко і Семен Голуховський, який під загрозою розстрілу від Хмельницького «покинув жену свою и детей», залишив 29 липня Чигирин і 6 серпня 1661 р. прийшов до Якіма Сомка у Переяслав⁹⁵. Дещо пізніше суддею став Семен Гладкий, обозним — Дмитро Святуха, який перейшов від Ю.Хмельницького, писарем судовим — Богдан Тимошевич.

Бойові дії прибічників Хмельницького на Лівобережжі продовжували і надалі очолювати полковники Федір Жученко (сотні Полтавські, Котельвська, Куземинська), Яцько Черкас, Пушкеля (1000 піших козаків) і Макуха (2000 кінних козаків) (з Опішні). У одному з документів ідеться про курінь Пушкелі, а це засвідчує січове походження його полку. Полтавчани до Опішні направили загін на чолі із наказним полковником Дьомочкою і осавулом Дахном Чамарою⁹⁶. Російський воевода князь Ромодановський з метою «искупления вины» на ці козацькі частини направив підрозділи лубенців, миргородців, гадячців, Бахмацьку сотню Ніжинського полку, поставивши на чолі стряпчого Григорія Косогова. Між цими підрозділами «был де бой большой с утра до вечера», «...полк Пушкели весь побили а знамёна и литавры взяли», а сам Пушкеля зумів утекти⁹⁷.

16 травня 1661 р. Косогов прийняв присягу полтавських козаків Дем'яна Гуджола, Кліма Чорнушенка, Вікула Колосенка, Яреми Маркова (останній перейшов до Полтави з Уставицької сотні Миргородського полку (1649⁹⁸). Посланці заявили, що «они де учились в измене по неволе за проводом Жученка. А Жученко де побежал за Днепр и ныне за Днепром в местечке Синице»⁹⁹.

Козак 2-ї полкової Полтавської сотні (1649) Дем'ян (Дьомочка) Іванович Гуджол у травні 1661 р. став полковником полтавським, змінивши Жученка. 7 липня 1661 р. князь Г.Ромодановський підтвердив його обрання на полковничий уряд¹⁰⁰, який йому вдалося утримати до кінця 1664 р.

Курило Охрімович брав участь у Визвольній війні з перших її днів¹⁰¹. І, маючи значний життєвий досвід, згодом очолив полкову обозну службу. Проте уже у 1660 р. цей уряд зайняв Парфен (Мустафа) Дидзарев. На короткий проміжок (1661–1662) полковим

суддею став Клим Чорнушенко, але вже у наступному році його змінив колишній полковий обозний Курило Охрімович.

Шляхтич¹⁰² Дахно Чамара став до лав Полтавського полку з початком Визвольної війни як козак полтавський (1649). Мабуть, у 1658 р., після загибелі обох полкових осавулів, зайняв місце одного з них, але у травні 1661 р. уступив цей уряд Дмитру Горбаненку.

Сотник полтавський Сава Педашенко став отаманом городовим полтавським (1661). Зять Івана Іскри з козаків полтавських (1649) Олексій Кованько (? — 1629–1677 — ?) став сотником старосанжарським (1659).

У Гадячі відомі двоє полковників: Іван Дяченко-Дяк (з веприцьких козаків¹⁰³) і Гаврило Білаш. З полкової старшини є згадки про полкового суддю Семена Іванова з Ковалівської сотні і наказного полкового суддю Северина Денисенка. Гадяцькими сотниками були Павло Животовський (1659–1660) та Іван Івановський (1661). Рід Животовських на початковому етапі Визвольної війни дав козацькому товариству покозачених шляхтичів Саву (сотня Веприцька), Михайла (Гадяцька), Петра (Рашівська). Павло Трохимович Животовський (? — 1699¹⁰⁴) з сотника полкового гадяцького став полковником миргородським, володів с. Красною Лукою¹⁰⁵.

Устимович Іван з Лютенською сотнею пройшов нелегкими дорогами війни (1648¹⁰⁶–1661) і у 1661 р. став її сотником. Рід Безпалих у Зінькові відомий ще до початку Визвольної війни. В реєстрі 1649 р. записані вже три його представники: Федір, Савка, Василь¹⁰⁷. У 1661 р. сотником зіньківським став Микита Дмитрович Безпалий. У Груні сотником у 1661 р. був Данило Ценковський. Іван Уманський очолював сотню в Опішні, він зі своїм братом Ярошем знаходилися в сотні з часу її заснування¹⁰⁸.

Василь Шиман — Шимоновський належав до білоцерківського шляхетського роду Шимоновських¹⁰⁹. Став козаком Зіньківської сотні (1649)¹¹⁰, сотником, а потім полковником зіньківським (? — 1662–1663). 9 травня 1663 р. він побудував грунську Святомикольську церкву, в якій його нащадки століття тримали парафію. 2 квітня 1666 р. надав млинок на Скельський монастир. Був пов'язаний якимсь родинним зв'язком з білоцерківськими шляхтичами Трощинськими.

На полковництві миргородському Григорія Лісницького ще влітку 1659 р. змінив Павло Апостол-Катаржи («Paulus Apostel Catarreu»). Раніше «став служити під прапором князя Яреми Вишневецького, від якого він дістав посаду сотника і був нагороджений

за вірну службу маетком Хомутець... На українську службу перейшов... десь уже в 50-х роках XVII ст.... Павло Апостол був до кінця вірний князеві Вишневецькому і залишив польську службу лише після смерті свого протектора... знаходимо і пояснення, чому Апостол опинився в рядах козацького війська: під гетьманську булаву потягло його саме для того, щоби ввійти у володіння маетками», — писав біограф Апостолів Б.Крупницький¹¹¹. Був неписьменним¹¹². Під Чудновим потрапив у полон і провів там рік, потім втік із Дубно.

У 1660 р. полковниками були Кирило Андрійович Канівець і Гаврило Осипович Білаш. У реєстрі 1649 р. зафіксований у полковому товаристві миргородському Гаврило Біляченко¹¹³, його прихід до влади в полку слід розцінювати як перемогу місцевого корінного козацтва. Тим паче, що поруч з ним полковий суд очолював Яцько Котляр. Писарями полковими були Григорій Сергійович, Степан Лукашів, осавулами — Іван Іванов, Іван Ємолов.

Серед прибічників Юрася були виходці з Миргородського полку Василь і Андрій Глосинські. Василь, навіть, деякий час був генеральним писарем. В реєстрі 1649 р. у Миргороді зафіксований Мисько Клосинський¹¹⁴.

Полковим сотником миргородським був Павло Донець. Донці Омелян, Яцько, Андрушко відомі у полковому товаристві, Іван — у сотні Кирика Поповського, а у кременчуцькій сотні — Донець Гавриленко¹¹⁵ ще за реєстром 1649 р. Сотник хомутецький Григорій Король не втратив уряду і за Ю.Хмельницького.

Самійло Кореневський був уже в реєстрі 1649 р. у Миргороді¹¹⁶, а Семен Степанович Кореневський став сотником богацьким (1659). В Уставиці сотникував Григорій Якович, у Шишаках — Матвій Андрійович (1659), у Білоцерківці — Роман Левченко (1660), у Сорочинцях — Павло Тарасів (1659).

Показаний шляхтич¹¹⁷ Яків Засядько з Хорольської сотні, яка залишилась у складі Миргородського полку, перебрався до Лубен, ставши, очевидно, спочатку полковим старшиною, а потім полковником лубенським. Обставини його отримання полкового пернача були такі. Йдучи на полтавців поблизу Лубен зупинилися Ніжинський і Прилуцький полки. «Те полки прошли сильно сквозь город, а полковник Лубенский Павел утек, а пехоту ево те полки посекали, а иные, бежа от них, потонули в реке Суле»¹¹⁸.

Наступний полковник Степан Шамрицький заявляв: «Нам однако, москаль чи лях; хто сильніший, за тим ми і будемо»¹¹⁹.

Службу розпочав козаком сотні Сенчанської Миргородського полку (1649)¹²⁰, був полковником лубенським (1661). На рік його змінив сотник полковий Андрій Пирський, Степан Шамрицький залишився отаманом городовим лубенським, а у січні 1663 р. знову обраний полковником.

У Лубнах в опалу потрапив колишній полковник Павло Омелянович. 6 липня 1661 р. він отримав гетьманський універсал з доганою за покоси монастирських сіножатей лубенськими козаками¹²¹.

Обозний уряд зберігав Устим Луценко, полковим суддею став Петро Ворона. Основоположником лубенської гілки роду був Грицько Ворона, який зафіксований сотником полку Переяславського у 1638 р.¹²², козаком Лубенської сотні сільської (1649). Петро записався у реєстр 1649 р. козаком Яблунівської сотні¹²³ Кропивненського полку, згодом став полковим суддею лубенським (1660). Поруч з ним у Лубенській сотні Богдана Хмельницького підтримали Данило і Процик Вороненки, а у Роменській — Ілько Ворона.

Кулябко Михайло (? — 1629–1676 — ?) — отаман городовий лубенський (? — 1659 — ?), а Іван (бл. 1630 — бл. 1694) — козак Лубенської сотні (Іван Колядка) (? — 1649 — ?), військовий товариш (1661)¹²⁴, суддя полковий лубенський у 1657–1670 рр. з перервами.

Перед тим, як отримати полковничий пернач, Андрій Піроцький очолював полкову сотню, у Пирятині сотницький уряд отримав Григорій Гамалія. Після короткотермінового сотникування у Ромнах 1659 р. Гаврила Шумейка Кіндрат Войтенко знову повернув собі уряд (1659–1660). Яцько Глушенко розпочав службу козаком Пирятинської сотні у 1648 р.¹²⁵, яку очолював протягом 1661–1663 рр.

Андрій Донець спочатку козакував у Костянтинівській сотні (1649), а потім став сотником смілянським. У Глинській сотні сотником був обраний Іван Ярмолайович Ковалевський. Він разом з братами Грицьком і Леськом Ярмоленками у Лохвиці фондували сотню ще у 1649 р. У 1659 р. Іван Коваль був городовим отаманом лохвицьким, а наприкінці цього ж року перейшов сотником до Глинська.

У Сенчі відомі три сотники: Степан Шамрицький, Леонтій Степанович Шамрицький і Кирило Сулимовський, у Лохвиці — шість: Фесько Геращенко, Сава Геращенко, Іван Пилипенко, Яцько Котлярєнко, Іван Базилей, Степан Шамлицький.

У Чернігові полковникував Іоанікій Силич, його підтримував полковий обозний Олександр Ковтунович. З слабинського сотництва

полковим суддею став Іван Домонтович, у полкові писарі вийшов Карпо Мокрієвич, який у липні 1660 р. отримав універсал на сл. Гучин та млин на р. Білоусі і в цьому ж році купив землю в Чернігові у міщанина Матвія Белковича¹²⁶.

Маємо перелік сотень Чернігівського полку 1660 р. в універсалі Юрія Хмельницького. Полк тоді складали 9 сотень: Вертіївська, Дівицька, Березинська, Столенська, Синявська, Кисільгородська, Волинська, Менська і Сосницька сотні¹²⁷. Серед сотників полкових були Стефан Шуба, Тимофій Негович, Степан Силич, Станіслав Коханенко і якийсь Василь (1659). Не виключено, що це Василь Іванович Болдаковський, який у 1660 р. отримав універсал Ю.Хмельницького на батьківську Рогощу. А можливо, Василь Данилович Подобайло, син чернігівського полковника.

На Киселівському сотництві Федора Свінтицького змінив Тишко Мартиненко (Киселівський), який повернув собі цей уряд¹²⁸. У Понорниці сотникували Лихаренко і Шабалтасний, у Синяві — Тихін (Борзенський¹²⁹?), Андрій Тихонів, Ілляш Аврамович Рубан, в Березні — Сава Гоневський (Говенко) (? — 1660–1680 — ?), у Сосниці — Василь Омеляненко, Семен Павленко, в Любечі — Гнат Гуштин і Гаврило Васильович. З Любеча до Роїщ ще при Виговському перейшов сотникувати і утримався на уряді Хома Ращенко. З полкового сотництва Степан Шуба перейшов на такий самий уряд у Виблі.

«Заслужений у Війську Запорозькому товариш» Данило Знайко у лютому 1660 р. отримав універсал Ю.Хмельницького збирати прибутки з млина на р. Снові під Седневом¹³⁰.

У Прилуках осавул полковий Федір Терещенко став полковником. Він був козаком прилуцької сотні Павла Тереха (мабуть, свого брата) ще в 1649 р.¹³¹, йому належало селище Сеталівське¹³². 17 грудня 1659 р. надав універсал Пустинському монастирю на млин на р. Удай, забраний за проступок у якогось Демка. Цей універсал був завірений особистою печаткою Терещенка¹³³. Підтримував наказного гетьмана Якіма Сомка¹³⁴. На деякий час його змінив Лазар Горленко, а потім Терещенко знову повернув собі пірнач.

Зять полковника білоцерківського Половця¹³⁵ Лазар Горленко ще на початку березня 1661 р. був посланий гетьманом до кримського хана¹³⁶, а після повернення став полковником прилуцьким¹³⁷.

Показачений шляхтич¹³⁸ Дмитро Чернявський (? — 1613–1680 — ?) записаний серед козаків Переволочанської сотні у 1649 р. як Дмитро Федорович¹³⁹. Був сотником у 1659 р. (мабуть,

переволочанський). 15 грудня 1661 р. Лазар Горленко писав гетьману Ю. Хмельницькому, що Чернявський був відпущений з Прилук¹⁴⁰. Чернявський був прибічником гетьмана Сомка, за допомогою якого став полковником прилуцьким. Гетьман Брюховецький конфіскував його маєтності¹⁴¹, заслав до Сибіру, де багато років він провів на річці Лені¹⁴². 10 березня 1663 р. Лаврін Гостилович, син ієромонаха Густинського монастиря Феодора продав йому дім у Прилуках. Цікаво, що рід Гостиловичів фіксується серед козаків Переволочанської сотні¹⁴³.

Його син Григорій Дмитрович (? — 1633–1699 — ?) — козак Переволочанської сотні Прилуцького полку (1649)¹⁴⁴. Можливо, сотник переволочанський, був полковником наказним прилуцьким у 1663 р.

Колишній підписок з канцелярії гетьмана Виговського Василь Кропивницький, який був посередником під час Гадяцького договору між гетьманом і познанським воєводою Яном Лещинським, пізніше направлений до Прилук. Там, мабуть, був полковником. У 1661 р. «взятий Москвою зрадою в Прилуці»¹⁴⁵, у Нижньому Новгороді знаходився ще у 1669 р.¹⁴⁶ Про його звільнення клопотали Юрій Хмельницький, Дорошенко, Лазар Баранович¹⁴⁷.

Малош Вовченко розпочав війну у сотні прилуцькій Омеляна Проценка, став полковим обозним (1658), а потім протягом кількох років городовим отаманом прилуцьким (1658.10., нак.; 1658.12. — 1663.06. — ?). Полковим суддею був Чорнишенко Трохим — покозачений шляхтич¹⁴⁸, записаний у реєстр 1649 р. як Трохим Чорниш¹⁴⁹. У грудні 1659 р. він разом з колишнім полковником прилуцьким П. Дорошенком у супроводі чотирьох козаків прибув у складі делегації від гетьмана Юрася Хмельницького до Москви¹⁵⁰. Функції полкового писаря виконував Іван Софонович.

Полковими сотниками були Яцько Матюнька, Аврам Лук'янович (у реєстрі 1649 р. у Прилуках зафіксований лише один Аврам — Калениченко¹⁵¹), Гнат Тимків. В Ічні сотникував Матвій Романович. З початку Визвольної війни у сотні були лише два Матвія: Гречаниченко і Вербненко¹⁵². Можливо, хтось із них і є сотник Матвій Романович. В Корибутові сотником був Гнат Павлович. На початковому етапі Визвольної війни у сотні був лише один Гнат — Гребенько. Можливо, він і став сотником. В Срібному сотню очолював Павло Андріїв. Павло Федорович згаданий сотником срібнянським ще у 1649 р. Не виключено, що він був Павлом Андрійовичем Федоровичем і очолював сотню протягом 1649–1661 рр. Дотичним

підтвердженням того, що Федорович — це прізвище, є той факт, що Лесько Федорович, який очолював сотню Корибутівську цього ж полку (1649), пізніше перейшов у Срібне і став писарем срібрянським (1666).

У Ніжині наказними полковниками були Петро Рославець, Федір Завадовський, Іван Попович, Роман Романовський-Ракушка, Левко Бут. Наприкінці літа 1662 р. Ніжинський полк під керівництвом В.Золотаренка був розгромлений під Лубнами¹⁵³. На початку вересня В.Золотаренко з Лубен пішов до Полтави, де знаходився кошовий, і були призначені вибори нового гетьмана¹⁵⁴. На Чорній раді він був скинутий з уряду, а потім знищений фізично.

Полковий осавул Левко Бут у березні 1660 р. подав чолобитну царю з проханням надати йому сс. Киселівку і Адамівку¹⁵⁵. Під час усунення Золотаренка від керівництва полком заарештований і засланий до Сибіру, де в Єнісейську знаходився ще в 1669 р.¹⁵⁶

Син запорозького кошового Яцька Мозиря і рідний брат полковника корсунського Лук'яна Мозиря Іван Яценко спочатку козакував у Корсуні¹⁵⁷, а потім перейшов до Ніжина і згодом став полковником піхотним ніжинським (1661).

Обозним полковим був Григорій Кобиляцький, писарями спочатку Захар Шийкевич (? — 1660.03. — ?), а потім Павло Рачинський (? — 1661 — ?). У 1662 р. ніжинський полковник В.Золотаренко надав колишньому полковому писарю Марку Кимбаровичу с. Березу в Глухівській сотні¹⁵⁸. Полковими осавулами у Ніжині були два старовинні правобережні козарлюги Леонтій Бут і Павло Килдей (Боженок) (рід Килдеїв корсунський полковничий), а тако ж Семен Григоріїв.

Полкові сотні очолювали Іван Шматович, Ілляш Аврамович, Ілько Пилипенко, Григор Гаркушка. У Коропі сотникували Гордій Черв'яченко, Іван Белиловець, у Новому Мліні — Павло Михайлів, у Конотопі продовжував сотникувати Семен Бистрицький, а потім його змінив місцевий козак¹⁵⁹ Дмитро Скоробагатий, у Кролевіці — Василь Дейнека, Давид Юхимович, Данило Якимович. Серед наказних згадані Роман Дубовик (мабуть, з козаків батурицьких¹⁶⁰) і Микита Андрійович. Іван Гродецький був серед козаків Бахмацької сотні з часу її заснування, очолюючи козаків с. Самбурці¹⁶¹, а у 1661 р. він очолював її¹⁶², в наступному році сотником став Павло Тищенко, який повернув собі цей уряд¹⁶³. У Глухові сотню очолював Василь Уманець, Дівицьку сотню — Демид Рогоза.

При наказному гетьману Сомку нетривалий час існував Коропський полк (1662–1663) на чолі якого стояв Тихін Гаврилович¹⁶⁴. Батурин і околиці також знаходились на управлінні наказного полковника. Цей уряд тримали Федір Костонський і місцевий старовинний сотник Сава Михайлович Мішура.

У Стародубі наказними полковниками були Петро Рославець і Прокіп Петрович, полковим суддею Марко Кимберович (1660). Наказний полковник в Стародубі Рославець не піддавався на пропозиції Мурашки (1661.12.11.) перейти на бік короля¹⁶⁵, в Новгород-Сіверському наказний полковник Гаврило Дащенко контролював ситуацію¹⁶⁶. Гаврило Федорович Дащенко (? — 1676 — ран. 1678.10.) — шляхтич¹⁶⁷, полковник новгородський, пізніше — сотник стародубський (? — 1662.19.09.–1663.10.07. — ?). Полковник ніжинський Василь Золотаренко надав йому с. Литовське в полковій сотні з млином на р. Цитві¹⁶⁸.

Сотниками новгородськими були Михайло Горбовецький, Семен Маленовський, Павло Запаревський, наказним — Лаврін Рожинський. У Мглині сотникував Ісак Жук (якийсь родич місцевого сотенного писаря Андрія Жуковського¹⁶⁹), в Шептаках — місцевий козак¹⁷⁰ Василь Ісаєнко, у Почепі — Гаврило Яремійович Рубан, рідний дядько Петра Рославця¹⁷¹. Його змінив Аверко Набатенко (1662).

У Київському полку полковника Бутрима змінив Якименко Іван. В 1661 р. полковником став Василь Дворецький, який під час чуднівської кампанії потрапив у татарський полон, де провів два роки. З 1662 р. полк очолював Семен Третяк (? — 1628–1674.03. — ?) — шляхтич, козак Білогородської сотні Київського полку (1649), сотник (1658), потім полковник київський (1662–1663.07.). Після скинення Сомка з гетьманства він втратив пірнач і засланий до Сибіру.

Серед наказних полковників згадані Пилип Скороход і Богдан Молява. Останій розпочав Визвольну війну козаком Київської сотні Самійла Білецького (1649), став сотником київським (? — 1654 — ?), пізніше осавулом полковим київським (? — 1659–1660.08. — ?), наказним полковником київським (? — 1660.08.–1661.02). Він призначив полковником Корнія Бунчужного у Гродок. У цьому районі діяв охотницький полк Івана Московки (з Остра)¹⁷², сотниками якого були Іван Слінко (з Переяслава), Іван Якименко Кияниця, Василь Волошин (з Трипілля) (майбутній сердюцький полковник у 1666–1669 рр.), Максим Жупел

(з Трипілля), Шибіга (з Гоголева), Лесько Переяславець Костирка (1660.08) (мабуть, його в 1667 р. бачили як полковника над іноземними корогвами).

Павло Яненко був прибічником Ю.Хмельницького, але уряду полковника київського не повернув, хоча у 1661 р. і нобілітований. У червні 1662 р. возив до Москви від Ю.Хмельницького 12 татар — «язиків»¹⁷³.

Полковим писарем згаданий Лазар Григорович (? — 1663.06. — ?). Осаул полковий Ананко був вбитий у 1663 р. під час Чорної ради як прибічник Сомка. Якийсь його родич Ярмола Ананченко мав млин в одне коло на р. Остер в Козельці (1666). Полковим хорунжим був Костянтин Чекановський.

Київську сотню очолював якийсь Григорій, у Бобровиці сотником був Іван Маковій, у Гоголеві відомі два сотники: місцевий козак¹⁷⁴ Артем Гневушин і Шепіга (отаман Федір Кашуба), у Кобицях Яків Кузьменко і Степан Шевлюга.

2 травня 1660 р. товариш полку Київського Степан Андрійович Жук отримав універсал гетьмана Юрія Хмельницького на володіння островком під м. Остер, названий «Щитев фольварок»¹⁷⁵. У 1666 р. він володів млином в два кола на р.Остер в Острі. Ці нагородження свідчать про його значний попередній статус у Війську Запорозькому.

Син Філона Гаркуші Григорій у 1662 р., будучи полковником бориспільським, привласнив «виморочний» хутір у Требухові. Пізніше був сотником бориспільським (? — 1661–1663) і військовим товаришем.

У жовтні 1662 р. Лісницький повідомив короля про бажання Ю.Хмельницького скласти гетьманські клейноди¹⁷⁶. Шляхетсько-козацьке крило клану Хмельницьких шукало гідну заміну Юрасю. В історіграфії згадуються три можливих кандидати на гетьманство: Гуляницький, Носач, Лісницький¹⁷⁷. Чигиринська рада «всіх задніпрянських полковників»¹⁷⁸ прийняла відставку Юрася. Послом до короля був призначений Григорій Гуляницький.

У період гетьманування Юрія Хмельницького реєстр нараховує 361 старшини з 323 родин. Серед старшин були чотири Зеленські, по три Бережецькі, Гуляницькі, Дубовики, Уманці, по два Аврамовичі, Безпалі, Бути, Вербицькі, Войцеховичі, Гамалії, Геращенки, Глосинські, Дворецькі, Донці, Дорошенки, Золотаренки, Зражевські, Канівці, Кваші, Ковалевські, Молявки, Носачі, Пилипенки, Рославці, Рубани, Силичі, Сильницькі, Тироненки,

Трушенки, Хмельницькі, Шамрицькі. 5 Лук'яновичів, 3 Андрійовичі, Григоровичі, Степановичі, 2 Івановичі, Михайловичі, Павловичі Федоровичі, Юхимовичі віднесені нами до різних родин невідомих прізвищ.

З 320 родин за прізвищами можемо впевнено визначити 253 родини, тобто 79%. Серед тих родин, хто повернув собі владу і вплив, були Аврамовичі, Бережецькі Калющенки, Капусти, Кизими, Килдеї, Кривоноси, Криси, Махаринські, Мозирі, Мурашки, Подобайли, Половці, Рогози, Сухопари, Терещенки, Улезьки, Уманці, Урошевичі та інші — всього 37 родин (14,6% від загальної кількості відомих родин).

Зберегли вплив — 79 родин (31,2%), серед них: Апостоли, Безпалі, Бистрицькі, Богуни, Булиги, Бути, Вербицькі, Вертилецькі, Войтенки, Ворони, Гаркуші, Горячки, Гладкі миргородські, Гладкі переяславські, Гоголі, Голуховські, Дворецькі, Домонтовичі, Донці, Дорошенки, Жученки, Забіли, Зеленські, Золотаренки, Ковалевські, Коханенки, Кравченки, Кублицькі, Кулябеки, Лизогуби, Лисянські, Лісницькі, Мокрієвичі, Панкевичі, Рославці, Рубани, Силичі, Скоробагаті, Тетері, Суличічі, Третьяки, Трушенки, Уманці, Ханенки, Цицюри, Чернявські, Яцьківські-Куницькі, Яхимовичі.

Не фіксуються серед урядової старшини з попереднього періоду 84 родини (умовно втратили вплив). З політичної арени після скинення свого патрона — гетьмана Виговського — зійшли Білобровки, Богатиренки, Богаченки, Брояки, Вовченки, Виговські, Гапоновичі, Дереневські, Джулаї, Лісовці, Лученки, Люторенки, Миневські, Нечаї, Шумейки, значно послабився вплив Зарудних, Каплуновських, Креховецьких, Лобод, Яненків, які перейшли в значне військове товариство, тобто неурядову старшину.

Новими у старшинському середовищі були 137 родин (54,15%). Серед них вперше бачимо Войцеховичів, Гамалій, Глосинських, Гречаних, Гуджолів, Дубовиків, Дяченків, Животовських, Зражевських, Кальницьких, Канівців, Кваш, Кованьок, Кропивницьких, Малинок, Момотів, Опар, Пирських, Підтеревів, Пісоцьких, Пригар та інших.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 239.

² Обрання Івана Безпалого генеральним суддею суперечить твердженню «цим вони унеможливають обрання як Безпалого (якого вони ненавидять), так і когось із лівобережних старшин» Яковлева Т. Гетьманщина

в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. — К.: Основи, 1998. — С. 341.

³ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 337.

⁴ ІР НБУ. — Ф. П. — № 15583–15590. — Арк. 4.

⁵ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліді над літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 390; Материалы для истории Малороссии (1660–1664). Отдел третий. — К., 1853. — С. 113.

⁶ Собрание государственных грамот и договоров. — Т. IV. — С. 51.

⁷ Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е. — К., 1898. — Т. IV. — С. 45.

⁸ ІР НБУ. — Ф. П. — № 15583–15590. — Арк. 32.

⁹ Там само. — № 15407. — Арк. 85.

¹⁰ Белокуров С.А. Дневальные записки приказа Тайных Дел 1765 — 1783 гг. // ЧОИДР. — 1908. — Кн.1. — С. 48–49.

¹¹ Мабуть, все це посольство бкло заарештоване і перебувало в московському полоні до 1667 р. знаходилися Дорошенко Григорій і Нестор Кононович. Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 42.

¹² Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. — К., 1995. — С. 51; АЮЗР. — Ч. I. — Т. XV. — С. 273.

¹³ Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. Том V. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. Підготував до друку Петро Кулаковський. — Острог-Варшава-Москва, 1999. — С. 250, 251.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. II. — С. 280.

¹⁵ Реєстр. — С. 30.

¹⁶ ІР НБУ. — Ф. П. — № 15410. — Арк. 56.

¹⁷ Реєстр. — С. 55.

¹⁸ Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських // Український історик. — 1970. — Ч. 1–3. — С. 155.

¹⁹ Універсал опублікований: Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). — К., 2000. — С. 61–62.

²⁰ Памятники, издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е. — Т. IV. — С. 71.

²¹ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 246.

²² Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. III. — С. 179.

²³ Там само.

²⁴ Мицик Ю.А., Степенькін С.Ю. Корсунщина козацька. — Корсунь-Шевченківський, 1997. — С. 115; Реєстр. — С. 133.

²⁵ Універсали Івана Мазепи. — Ч. П. — С. 447.

²⁶ ІР НБУ. — Ф. П. — № 15405. — Арк. 37.

²⁷ Там само. — № 15583–15590. — Арк. 46.

- ²⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 76.
- ²⁹ Реєстр. — С. 113.
- ³⁰ ІР НБУ. — № 15583–15590. — Арк. 45, 46.
- ³¹ Там само. — № 22184. — Арк. 1.
- ³² Там само. — № 22186. — Арк. 3.
- ³³ Там само. — № 22184. — Арк. 1.
- ³⁴ Матеріали для історії Малороссии (1660–1664). Отдел третий. — К., 1853. — С. 33, 34.
- ³⁵ Там само. — С. 36.
- ³⁶ Там само. — С. 37.
- ³⁷ Там само. — С. 43.
- ³⁸ Там само. — С. 53.
- ³⁹ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Т. 12. — Ч. 1. — С. 75.
- ⁴⁰ Герасименко В. Чуднівська кампанія 1660 р. — К., 1929. — С. 61.
- ⁴¹ Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730. — Чернигов, 1908. — С. 33.
- ⁴² А.О. К биографии Тимофея Цыцюры // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVI. — С. 771.
- ⁴³ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 14.
- ⁴⁴ ЦДІАУК. — Ф. КМФ — 9. — Оп. 3. — Спр. 59. — Арк. 2.
- ⁴⁵ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 14.
- ⁴⁶ Замлинський В.О., Іваненко А.М. «Чернігівський літопис» — цінне джерело з історії України кінця XVI — першої половини XVIII ст. // Архіви України. — 1989. — № 5. — С. 64.
- ⁴⁷ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15405. — Арк. 39.
- ⁴⁸ А.О. К биографии Тимофея Цыцюры. — С. 772.
- ⁴⁹ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 — поч.1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 123.
- ⁵⁰ Там само. — С. 60–61.
- ⁵¹ Там само. — С. 62.
- ⁵² ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 10.
- ⁵³ Там само. — Арк. 13.
- ⁵⁴ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького. — С. 153.
- ⁵⁵ Матеріали для історії Малороссии (1660–1664). — С. 120
- ⁵⁶ Там само. — С. 121.
- ⁵⁷ Матеріали по історії Малороссии / Изд. В. Модзалевского. — Чернигов. — 1912. — С. 179.
- ⁵⁸ Реєстр козацких дел в польской метрике в Санкт-Петербурге при 3-м департаменте Сената в листах с надписью «Kozackie» / Оттиск из журнала Чтение Общества истории и древностей Российских при Московском университете. — М., 1861. — Кн. 1–3. — С. 11.
- ⁵⁹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 342.

- ⁶⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Т. 5. — С. 189.
- ⁶¹ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15407. — Арк. 85.
- ⁶² Реєстр. — С. 318.
- ⁶³ Акты Московского государства. Т. 3. Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664. — СПб, 1901. — С. 191.
- ⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 52.
- ⁶⁵ Там само. — Т. VII. — С. 354.
- ⁶⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 49.
- ⁶⁷ Реєстр. — С. 315.
- ⁶⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 19.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 21.
- ⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 354.
- ⁷¹ Реєстр. — С. 321.
- ⁷² Акты Московского государства. Т. 3. — С. 199.
- ⁷³ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15413. — Арк. 5.
- ⁷⁴ Там само. — № 15405. — Арк. 2; Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків. — С. 14. Попованова О. Чигиринські полковники періоду Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 140.
- ⁷⁵ Местечко Борисполе в XVII-м веке. Акты мейского уряда 1612–1699 г. — К., 1892. — С. 61.
- ⁷⁶ Сулимовский архив. — К., 1884. — С. 112, 116.
- ⁷⁷ Там само. — С. 11–12, 14
- ⁷⁸ Там само. — С. 15.
- ⁷⁹ Там само. — С. 20; Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 269.
- ⁸⁰ ІР НБУ. — Ф. 113. — № 1. — Арк. 1.
- ⁸¹ Бузун О. Історія Остерщини. — Чернігів, 1998. — С. 106.
- ⁸² Реєстр. — С. 340.
- ⁸³ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. — К., 1998. — С. 20.
- ⁸⁴ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 137; Черниговские губернские ведомости. — 1858. — № 25. — С. 196.
- ⁸⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. III. — С. 604.
- ⁸⁶ Местечко Борисполе в XVII-м веке. — С. 64.
- ⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 90.
- ⁸⁸ Реєстр. — С. 51.
- ⁸⁹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 67.
- ⁹⁰ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15401–15424. — Арк. 16.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 19.

⁹² Рід Болдаківських належав до любецької шляхти, родовідний роспис див.: Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. — К., 1999. — С. 55–56.

⁹³ Представник шляхетської родини: Матвій був козацьким полковником в 1625 р. (Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.). — К., 1998. — Ч. І. — С. 54), Федір Пирський відомий у Лубнах разом з козацьким полковником Станіславом Яблонським ще перед Визвольною війною (1637) (Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 199), сам Андрій уже в 1659 р. очолював Лубенську сотню (Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини... Ч. II. — С. 160, 157).

⁹⁴ Рід місцевий прилуцький, але невідомого соціального походження, брат був одним з перших прилуцьких сотників, потім сотником був і він доки в 1659 р. не став полковником (Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. Ч. II. — С. 317).

⁹⁵ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 33.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. — № 15407. — Арк. 37.

⁹⁸ Реєстр. — С. 385.

⁹⁹ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15407. — Арк. 39.

¹⁰⁰ Там само. — № 15409. — Арк. 1.

¹⁰¹ Реєстр. — С. 407.

¹⁰² ІР НБУ. — Ф. I. — № 55257. — Арк. 221.

¹⁰³ Реєстр. — С. 428.

¹⁰⁴ Розсоха Л. Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. — Кобеляки: Кобеляки, 2002. — С. 53.

¹⁰⁵ ІР НБУ. — Ф. VIII. — № 241/102. — Арк. 8.

¹⁰⁶ Реєстр. — С. 435.

¹⁰⁷ Там само. — С. 413.

¹⁰⁸ Там само. — С. 417.

¹⁰⁹ Див.: Кривошея В.В. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Біла Церква. — С. 50.

¹¹⁰ Реєстр. — С. 412.

¹¹¹ Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. — Прага, 1944. — Т. 5. — С. 42–46.

¹¹² Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 272.

¹¹³ Реєстр. — С. 374.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само. — С. 373, 374, 381, 52.

¹¹⁶ Там само. — С. 373.

¹¹⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. I. — С. 144.

¹¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 127.

- ¹¹⁹ Костомаров Н. Гетьманство Ю.Хмельницького // Исторические монографии и исследования. — СПб, 1872. — Т. II. — С. 231.
- ¹²⁰ Реєстр. — С. 400.
- ¹²¹ Модзалевский В.Л. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649–1661 гг. // Киевская старина. — 1906. — Т. 92. — № 1. — С. 7.
- ¹²² Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — С. 316.
- ¹²³ Реєстр. — С. 359.
- ¹²⁴ Астреб М.Г. Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709–1714, лубенского полковника 1714–1727, войскового подскарбия 1729–1744). — Полтава, 1909. — С. 50.
- ¹²⁵ Реєстр. — С. 393.
- ¹²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1–6.
- ¹²⁷ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15489–15538. — Арк. 69.
- ¹²⁸ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники Ю.Мицик, М.Кравець. — К., 2003. — С. 267.
- ¹²⁹ Там само. — С. 261.
- ¹³⁰ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — К., 1888. — Т. I. — С. 84; ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19342. — Арк. 49; Лазаревский А. Список водных мельниц Черниговского полка (1742 г.). // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1872. — Кн. II. — Вып. 5–6. — С. 119; Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730. — Чернигов: Издание редакции «Земского Сборника Черниговской губернии», 1908. — С. 84.
- ¹³¹ Реєстр. — С. 144.
- ¹³² Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. — Ч. II. — С. 317.
- ¹³³ Мицик Ю.А. З документів українських гетьманів та полковників до би Руїни // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 25.
- ¹³⁴ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 19.
- ¹³⁵ Оглоблин О. Иван Мазепа і його доба: Праці історично-філософської секції. — Нью-Йорк, 1960. — С. 22.
- ¹³⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 246.
- ¹³⁷ Мицик Ю. З листів «козацького відділу» АКВ АГАД у Варшаві // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 13.
- ¹³⁸ Там само. — С. 12.
- ¹³⁹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 439.
- ¹⁴⁰ Мицик Ю. З листів «козацького відділу» АКВ АГАД. — С. 12.
- ¹⁴¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. III. Прилуцкий полк. — К., 1902. — С. 8.
- ¹⁴² Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 54.
- ¹⁴³ Реєстр — С. 439.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 448.

- ¹⁴⁵ Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 229.
- ¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 54.
- ¹⁴⁷ Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 229.
- ¹⁴⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15401. — Арк. 1.
- ¹⁴⁹ Реєстр. — С. 439.
- ¹⁵⁰ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15401. — Арк. 1.
- ¹⁵¹ Реєстр. — С. 440.
- ¹⁵² Реєстр. — С. 449, 450.
- ¹⁵³ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15409. — Арк. 50.
- ¹⁵⁴ Там само. — Арк. 51.
- ¹⁵⁵ ЦДІАУК. — Ф. КМФ — 7. — Оп. 3. — Спр.101. — Арк. 2.
- ¹⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 54.
- ¹⁵⁷ Реєстр. — С. 132.
- ¹⁵⁸ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк. — К., 1908. — С. 17.
- ¹⁵⁹ Присяжні книги 1654 р. — С. 201.
- ¹⁶⁰ Реєстр. — С. 483.
- ¹⁶¹ Присяжні книги 1654 р. — С. 194.
- ¹⁶² Реєстр. — С. 482.
- ¹⁶³ Присяжні книги 1654 р. — С. 187.
- ¹⁶⁴ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15583–15590. — Арк. 38
- ¹⁶⁵ Там само. — № 15409. — Арк. 41.
- ¹⁶⁶ Там само. — Арк. 45.
- ¹⁶⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 7. — С. 71.
- ¹⁶⁸ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1913. — Вып. 10. — С. 155.
- ¹⁶⁹ Присяжні книги 1654 р. — С. 343.
- ¹⁷⁰ Там само. — С. 308.
- ¹⁷¹ Акты Московского государства. — Т. III. — С. 244.
- ¹⁷² Реєстр. — С. 342.
- ¹⁷³ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15425–15487. — Арк. 228.
- ¹⁷⁴ Реєстр. — С. 338.
- ¹⁷⁵ ЦДІАУК. — Ф. КМФ. — 9. — Оп. 3. II. — Спр. 42. — Арк. 1.
- ¹⁷⁶ Материалы по истории Малороссии / Изд. В. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — С. 216.
- ¹⁷⁷ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького. — С. 119, 122.
- ¹⁷⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — № 15409–15419. — Арк. 126.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Ще за часів Київської Русі питанням захисту від зовнішньої агресії надавалося виняткове геополітичне значення. З цією метою руські князі часто уклали військово-політичні союзи з різними державами та племенами, навіть з тими, з якими до цього часу воювали. Так, перед загрозою монголо-татарської навали Русь об'єдналася з половцями. А король Данило Галицький домовився із Папою Римським про спільний «хрестовий похід» проти Золотої Орди.

У зв'язку з цим актуальними є дослідження становлення та розвитку колективної безпеки за участю українського козацтва, яке понад 200 років було захисником українського народу та народів Європи від іноземних поневолювачів.

У пропонованій статті ставиться метою дати характеристику головних етапів формування українського національного війська — козацтва, та його участі в спільній боротьбі з народами Східної Європи проти турецько-татарської загрози у XVI — першій половині XVII ст.

Науковий інтерес до українського козацтва не згасає. В новітній історіографії варто назвати праці Ю.Мицика,¹ З.Когута,² С.Плохія,³ Т.Чухліба⁴ та ін.

Отже, з середини XV ст. осередком постійної небезпеки для Королівства Польського, Великого князівства Литовського (до складу якого входили і українські землі) та Московського царства стає Кримське ханство.

У 1449 р. воно виокремилася зі складу Золотої Орди, а в 1479 р. визнало васальну залежність турецького султана. Спираючись на підтримку Стамбула, кримські татари стали регулярно нападати на територію сусідніх держав. Головною здобиччю нападників на осіле східнослов'янське населення були бранці — «ясир», який татари виводили в Крим і продавали на невільницьких ринках.⁵

Розвиток українського козацтва має окрему історіографію. У контексті цього повідомлення лише зазначимо, що турецько-татарські напади викликали збройний опір населення та сприяли

стихійному зростанню козацтва, що перетворилося на своєрідну візитку прикордонного з Кримом краю.

Литва вирішила використати численні розрізнені загони козаків для охорони південних рубежів своєї держави. Так, на початку XVI ст. діяли відомі черкаські козаки, які вже становили нерегулярне військо Литовської держави. Очолювані такими видатними полководцями свого часу, як український князь Костянтин Острозький, кам'янецький староста Предслав Лянцкоронський, черкаський староста Остафій Дашкевич, вони громили татарські орди, що грабували прикордонні області Литовсько-Руської держави, та здійснювали превентивні напади на татарські улуси чи турецькі фортеці у Північному Причорномор'ї. Наприклад, у 1528 р. козаки під керівництвом Предслава Лянцкоронського та Остафія Дашкевича здійснили похід на турецьке місто Очаків, де тричі розбили військо татар, захопили 500 коней і понад 30 тис. голів худоби⁶.

У 1532 р. Остафій Дашкевич представив у саймі особливий проект захисту кордонів Литовського князівства від татарських вторгнень. У цьому проекті він висловлював необхідність будівництва поблизу татарських поселень, на одному з малодоступних островів Дніпра, фортеці й утримання у ній постійної сторожі з кількох тисяч козаків, які перешкоджали б татарам переправлятися через Дніпро. Пропозиція Дашкевича сподобалася усім учасникам сайму, але з невідомих причин не була здійснена⁷.

Через чверть століття ідея Дашкевича про створення на рубежі із мусульманським світом захисної фортеці була втілена у життя українським князем Дмитром Вишневецьким, прозваного у народному епосі — Байдою. У 1556 р. на острові Хортиця він побудував земляний «город», який згодом послужив запорізьким козакам прототипом Січі. Звідси козаки і здійснювали безперервні напади на Крим.⁸

Про свої виступи проти татар і турків Вишневецький постійно сповіщав польського короля та російського царя, запевняючи їх, що доки він буде на Хортиці, кримчаки нікуди не підуть війною. Король Сигізмунд Август, похваляючи Вишневецького за службу, стійкість і мужність його людей, обіцяв не забувати його подвигів, а російський цар Іван Грозний передав на Січ грошову винагороду⁹.

Декілька разів татари намагалися зруйнувати Запорозьку Січ на Хортиці. У 1557 р. їх військо 24 дні тримало фортецю в облозі. В результаті, як передають джерела, татари «з великим соромом» відступили від острова. Через рік вони разом із військом турець-

кого султана оточили Січ ще більшими силами. Козакам довелося залишити Січ та відійти до Черкас¹⁰

Через декілька років Вишневецький почав будувати нове укріплення на сусідньому з Хортицею Монастирському острові. Та у наступному році він на чолі чотирьохтисячного козацького війська вирушив у похід до Молдавії, де потрапив у полон до турків і за наказом султана Сулеймана II був страчений у Стамбулі.

Наприкінці 60-х років козаки перенесли Січ на острів Томаківка, розташований за 60 км на південь від Хортиці. Походи запорожців на турецькі й татарські фортеці Причорномор'я не припиняються. Спускаючись на своїх славетних човнах — чайках — по Дніпру, козаки виходили в море і громили там турецькі галери. Особливого розголосу набув похід запорозького гетьмана Івана Підкови в 1577 р. на Молдавію. Він розгромив війська турецького ставленика господаря Петра Мірчі, здобув Ясси і став господарем Молдавії¹¹.

Москва і далі вбачала в козацтві союзника у боротьбі з Кримом. Після зруйнування татарами першої Запорозької Січі Іван Грозний хотів навіть будувати нове укріплення «між Хортицею і Черкасами», яке б замінило «город» Вишневецького.

Що стосується Корони Польської, то після об'єднання її з Литвою в єдину державу Річ Посполиту ставлення до низового козацтва різко змінилося. Керівництво нової держави було переконане, що після смерті Дмитра Вишневецького Запоріжжя стало центром свавілля, притулком для селян-втікачів, порушників закону та різних декласованих елементів.

Незважаючи на таке ставлення до запорожців, у 1572 р. уряд Речі Посполитої, керуючись гострою необхідністю посилити безпеку своїх кордонів, змушений був прийняти на королівську службу 300 козаків. Оскільки вони були занесені до спеціального списку — реєстру, то з цього часу стали називатися реєстровим козацьким військом. Воювали реєстровці у складі польського війська під керівництвом коронних гетьманів. Жили вони зазвичай у прикордонних містах зі своїми сім'ями, отримували платню з державної казни та позбавлялися різних повинностей¹².

Час від часу залежно від ступеня ймовірної загрози, кількість реєстру збільшувалася. У найтяжчі для Польщі часи козацький реєстр сягав від 5 до 8 тисяч чоловік. Як правило, із закінченням військової кампанії розпочинався зворотний процес — скорочення реєстру, тобто повернення частини козаків у розряд звичайних

селян. Часто така політика уряду призводила до масових козацько-селянських виступів.

На межі XVI–XVII ст. українське козацтво дедалі більше заявляє про себе як про впливову силу не тільки в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені.

Запорозьких козаків у цей час очолював гетьман Петро Сагайдачний. Під його проводом розпочинаються знамениті козацькі походи на турків «землею і водою». Головною метою цих походів було підірвати могутність Османської імперії. В 1607 р. впали під тиском козаків Очаків і Перекоп, у 1609 — запалали передмістя Стамбула. В 1612 р. козаки розгромили татарську орду під Білою Церквою, звільнивши 5 тисяч бранців. У 1613 р. козацькі чайки здобули блискучу перемогу на Самарі, розбивши турецький флот, в 1614 р. зухвалий напад козаків на Синоп і звільнення тисяч обранців, в 1615 — знову палав Стамбул, а в 1616 — козаки взяли найміцнішу турецьку фортецю Кафу.¹³

За Сагайдачного чисельність козацького війська зросла від 5 до 50 тисяч. Військо сформувалось у збройні сили України. В Європі міцніло переконання, що лише українське козацтво зможе подолати Османську Порту. До Сагайдачного прибувають посланці Іспанії, Італії, Франції, Мальтійського ордену. У 1618 р. гетьман разом з усім Військом Запорозьким вступає до міжнародної організації «Ліги християнської міліції» — що ставила за мету подолання турецьких загарбників силами європейських країн¹⁴.

Назрівала польсько-турецька війна 1621 р. Польща після поразки турецьких військ під Цецорою шукала підтримки козаків. Сагайдачний погодився на союз. 40-тисячне козацьке військо вирушило під Хотин назустріч 400-тисячній армії султана. В кривавій битві турецьке військо зазнало нищівної поразки. Очевидець писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3–4 дні. Перемога сталася лише завдяки Богу та козакам»¹⁵. Битва під Хотином вивела з ладу військову машину Османської Порти, що загрожувала народам Європи і світу.

Таким чином, у XVI — першій половині XVII ст. українське козацтво стало впливовим чинником міжнародного життя. Військо козаків не тільки захищало українські землі та південні кордони Східної Європи від турецько-татарської загрози, а й своїми походами суттєво ослаблювало Турецьку імперію та Кримське ханство.

¹ Мицик Ю. Дмитро Вишневецький (Байда) — історичний діяч та герой фольклорних творів // Історія в школах України. — 2003. — № 3.

² Когут З. Коріння ідентичності. Студії ранньомодерної та модерної історії України. — К.: Критика, 2004. — 352 с.

³ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2005. — 494 с.

⁴ Чухліб Т. Дмитро Вишневецький — герой української середньовічної пісні // Історія України. — 2005. — Лютий (№ 5).

⁵ Плохій С. Названа праця. — С. 34.

⁶ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів: Світ, 1991. — Т. 2. — С. 8.

⁷ Там само. — С. 9.

⁸ Когут З. Названа праця. — С. 14.

⁹ Яворницький Д. Названа праця. — С. 17.

¹⁰ Мицик Ю. Названа праця. — С. 53.

¹¹ Мельник Л.Г. та ін. Історія України. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1991. — Т. 1. — С. 122.

¹² Яворницький Д. Названа праця. — С. 23.

¹³ Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. — К., «Україна». 1993. — С. 67.

¹⁴ Горішна В.О. Історія України. — Хмельницький, 1991. — С. 38.

¹⁵ Там само.

Олена Пономаренко

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В XVII–XVIII СТ.

В свідомості будь-якого суспільства завжди зберігається інформація про минуле, сьогодення та майбутнє, іншими словами про реальне і ідеальне спільноти. Майбутнє, як правило, оформлюється в комплекс ідей, реалізації яких прагне дане суспільство. Синтез часткових ідей стосовно як питань автономії, так і питань державності, легітимності, рівності, стабільності суспільства, ми розглядаємо як складові національної ідеї.

Виступаючи колективним продуктом, який формує інтелектуальна частина суспільства, національна ідея передається із покоління в покоління. Незважаючи на властивість стихійно формуватись і змінюватись відповідно до історичної ситуації, дана ідея, опанувавши маси, стає серйозною матеріальною силою. Національна ідея відбиває загальний інтерес, потреби всієї нації. Однак, як відомо, не ідеї вибирають людей, а люди ідеї. Інакше кажучи, визначаючи інтереси суспільства, ми можемо прослідкувати генезу

думок його представників, зрозуміти особливості їх ідейного наповнення. Через те, що національна ідея визрівала і проявлялась протягом усієї української історії, котра, як відомо, має закономірність своєрідного повторення у видозміні її форми, і на сучасному етапі треба враховувати досвід попередників.

Впродовж кількох століть суть української національної ідеї змінювалась, однак вона мала і нині має певне ядро, яке завжди було пов'язане з намаганням української нації мати власну державу. Отже, ідеї державності як одні з центральних ідей в політичній думці України, що, на нашу думку, не втратили актуальності і сьогодні, складають предмет нашого дослідження.

Розглядаючи ідеї державності, наголосимо на тому, що ми дотримуємося позиції, згідно з якою дані ідеї, відкарбувавшись в свідомості суспільства, мають властивість безперервного процесу відродження. Ці ідеї мали різний вигляд: в українській державності Б. Хмельницького відобразились в ідеї державно-територіальної автономії України, в межах федерації з Росією (Центральна Рада) — «політичної автономії», в Українській Народній Республіці — суверенної незалежної держави¹.

Отже, витоки державницького компоненту української ідеї знаходимо ще у ранньокочазчу добу, потім він червоною ниткою тягнеться протягом століть, виступаючи політико-ідеологічним чинником національної консолідації².

Щоб краще зрозуміти процеси сьогодення, дослідимо основні ідеї державності часів XVII–XVIII ст.

Даній проблемі присвятили свої дослідження історики І. Куташев, В.Смолій, В. Степанков, П. Сас, політологи О. Салтовський, С. Полтавець, історики-правники О. Кресін та А. Козаченко. Методико-методологічним орієнтиром нашого дослідження є праці Л. Нагорної, С. Римаренка, В. Смолія, В. Степанкова, М. Михальченка, В. Шевчука.

Хоча своє теоретичне обґрунтування національна ідея як ідея державності одержала лише в XIX ст., однак формувалась вона протягом XVI–XVII ст. і була пов'язана з такими іменами українського ренесансу та гуманізму як С. Оріховський-Роксолан, І. Вишенський, П. Могила та інші. Саме в політичній думці вона набула чіткіших рис, виступаючи як ідея самобутності українців, віддзеркалення їхніх прагнень до самовизначення³.

У своєму розвитку національна ідея пройшла складний шлях становлення і, як зазначає Ю. Римаренко, була «позначена багать-

ма, іноді діаметрально протилежними поглядами на сутність, мету та форми української державності»⁴.

Виступаючи як ідея нації, Батьківщини, власне — ідея України як Вітчизни, національна ідея формується і знаходить своє відображення у другій половині XVII ст. — в гетьманських універсалах, листах Б. Хмельницького. Ідеологічне ж оформлення вона знайшла в літописній літературі.

Отже, метою нашого дослідження є відстеження генези ідей державності в українській політичній думці крізь призму національної ідеї.

Політологічний аналіз ідей державності в Україні XVII ст. неможливий без урахування специфіки політичної ситуації означеної доби. Монголо-татарська навала (1240–1320 рр.), а потім окупація українських земель Литовсько-Польською державою призвели до втрати власної державності і актуалізували проблему збереження ідентичності українського народу. Люблінська унія, підтримуючи експансію Польщі на українські землі, знищуючи рештки українських державних традицій, сприяла одночасно і консолідації українців. Процес розвитку національної ідеї, зокрема ідеї державності, активізувала польська політика покатоличення українського суспільства. Тому, коли на карту було поставлено саме існування українського народу, і з'являється козацтво як масове явище, котре в XVII ст. поступово перетворюється на впливову політичну силу, що позиціонувала себе захисником інтересів українського суспільства, зокрема релігійних, які в XVII ст. ототожнювались з національними.

Отже, ідеї державності, формуючись протягом XVI–XVII століття, в XVII ст. знайшли своє практичне втілення в козацькій державності.

І хоча козацтво як самостійне державне формування існувало лише за часів Б. Хмельницького (незважаючи на те, що воєнні дії тривали ще до 1676 р.), в умовах визвольної війни, однак ідеї державності, ідеї автономії були актуальними протягом всієї історії Гетьманщини. Розглянемо рух національної ідеї в цьому часі.

На початку Визвольної війни (1648 — червень 1649 р. — до підписання Зборівського договору) про національну ідею можна говорити лише на психологічному рівні, як про ідею, що об'єднала всі верстви суспільства, утвердивши суспільну єдність, і акумулювалася в ідею православної віри і збереження козацьких прав та вольностей. Представивши свою програму боротьби за вольності

і віру православну, Хмельницький показав себе як непоганий психолог, адже акцентуючи увагу на «вольностях», які кожна суспільна верства сприймала по-своєму, легко було згуртувати різні сили — козаків, селян, міщан, а ідея захисту віри піднімала на боротьбу православне духовенство⁵.

Зазивні універсали до повстання звертають увагу на «невиносний польський гніт» і на необхідність ліквідації останнього. Відтак гетьман пропонує «скинути ярмо урядовців», тобто польську владу, і «здобути свободу»⁶, тобто про творення своєї держави не йдеться. Лише в Зборівському трактаті від серпня 1649 р. говориться про забезпечення прав «шляхті віри руської», при цьому державна мова мала бути українською, захищалися й церковні права.

Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, переможний похід на Замостя створили нову ідеологію українців: вони зрозуміли свою вагу, свою силу. До війська Хмельницького «...переходило багато спольщених українців-шляхтичів, людей з широкою освітою, які сприяли створенню державницької ідеології Богдана»⁷.

Таким чином, за період 1648–1654 рр. національна ідея еволюціонувала від козацького автономізму до незалежної соборної держави, а виступаючи спочатку як прагнення до самозбереження в умовах польського панування, вона набувала форм протесту проти останнього.

Відчувши свободу, козацтво впевнено рухалось вперед. Вже 1 серпня 1650 року Б. Хмельницький відверто заявляє посланцям магнатів: «Я вільний підданий, кому захочу, тому й буду підданим»⁸. А в універсалі від 24 березня 1652 року він свідомо грає на популярних ідеях (наприклад, ідеї свободи), зокрема зазначаючи: «Важко буде забути, що він (козак — О.П.) був паном, а на війні рівнявся з паном», відтак «тепер нам ляхам коритися не слід», а народ «має з неволі видертися»⁹.

Московські статті 13 березня 1654 р. юридично визнають Козацьку державу під протекторатом російського царя, однак зустріч з російською ідеєю зумовила позицію оборонності в українській суспільній свідомості. Отже, виникала потреба легітимізувати владу.

В літературі як світського, так і духовного характеру, приділялося багато уваги формуванню національної свідомості через підкреслення давності й історичності українського народу, його колишньої державної величч. Взагалі для суспільства модерної доби

характерним було виводити початки власної держави із якомога найдавніших часів. Через те, що XVII сторіччя для Європи характерне пробудженням до життя націй, питання наявності текстів про історію власного народу та його природну давність, що тлумачиться як незаперечне право на існування, надзвичайно хвилювало тогочасну українську еліту. До того ж слід зазначити, що національна ідея була б «безплідна, якщо не опиралася на свій національний пафос та на національні ідеали»¹⁰.

Тому в церковно-монастирських хроніках, починаючи з біблійної історії, вибудовувалась династична модель історичного розвитку, що цілком обґрунтовано можна вважати спробою створити послідовну, «з роду в рід» історію власного народу («Кройніка» Феодосія Сафоновича, «Синопис»). Наприклад, у своїй «Кройніці» Феодосій Сафонович головну увагу присвятив саме Київській Русі (70% обсягу «Кройники»)¹¹. Її минула велич і невдачі політичні автор розглядає не тільки як «Божу кару», але й як уроки для майбутнього державного будівництва. Історія ж України з її визвольною війною, козащиною не вписувалась у дану конструкцію.

З посиленням внаслідок Визвольної війни ролі козацтва також відмічаються цілком природні спроби пошуків свого коріння для легітимізації власних політичних амбіцій. Козацька еліта, здобувши собі привілеї «через шаблю» і не маючи нащадків з давніх родин, намагається шукати своє коріння. Тому запозичивши в поляків станову концепцію сарматизму, козацькі канцеляристи перетворюють її з часом на етнічну, козацьку. І вже в Літописі С. Величка, наприклад, говориться про те, що поляки й українці (усі, а не лише шляхетний стан) — єдинокровні брати, які походять від спільного предка — сарматів. Перші з них — поляки — зрадили своїх побратимів, що врешті-решт призвело до кривавого протистояння між ними¹². Сарматські ідеали, етнологічний підхід до історії України, козацтва виступають аргументами для відстоювання позиції, що сучасна їм Україна та її військо є спадкоємцями ідеології, політики Київської Русі.

Отже, усвідомлення своєї самотності елітою українського суспільства сприяє формуванню державницьких ідей.

Складні суспільно-політичні умови середини — другої половини XVII ст. — національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, утворення козацько-гетьманської держави, не могли не позначитись на суспільній свідомості. В літописних творах засвідчується наростання й утвердження автономістських мотивів.

Автономістські ідеї характерні для Хмельницького літопису, що охоплює події 1636–1650 р. Описані в ньому події викривають урядовців на Поділлі, показують боротьбу козацтва проти політики Речі Посполитої, описуючи битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем. В літописі проглядаються авторські симпатії незалеженню козацької України від Польщі. В літописі ж Самовидця, автор, хоча і прагне до об'єктивності, неупередженості і намагається викладати факти лаконічно і безсторонньо, однак рішуче виступає на захист прав українського козацтва, дотримання безрезневих статей 1654 р., тобто йому також властиві автономістичні ідеї.

В монастирських літописних творах (Підгорецький, Густинський літописи) ідеї автономії акцентуються на окремішності Київської митрополії від Московського патріархату¹³.

Отже, слід зазначити, що національна ідея, яка формувалась протягом XVII ст., об'єднуючи різні верстви населення, в результаті стала ідеологічною платформою Визвольної війни XVII ст., оформившись як ідея автономії, ідея державності.

Однак, проголосивши популярні гасла і об'єднавши навколо себе всі стани, Хмельницький переоцінив регулятивний вплив політичної складової даних гасел, абсолютизувавши в них ідею автономної державності (в своїх усних заявах він проголошував незалежність, але офіційно шукав протекції в Польщі, Туреччині, Росії). Суспільство, котре протягом кількох століть перебувало під владою Польщі, прагнуло ліквідації станового устрою, запровадження рівності всіх верств населення. Однак вже після Зборівської перемоги в серпні 1649 р., здобувши реальну владу, козацька верхівка почала відновлення станового суспільства. Ігнорування ж соціальних інтересів селянства призвело до втрати Хмельницьким підтримки народу. І хоча вже за І. Виговського усні ідеї Б. Хмельницького щодо Козацької держави матеріалізувалися в Гадяцькому трактаті у вигляді Великого князівства руського, однак значні людські втрати в результаті Визвольної війни і неактуальність даної ідеї серед суспільства поховали останню.

Старшинське коло, яке вже при Б. Хмельницькому складало кілька угруповань (старшина корінних козацьких полків, показана шляхта, старшини — вихідці з Запорозької Січі, що потрапили до війська Б. Хмельницького чи-то волею долі, чи через почуття вояцької солідарності, чи були внесені на вершину влади внаслідок Визвольної війни), при перших же невдачах стали демонструвати

різні позиції, переслідуючи перш за все свої власні корпоративні цілі. Це також розхитувало владу.

Вище духовенство, ще до війни уникаючи конфліктів з польською владою, після неї теж не стало активним поборником української держави.

Отже, як зазначають В.А. Смолій, В.С. Степанков, «неможливість реалізувати ідею державності протягом 1649–1653 рр. негативно позначилась на формуванні еліти і розвитку її політичної свідомості»¹⁴. Цьому сприяла боротьба за повноваження між гетьманом і старшиною.

Визвольна війна радикально змінила становище козацької старшини. Саме остання стала основою формування нового вищого класу, бо ще зі Зборівського договору вона фактично отримала не лише військову, але і цивільну владу. Значний обсяг влади, що давав можливість впливати як на внутрішню ситуацію в країні, так і на зовнішню політику, перетворював козацьку старшину на впливову еліту. До того ж московський уряд досить щедро наділяв українську старшину землями¹⁵. Постійна боротьба з гетьманами за повноваження призводила до значного розхитування влади. Як зазначає Козаченко¹⁶, реальна влада кожного гетьмана залежала як від його особистих якостей та підтримки царя (в кінці 50-х років XVII ст.), так і від підтримки старшини. Так, наприклад, в Коломацьких статтях 1687 р. значно обмежувались прерогативи гетьманської влади: без чолобиття та царського уряду козаки вже не могли обирати і знімати з посади гетьмана. Фактично гетьман став ставлеником царя, а не козаків¹⁷. Козацька ж старшина, обмежуючи компетенції гетьмана на свою користь і на користь Росії, сприяла обмеженню державного суверенітету України. Гетьмани ж, зокрема І. Мазепа, що висувалися з її кола, основу державного і суспільного ладу бачили саме в козацькій старшині.

Отже потенційна нестабільність влади зумовлює занепад національної ідеї і відповідно ідеї державності. Поширення російської ідеї «єдиної і неподільної» держави, що відмітала інші національні ідеї, сприяє зміні ідентичності. Як зазначає Р. Шпорлюк, розуміння «України» як частини «Росії» не властиве для XVII ст., бо тоді «ідеї російської державності як чогось окремого від особи монарха та його володінь, не тотожного їм, ще не існувало»¹⁸. Виникши за часів Петра I, ця ідея остаточно сформувалася за Катерини II.

Події 1708–1709 рр. і поразка мазепинців сприяють приходу до влади промосковських верств. В історіографії досить актуальною

є думка, що саме з цього часу українська еліта йде трьома шляхами: 1) у лоно суспільної еліти Російської імперії, зраджуючи національним інтересам, 2) формально входячи до російської суспільної еліти, залишається їй внутрішньо опозиційною, 3) втрачаючи свої елітарні позиції, залишається, проте, національно-свідомою частиною українського суспільства, що зможе генерувати нову формацію національної еліти¹⁹. Згадані процеси, як слушно зазначає В.Кривошея, спричиняє «ліквідація системоутворюючого елементу — гетьманства як інституту компромісу головних внутрішніх політичних угруповань»²⁰, бо гетьман перш за все символізував єдність народу і держави, до того ж у попередній період за гетьманом завжди стояли «свої люди», що сприяли приходу даного гетьмана до влади і підтримували його потім. Після знищення шведської армії Петро I проводить політику по насадженню російських елементів в середовище української еліти. Ігноруючи малоросійські права, цар призначав полковників (не українців, а московитів). Відповідні призначення відбулись у Стародубський, Чернігівський та Ніжинський полки. Чужинці — серби, волохи, також починають посідати низку важливих посад²¹. Призначення гетьмана відбувалося із Петербурга. Отже, не будучи впевненою в термінах свого перебування, оновлена старшина намагалась якомога більше збагатитись за рахунок селянства, а формально призначений гетьман не міг активно просувати українські інтереси.

Зосередивши на початок XVIII ст. велику кількість земель, українська старшина починає усвідомлювати себе в нерозривній єдності з етнічною територією. В козацьких літописах Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, що виступали речником козацько-старшинської ідеології і мали елітарне поширення, активно вживаються поняття: «Україна», «український народ», «українська земля», «нація», «Вітчизна» в контексті їх цілісного розуміння стосовно всієї етнічної території. Тому ідея «збирання» українських земель стає досить популярною. Так, наприклад Г. Граб'янка стверджував, що козаки «і до сьогодні ... відстоювали її (землю — О.П.) цілком і навіть розширили, що і засвідчили землеміри на картах світу, виділивши в них воеводства Київське, Браславське та Подільське, де протікають ріки Горинь, Дніпро, Десна та Сураж, а звідки до Чорного моря»²².

Внаслідок політики старшини по ревізії 1729–1730 рр. 70% селянських дворів опинились в руках приватних власників та монастирів і лише 12% залишилось вільними військовими²³. Отже прагнення закріпитися на цих землях стає домінуючим для старшини.

В творах же Г. Граб'янки, С. Величка, П. Симоновського, В. Рубана, О. Рігельмана висловлюються ідеї автономії, змальовується славетне минуле України, ідеалізується образ Б.Хмельницького і підтримується російський протекторат. Однак, на нашу думку, гетьмани (переважно вихідці зі старшин) і старшина, звертаючись до автономіських позицій, не ототожнювали їх з «державницькими». Ідея автономії, яку висувала локальна еліта стосувалася більше прагнення зберегти станові привілеї (вольності), територіальні особливості самоврядування. Наприклад, Петро Симоновський, автор історичного опису України (1765 р.), в своєму творі, підтримуючи гетьманське правління, акцентував увагу на козацькій старшині та її заслугах перед царем. Задоволення інтересів старшини — головне для автора, тому наступ Москви на права старшини він категорично засуджує, аргументуючи тим, що Україна не була завойована²⁴. Цим же аргументом (що Україна не була завойована — О.П.) керується і Семен Дівович у праці «Розмова Великоросії з Малоросією», що була написана 1762 року. Розвиваючи ідею автономності України, звертаючись до давніх часів, мислитель підкреслює добровільне входження Малоросії під владу Москви: «Російського царя я над інші взяла, йому я добровільно себе піддала»²⁵.

В універсалах гетьманів післямазепинської доби також прослідковується ідея автономії з акцентом на вольності. Так, наприклад, І.Скоропадський в Решетилівських статтях від 1709 року просив утвердження прав, вольностей і порядків Козацької держави, щоб російське військо не втручалось «до жодних порядків і справ полкових та міських»²⁶. Причому він звертається до царя неодноразово (в 1718, 1719, 1722 рр.), з іншого боку беручи активну участь у репресіях проти мазепинців.

У преамбулі Конституції Пилипа Орлика 1710 р. йдеться про «деспотичне московське правління», про утиски, обмеження і спроби скасувати права і вольності українців згідно з попередніми домовленостями²⁷.

Отже, підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що ідеї державності, актуалізувавшись у другій половині XVII ст., оформились як колективно-індивідуальний проект, що являв собою національну ідею. Еволюціонувавши від ідеї козацького автономізму до ідеї незалежної соборної держави, національна ідея формувалась як складова політичної ідеології. Але перш за все внутрішня боротьба за владу між гетьманом і старшиною призвела до занепаду

національної ідеї, актуалізувавши водночас ідеї автономної державності як боротьби за вольності.

¹ *Кравченко П.А.* Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (соціально-філософський аналіз): Автореф дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. — К., 2001. — С. 16–17.

² *Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — 2001. — С. 65.

³ *Кривошея В.В.* До історії політичної думки XVII–XVIII ст. // Гілея. — 2008. — Вип. 11. — С. 136–153.

⁴ *Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Назв. праця. — С. 24.

⁵ *Нагорна Л.П.* Богдан Хмельницький // Віче. — 1993. — № 12 — С. 35–39.

⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 176–178.

⁷ *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України. — К.: Либідь, 1995. — Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. — С. 16.

⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т.3. — Кн. 1. — С. 72.

⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 245–247.

¹⁰ *Кириченко В.* Українська національна ідея та розбудова української державності // Розбудова держави. — 1993. — № 9. — С. 5.

¹¹ *Мицик Ю.А.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (до 400 річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. — К., 1995. — С. 25–39.

¹² *Величко С.* Літопис. — Т.1. — К.: Дніпро, 1991. — С. 31.

¹³ *Каклакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. — К.: Генеза, 2004. — С. 122.

¹⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 98.

¹⁵ *Яковлева Т.* Структура українського суспільства // Історія України. — 1998. — № 43. — С. 43.

¹⁶ *Козаченко А.* Органи влади і державного управління України другої половини XVII ст.: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. — Харків, 2001. — С. 75.

¹⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 147–149.

¹⁸ *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Національна ідентичність: Хрестоматія. — Х.: Крок, 2002. — С. 174.

¹⁹ *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К.: СтилоС, 2005. — Ч. 1: Упорядники гетьманської адміністрації. — С. 13.

²⁰ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. В 2-т.: Т. 2 — від половини XVII століття. — К.: Глобус, 1992. — С. 14.

²¹ Там само. — С. 162.

²² Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. — К.: Т-во «Знання» України, 1992. — С. 14.

²³ *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К.: Видавництво Київського університету, 1959. — С. 65.

²⁴ *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе. — Спб., 1765. — 305 с.

²⁵ *Семен Дівович.* Розмова Великої Росії із Малоросією // Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття): В 4 кн. — К.: Видавництво «АКОНІТ», 2006. — Кн. 4. — С. 610.

²⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т.4, кн.1. — С. 191–193.

²⁷ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. — К.: Вища школа, 1997. — С. 210.

*Володимир Іржицький,
Наталія Титаренко*

РОДИНА ВИГОВСЬКИХ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Життя української нації склалося так, що через несприятливі історичні обставини небагато було в ньому тривалих у часі явищ. Але на сторінках історії кожного народу карбується його образ — інтелект, духовність, гідність, здатність будувати чи руйнувати, споживати чи творити, діяти чи споглядати.

Діяльнісне творення — то чи не найважливіша риса представників народу, нації, що містить у собі найвичерпніше поєднання розуму й духу, які набуваються й передаються з роду в рід, з покоління в покоління.

На шляхах історії Української козацької держави виокремлюється один із численних рід Виговських. На сьогодні систематизовані й доповнені знання родоводів українських гетьманів, введено до наукового обігу сім нових синодик роду Виговських¹.

Досліджуючи соціальні основи козацтва, виявили частку родин шляхетського походження. За В.Липинським у козацькому середовищі налічувалося 3,3% шляхтичів. На сучасному етапі досліджень ця частка сягає 12,6%. Саме показана шляхта сформувала різницю у зазначених результатах сучасних дослідників. Шляхетське угруповання Виговських безумовно належить до об'єктів попередніх соціальних розвідок персонального складу козацької старшини. Загалом відомо, що десятки полковничих родин дали козацтву від 1 до 5 представників старшини, засвідчено наявність 153 сотницьких династій за реєстром сотників протягом 1648–1782 рр.

Метою пошуків є узагальнення окремих біографічних даних і створення цілісного життєпису унікальної на той час родини Виговських, яка сформувала високий авторитет, беручи активну участь у подіях національно-визвольної війни середини XVII століття. Причому група осіб, які є представниками одного покоління, об'єднувалася також на основі спільних поглядів, діяльності, інтересів.

У кожного родоvodu є свої постаті першої величини, яких не в змозі прикрити пил віків, спростовані свідчення псевдонауки, тому що фактичним змістом їх діяльності і результатом життя є наступні покоління. Життєпис духовного поводиря своєї родини та яскравої постаті національно-культурного відродження України кінця XVI — початку XVII ст. бере початок з давнього боярського роду Лучичів-Виговських Овруцького повіту, який мав шляхетський герб «Абданк».

«Выговський происходил из мелкой русской шляхты. В Овручком повите киевского воеводства было несколько сел боярских, признанных в шляхетських правах. В одном из этих сел, Выгов, жил многочисленный род Лучичей, которые по месту происхождения назывались Лучичи-Выговские, в последствии просто Выговские»².

Виговський Остап (Євстафій) Гнатович (рік і місце народ. невід. — 1663, місце смерті невід.) був намісником київського замку, членом Київського братства. Володів маєтком Вигів на Овруччині та Гоголів на Київщині (тепер село Броварського району Київської області). Перебував на службі у київського воєводи А.Киселя, служив митрополиту Київському, Галицькому і всієї Малої Росії Петру Могилі. Як член Київського братства 31 грудня 1631 року підписав акт, даний братчиками П.Могилі, щодо об'єднання шкіл

Києво-Печерської лаври та Київського братства (на документах Виговський і його син Федір поставили підписи не польською, а українською мовою).

З початком національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Остап Виговський «уроджену шляхетську чесноту покинувши», пристав до повсталого народу. Разом з сином Данилом Виговським, С.Мужиловським, Степаном Мазепою (батьком майбутнього гетьмана І.Мазепа) та ін. очолював делегацію української православної шляхти, яка 11 січня 1654 року склала присягу московському цареві та вела переговори з російським посольством Василя Бутурліна про підтвердження станових і майнових прав української православної шляхти³.

Особливо зросла політична активність Остапа Виговського після приходу до влади його старшого сина Івана. Зокрема, брав участь у Переяславській раді (січень 1658), де вирішувалося питання підтвердження гетьманських повноважень І.Виговського. У березні 1659 року за дорученням гетьмана відвідав з важливою місією київського воєводу Василя Борисовича Шереметева, переконував його в небезпечності підтримки царським урядом сил, налаштованих опозиційно до українського гетьмана.

Родовід Виговських був у ракурсі досліджень багатьох спеціалістів із генеалогії: Н.Яковенко⁴, Ю.Мицика⁵, В.Сенютовича-Бережного⁶, В.Кривошеї⁷, В.Шевчука⁸. Завдяки порівняльному аналізу праць з історіографії згаданих істориків ймовірно реально бачення родоvodu Остапа Гнатовича Виговського.

В.Сенютович-Бережний у другому родовому коліні подружжя Остапа Виговського та Олени Ласко згадує імена трьох синів: Івана, Данила, Костянтина, а також невідоме ім'я доньки, яка була дружиною Павла Тетері.

Ю.Мицик доповнює перелік іменами ще одного сина Федора і доньки Тетяни, одруженої з Іваном Боглевським, не згадуючи при цьому безіменної доньки.

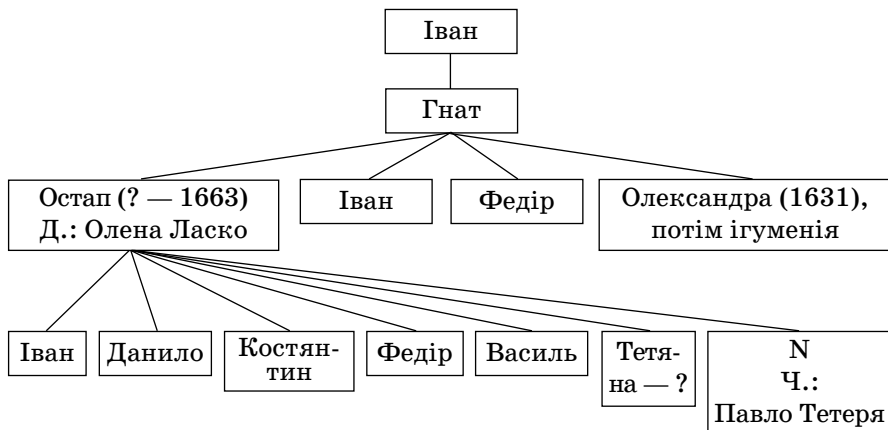
Думку В.Липинського про п'ятьох Остафієвих синів: Івана, Данила, Костянтина, Федора, Василя — документально підтверджує Н.Яковенко.

Біограф В. Шевчук також притримується історичної розвідки попередників, доповнюючи свідчення про п'ятьох синів О.Виговського фактичним матеріалом: «Козацькій-таки державі пішли служити й Іванові брати: Данило, котрий одружився з дочкою Б.Хмельницького Оленою, був полковником биховським, у 1655 р.

добував Люблін; Костянтин — полковник пінсько-турівський, з 1658 року — генеральний обозний; Василь — полковник овруцький; служили в козацькому війську й брат Федір та небіж Ілля»⁸.

Не зовсім точно намагався описати оточення родичів І.Виговського В.Антонович: «Из родственников Ивана Остаповича мы встречаем в исторических известиях его отца, Евстафия или Остапа состоявшего на службе у митрополита Петра Могилы, и мать двоюродных братьев: Данила, Костянтина и Федора; дядю его Василия, овручского полковника, и племянника Илью, — бывших его ревностными помощниками»⁹.

На жаль, таке твердження не може вважатися достовірним, тому що у розглянутих вище свідченнях відомих спеціалістів повідомлялося протилежне. Констатуємо підтвердженням матеріалів принагідно слугуватиме наступна розвідка В.Кривошеї, який подає родовід Виговських таким чином¹⁰:

Цілком узгоджується з думкою більшості дослідників згадка Дмитра Дорошенка про п'ятьох братів, дітей Остапа: «Виговський виявив блискучі дипломатичні здібності, а при тому щире відданість справі будівництва й скріплення української держави. З ним вступили на українську службу й чотири його брати: Данило, Костянтин, Федір і Василь. Усі вони віддали рідному краю великі послуги на полі військової й дипломатичної діяльності, а двоє з них, козацькі полковники Данило і Василь, головами заплатили за вірність Україні, замучені в Московській неволі»¹¹.

Авторка однієї зі статей енциклопедичного видання Олена Апанович стверджує, що О.Виговський мав чотирьох синів і двох до-

чок¹². Серед публікацій авторського колективу цього ж видання заслуговує на увагу доробок В.М.Горобця. Історик, окрім гетьмана, згадав серед учнів Києво-Могилянської академії імена братів Івана Виговського: Костянтина, Федора, Данила, — а також батька Остапа, як особу, що була причетна до справ освітнього закладу. Стосовно **Виговського Василя** знаходимо невідому інформацію про роки місця народження та смерті «троюрідного брата гетьмана І.Виговського», який з «1658 року — овруцький полковник»¹³. Хронологічний життєпис Василя, поданий у статті, спростовує інформацію, яка ідентично схожа з біографічними даними рідного брата гетьмана Виговського: «Активний учасник Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658. Протягом 1655–1658 перебував у татарському полоні... У серпні 1658 брав участь у поході наказного гетьмана Д.Виговського на Київ. У бою з російськими військами під Васильковим наприкінці вересня 1658 року потрапив у полон. Після тривалих допитів відправлений до Москви, а звідти до Сибіру, куди прибув 24 травня 1660 року. Помер, очевидно, на засланні»¹³.

Виговський Іван Остапович (1616, с. Вигів Овруцького повіту Київського воєводства, тепер Коростенського району Житомирської області — 9.03.1664, полк. М. Корсунь, тепер місто Корсунь-Шевченківський, райцентр Черкаської області) військову кар'єру починав службою у королівському кварцяному війську. Під час битви на Жовтих Водах (1648), перебуваючи в чині ротмістра у складі польського авангардного війська, потрапив у татарський полон, звідки тікав двічі, за що був прикутий до гармати за наказом хана Іслама-Гірея III. Врятував бранця Богдан Хмельницький. Виговський вступив на козацьку службу й за кілька місяців став генеральним писарем, тобто міністром закордонних справ, або канцлером. Згодом очолив Генеральну військову канцелярію, виконував важливі державні доручення, готував українських урядовців, дипломатів, загальна кількість яких при Б.Хмельницькому становила близько ста осіб. 1649 Виговський власноручно уклав «Реєстр усього Війська Запорозького» (крім двох полків). Близкучий дипломат виявився реформатором українського правопису й основоположником національної української діалектології. Запровадив і утвердив фонетичне письмо. На той час у східнослов'янському мовному середовищі це було новаторством.

Під час Берестецької битви (1651) й взяття у полон Б.Хмельницького кримським ханом Виговський намагався переконати

й умовити Іслам-Гірея III повернути орду на поле бою, але не зміг. Разом з тим, ультимативно висловлена погроза розгромити ординські сили на переправах примусила хана звільнити Хмельницького¹⁴.

28 вересня 1651 року у Білій Церкві укладено угоду, яку підписав і Іван Виговський. Він брав участь також у Батозькій битві (1652). Разом з П.Тетерею і Т.Носачем Виговський очолив 6-тисячний загін, що супроводжував сина Хмельницького Тимоша до Молдавського господаря В.Лупула, де успішно провів переговори щодо скріплення українсько-молдавського союзу.

Генеральний писар очолював також групу гетьманських посланців (полковники І.Богун, Г.Гуляницький, Г.Лісницький, Ф.Джеджалія, і М.Пушкар, а також генеральний суддя С.Зарудний) на переговорах у Кам'янці-Подільському, внаслідок яких відновлено Зборівську мирну угоду.

З 1657 року, будучи гетьманом, у державних справах спирався на старшину та українську покозачену шляхту.

Виговський Федір Остапович (роки, місце народження і смерті невідомі). Під час Національно-визвольної війни українського народу (1648–1658) виконував важливі дипломатичні доручення гетьманського уряду. Зокрема, в середині 1657 року за дорученням Б.Хмельницького разом з П.Тетерею відвідав Москву. Після 1657 р. входив до близького оточення І.Виговського, виконуючи переважно завдання, пов'язані з дипломатичною діяльністю. Брав активну участь у розробці й прийнятті Гадяцького договору 1658 р. з Річчю Посполитою.

Виговський Костянтин Остапович (роки, місце народження і смерті невідомі) — полковник, генеральний обозний. Службу почав при дворі київського воєводи А.Киселя. Брав участь у Національно-визвольній війні українського народу (1648–1658). У Війську Запорозькому обіймав посаду полковника турівського і пінського. У гетьманському уряді брата 1658 року був генеральним обозним. Разом з Данилом Виговським штурмував Київ у другій половині серпня 1658 року. Підтримував укладення І.Виговським Гадяцького договору.

Виговський Данило Остапович (рік і місце народження невідомі — 30.11.1659, м. Калуга, тепер Російська Федерація) — полковник биховський. — брав активну участь у Національно-визвольній війні українського народу (1648–1658). Прихильно зустрів Переяславсько-Московську угоду 1654 року. Як наказний гетьман

1655 року разом з царськими військами (під командуванням П.Потьомкіна) здобував Люблін. Категорично був проти намірів царського воєводи руйнувати місто і нищити його жителів. Підтримував старшого брата Івана у боротьбі за гетьманську булаву. Отримав звання наказного гетьмана. За наказом гетьмана у другій половині серпня 1958 року на чолі козацьких полків здійснив невдалу спробу оволодіти Києвом, вибити звідти царські війська під командуванням воєводи П.Шереметєва. Активно підтримував Гадяцький договір 1658 року з Річчю Посполитою.

Свою долю Данило Виговський на початку 1650-х рр. пов'язав з Оленою, донькою Б.Хмельницького. Після мученицької смерті зятя Хмельницького родові маєтки було конфісковано польською владою. Вдова Данила Виговського Олена 1660 р. вийшла заміж за П.Тетерю¹⁵.

Отже, дочка Б.Хмельницького Олена, в подальшому дружина Данила Остаповича Виговського, зятя Богдана, його вдова, а згодом дружина П.Тетері і є тією «N» родоводу Виговських, яку вважають донькою Остапа Гнатовича.

В одному із синодиків досліджено поминальний ряд роду Івана Виговського, де двічі занесено ім'я Олена. В.Кривошея, аналізуючи джерела козацько-старшинської генеалогії, висловлює припущення: «...дві Олени, можливо, мати гетьмана Олена Ласко, друга дружина гетьмана Олена Статкевич або дружина Данила Олена Хмельницька»¹⁶.

Створенню цілісного життєпису неординарних постатей братів Виговських, нащадків Остапа, сприяла низка причин:

- усі сини О.Виговського навчалися у Київській братській школі;
- високий рівень освіти сприяв в подальшому успішній службовій кар'єрі;
- взірцями для наслідування кращих традицій козацьких звичаїв були батько Остап та старший брат Іван — гетьман Української козацької держави;
- Виговські — представники еліти української нації стали активними учасниками національно-визвольної війни українського народу, керманичами його національно-духовного відродження.

---

¹ *Кривошея В.В., Степанчук Ю.С.* Українська козацька старшина: стан та перспективи досліджень // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія:

Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука — Вінниця, 2007. — С. 338.

² Антонович В., Левицький О., Бец В. Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах. За колекціями Василя Тарнавського, Олександра Лазаревського та інших. Репринтне видання. — К., 1990. — С. 36.

³ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І.Хижняк; за ред. В.С.Брюховецького. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. — С. 116.

⁴ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 226.

⁵ Мицик Ю.А. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 216; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — 83 с.

⁶ Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських // Український історик. — 1970. — Ч. 1 — 3. — С. 149–167.

⁷ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків.—Вид. 2-е, доп. — К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. — С. 131–138.

⁸ Шевчук В. Іван Виговський та Гадяцький трактат 1658 року. // Україна. Наука і культура. Видання АН України, т-ва «Знання» України; Редкол.: О.Сергієнко (головн. ред.) та ін. — К., 1966. — Вип. 25 — 1991. — С. 140–152.

⁹ Антонович В., Левицький О., Бец В. Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах. — С. 36–37.

¹⁰ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — С. 137.

¹¹ Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття). — К.: Глобус, 1991. — С. 53.

¹² Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. — С.113.

¹³ Там само. — С. 112–113.

¹⁴ Там само. — С. 114.

¹⁵ Там само. — С. 113.

¹⁶ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полкі. — С. 134.

ТЕРИТОРІЯ І НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ (1837–1857)

Одним із основних аспектів історії військових поселень в Україні у другій половині XIX ст. є історія створеного після придушення Польського повстання 1831 р. Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1837–1857).

Дослідження історії військових поселень кавалерії в Україні проводилося дослідниками досить активно. Окремі питання їхньої історії розглядалися вже у середині XIX — початку XX ст. Найбільш авторитетним серед дослідників другої половини XX — початку XXI ст. є К. М. Ячменіхін¹. Саме йому належить ґрунтовне, на основі архівних документів і використанні бібліографічних описів, висвітлення різних аспектів історії військових поселень першої половини XIX ст. Зверталися до історії військових поселень в Україні й інші дослідники, акцентуючи увагу, здебільшого, на Херсонському², Слобідсько-Українському військових поселеннях³, розгляді соціально-економічних питань військово-поселенської системи⁴, не торкаючись питань існування Києво-Подільського військового поселення. В історіографії спеціальних досліджень, присвячених історії Києво-Подільського військового поселення, не існує. Звідси випливає, що є необхідність дослідити Києво-Подільське військово-поселення, зокрема, його територію і населені пункти. Вищезазначене і є предметом дослідження автора даної статті.

У 1836 р. територія військових поселень кавалерії в Україні збільшилася за рахунок конфіскованих маєтків польських власників у Київській і Подільській губерніях. Наказом 4 квітня 1836 р. конфісковані маєтки у Київській і Подільській губерніях були передані у ведення військового міністерства і розділені на 5 округів і 2 ділянки, що становило 207000 дес. орних земель. На одну особу призначали від $2 \frac{1}{4}$ до $3 \frac{1}{6}$ дес. землі⁵. 27 квітня 1837 р. було затверджено положення «Про управління маєтками військового відомства Київської та Подільської губерній»⁶. За цим положенням майно військового відомства у Київській і Подільській губерніях іменувалося військовим поселенням Київської і Подільської губерній. За імператорським наказом від 6 грудня 1837 р., маєтки військового відомства у Київській і Подільській губерніях отримували

управління і влаштування на підставах законодавства для Військового поселення кавалерії. Передбачалося, що округи Києво-Подільського військового поселення повинні утримуватися від обробітку землі, відведеної для поселення війська. Досягнення цієї мети і забезпечення добробуту округів визначалися Положенням.

У 1840 р. кількість придатної землі у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії становила 262897 дес., у тому числі: 1-й округ — 42715 дес., 2-й — 35600 дес., 3-й — 35036 дес., 4-й — 30828 дес., 5-й — 56506 дес., окрема ділянка 3-го округу — 30306 дес., окрема ділянка 4-го округу — 31876 дес.⁷ Окрім того, у маєтках, що вважалася у довічному володінні, було 293485 дес. землі, з них у військовому управлінні придатної землі було 21693 дес., у заставних володіннях — 8925 дес.⁸

У 1-4-му округах і в 1-й волості окремої ділянки 4-го округу придатні і непридатні землі вимірював і призначав землемір під керівництвом штаб-офіцера Генерального штабу. У 5-му окрузі, в окремій ділянці 3-го округу і в 2-й волості окремої ділянки 4-го округу показники кількості землі встановлювали за законодавчими актами володінь колишніх власників і даних, представлених Державними палатами.

В округах Києво-Подільського військового поселення квартирували 4 полки легкої кавалерійської дивізії і одна кінно-артилерійська бригада. Для покращання базування військ було змінено райони їхнього розміщення у військовому поселенні. Зміни враховували: кількість населення округів, співвідношення кількості населення і кількості землі, розташування округів з окремими ділянками на великій території, що було незручним для управління. Тому військове керівництво, по-перше, визначало територію поселених округів із суміжних населених пунктів, по-друге, проводило розподіл землі для військових поселенців і громадських полів, що мали забезпечувати війська провіантом і фуражем відповідно до правил, встановлених для Новоросійського військового поселення. Враховуючи це, округи влаштовувалися за спеціальним розкладом, згідно з яким кількість придатної землі становила 229134 дес., з них 1-й округ мав 43685 дес., 2-й — 44968 дес., 3-й — 46769 дес., 4-й — 44203 дес., 5-й (1-а волость) — 18891 дес. Також територіальний розклад утворення округів із зарахуванням у військове відомство включав довічних селян, які підлягали військовому відомству після закінчення довічного права 21695 дес.⁹ і селян у заставному володінні різних осіб, із закінченням права

цих власників 8925 дес. землі¹⁰. До складу 2-го округу увійшов також маєток генерала від кавалерії графа Вітта 6167 дес. землі.

Організація Києво-Подільського військового поселення проходила не так, як попередніх поселень. Тут, на підставі попередніх розрахунків з урахуванням чисельності населення та кількості землі визначали територію й розмір округів. Навпаки, у розпорядженні Українського і Новоросійського військових поселень були незначні території й чимала кількість населення. Таке співвідношення несло для місцевого населення руйнацію і його треба було ступенево змінювати. Остаточним моментом, що визначив зміни поселенської системи, була реорганізація 1840 р. У розпорядженні військового відомства було населення кількістю 83533 особи й 293485 дес. землі. З цієї площі для поселення 48749 осіб потрібно було 137495 дес. для поселенців і 58224 дес. для громадських полів. Зайву кількість населення було повернено до відомства міністерства державного майна. Залишена під поселення земля була занадто перенаселена: після виділення землі під громадські поля мало припадати на кожного поселенця по 2–3 дес., що не забезпечувало б їх прожитку, не те що утримання постояльців. Зайву кількість населення (13974 особи) треба було переселити поза межі округів. За цей рахунок у Київській і Подільській губерніях було збільшено чисельність робітничих рот і Новоросійського військового поселення кавалерії¹¹. Для переселенців у 9–12-і округи Новоросійського військового поселення було приєднано до відомства державних маєтностей 33805 дес. землі. Після такого масового переселення мешканці Києво-Подільського військового поселення отримували по 4 дес. на кожну особу, що було достатнім для забезпечення громадських полів¹².

Було встановлено порядок переселення військових поселенців в округи на територіях Києво-Подільського і Новоросійського військових поселень. Так, 1550 осіб утворили у 9-му окрузі Новоросійського військового поселення окреме поселення біля річки Суха Висунь площею до 17000 дес. придатної землі. Про передачу зазначеної земельної ділянки з цивільного відомства свідчить листування із міністерством державного майна. Крім цієї ділянки, з цивільного відомства у військово надійшло ще три ділянки: в 11-му окрузі при поселенні Врадівці 1504 дес. і п. Возсіятському № 155 — 1592 дес., під № 156 — 1448 дес. землі¹³.

Округи Києво-Подільського військового поселення складалися з двох окремих частин вздовж південного кордону Київської

і Подільської губернії. Військове поселення Київської губернії складалося з 2 кавалерійських округів і окремої волості. Окрема волость і 5 волостей 1-го і 2-го округів знаходилися на території Уманського повіту, а 2-га волость 2-го округу — у Звенигородському повіті. Землі Київського військового поселення мали достатню кількість води, зрошувалися багатьма річками і струмками з басейну р. Синюхи, що впадала в р. Буг¹⁴.

Військове поселення Подільської губернії складалося з 3-го, 4-го і 5-го округів¹⁵. 3-й округ розташовувався на території Гайсинського і Ольгопольського повітів, 4-й округ — по верхів'ях Бугу в Летічевському повіті; 5-й округ — між річками Буг і Кюдима у Балтському повіті.

Місцевість цих округів рівнинна, місцями озеленена досить великими гаями. Із заходу на схід вона в багатьох місцях пересікалася р. Буг, а з півдня й півночі її перетинали річечки, що впадали в Буг, і балки. Клімат тут помірний, сприятливий для всіх рослин. Ґрунт — становив чорнозем і глина, супісок були в незначній кількості. Взагалі земля досить родюча¹⁶.

У 1853 р. в округах Києво-Подільського військового поселення кількість землі становила $352552 \frac{3}{4}$ дес., з неї придатної — $292279 \frac{1}{2}$ (82,9%) дес., непридатної — $18979 \frac{3}{4}$ (5,4%) дес., лісу — $41293 \frac{1}{2}$ (11,7%) дес.¹⁷

У 1856 р. територія Києво-Подільського військового поселення становила 70 географічних квадратних миль, у тому числі¹⁸: 1-й округ — $61311 \frac{3}{4}$ дес., 2-й — $58108 \frac{1}{4}$ дес., 3-й — $67007 \frac{3}{4}$ дес., 4-й — $68525 \frac{3}{4}$ дес., 5-й — $81640 \frac{3}{4}$ дес., Окрема волость — $17409 \frac{1}{2}$ дес.

Києво-Подільське військове поселення кавалерії у 1856 р. складалося з 1 міста, 9 містечок і понад 83 населених пунктів (див. дод. 1. табл. 1).

Кількість землі у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії в 1856 р. становила $354003 \frac{3}{4}$ дес. З неї придатної — $292954 \frac{3}{4}$ (83%), непридатної — $19024 \frac{3}{4}$ (5%), лісу — $42024 \frac{1}{4}$ (12%)¹⁹ (підрховано автором за даними показниками).

Влаштування системи військових поселень не могло існувати без масштабного будівництва. Міста, містечка й селища у Києво-Подільському військовому поселенні будувалися згідно з височайше затвердженими планами регулярного влаштування. Проводилося перепланування населених пунктів, будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волостного правління (див. дод. 2., дод. 3.), господарських закладів, житла військових поселенців.

Оскільки витрати на будівництво адміністративних, господарських споруд і житлових будинків склали основну статтю витрат, то військове керівництво звертало на це особливу увагу. Вимагалось, по-перше, правильне розташування поселень, а по-друге, правильне спорудження будівель. Зміна встановленого розташування поселень допускалася, враховуючи клопотання військових поселенців про перепланування населених пунктів, а також у випадку пожежі. Зведення нових будинків передбачалося в тому разі, якщо старі будинки було визнано такими, що не підлягали ремонту, або коли вони були знищені пожежею²⁰. Правильне розташування поселень передбачалося у трьох варіантах: в одну лінію, у дві лінії, у квадраті. Незалежно від цього воно повинно було мати: достатню кількість доброї річної або колодязної води, сприятливе місцезнаходження, близькість орних земель, сінокосів та інших угідь, зручність шляхів сполучення з іншими поселеннями. Враховуючи ці фактори, інспектор резервної кавалерії при огляді військового поселення у Київській і Подільській губерніях особисто або за допомогою військових чиновників визначав потреби у зміні меж населених пунктів і територій, передбачених для будівництва, складав генеральний план населеного пункту, приймав рішення про розподіл і забудову територій, визначав термін і режим забудови та іншого використання земель.

Призначаючи нове розташування окремих земельних ділянок та об'єктів будівництва поселень, вулиць, проїздів, інспектор резервної кавалерії визначав щільність, поверховість, інші параметри забудови, а також способи здійснення будівництва у певний термін. Нове будівництво в округах велося відповідно до затвердженого детального плану. Склавши землевпорядку і проектну документацію, кошториси, плани і проекти нового розташування поселень, інспектор резервної кавалерії представляв їх на розгляд військовому міністру. Військовий міністр на нараді у Департаменті військових поселень представляв імператору схеми планування територій і плани населених пунктів з власними висновками. Лише отримавши височайший дозвіл на будівництво, інспектор резервної кавалерії проводив влаштування поселення. Згідно з височайшим наказом, перепланування населених пунктів проходило поступово, без обтяження військових поселенців²¹.

Розглянемо особливості розбудови населених пунктів кавалерійських округів, що належали Києво-Подільському військовому поселенню. Будівництво розпочалося з 1840 р. Планувалося

з весни 1841 р. і до весни 1842 р. розпочати переселення військових поселенців²². Будівлі були двох типів: державні будинки для розміщення окружних управлінь і господарських закладів, що включали приміщення для начальників, чиновників, штабів, і будинки військових поселенців. План забудови при кожному дивізійному штабі складав: 1 будинок — для начальника дивізії, 2 будинки — для бригадних командирів. У всіх окружних штабах, крім приміщень для полкових і окружних штабів, були влаштовані військові шпиталі, постійні й тимчасові; на місці останніх поступово зводили кам'яні будинки. У містечках і селищах будували нові церкви, з гарними витонченими фасадами і внутрішнім оздобленням, крім того перероблялися наново старі приміщення церков²³.

Будинки військових поселенців були невеликі, низькі, деякі з них поставлені із зрубу, здебільшого стовпами, подібно до тину, вимазані глиною, зовні й усередині вибілені крейдовою глиною, дахи були солом'яні. Хата, сіни, прикомірок або комора (у заможних хлів) становили приміщення військового поселенця. У кожного був свій город, сади, клуня. У хатах було чисто, підлога земляна. Із меблів були лише лавки і стіл²⁴.

Інспектор резервної кавалерії звітував щорічно про виконання, вартість та отримання коштів на будівельні роботи в округах²⁵.

30 квітня 1838 р. місто Умань увійшло до складу Києво-Подільського військового поселення кавалерії²⁶. В 1845 р. у місті були 2 кам'яні і 1 дерев'яна церкви, 1 кам'яний костюл, 2 кам'яні єврейські синагоги. У цілому, переважали кам'яні будинки. Всього у місті Умані державних будинків було 28, із них 12 кам'яних. До державних будівель належали: скасований католицький кам'яний монастир, магазин, шпиталь і манеж. Приватних будинків було 880, у тому числі 8 кам'яних, інші дерев'яні, з них належали духовенству 1 кам'яний і 20 дерев'яних будинків, поміщикам 3, чиновникам 40, купцям 28, інші — приватним дворянам, громадянам, однодворцям і відставним солдатам, міщанам, християнам і євреям. У 1849 р. нараховувалося 8 кам'яних будинків і 890 дерев'яних²⁷.

Місто мало герб, затверджений у 1845 р. Він виглядав так: у верхній частині щита на золотому тлі — державний герб, а в нижній — з лівої сторони на блакитному полі — український козак із пікою, з правої на червоному тлі — хрестоподібно уланська піка з косою, зверху яких — уланська шапка, а знизу — серп²⁸.

У 1850-х рр. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії кількість будівель становила 13719, з них будинків

для розміщення начальників і чиновників 589, штабів з приміщеннями для нижчих чинів 14, побудовано нових кам'яних церков 8, відновлено 2 дерев'яні церкви, шпиталів 10 (постійних — 7, тимчасових — 3), манежів 40 (кам'яних — 29, земляних — 11), стайнів 202 (кам'яних — 38, тимчасових — 164), військово-поселенських будинків за планами регулярного влаштування 12854²⁹, млинів 119 (водяних — 114, вітряних — 5)³⁰.

Отже, територіально Києво-Подільське військове поселення кавалерії розміщувалось у Київській і Подільській губерніях і на 1856 р. складалось з 1 міста, 9 містечок і понад 83 населених пунктів. Міста, містечка й селища у Києво-Подільському військовому поселенні будувалися за височайше затвердженими планами регулярного влаштування. Проводилося перепланування населених пунктів, будівництво полкових і дивізійних штабів, господарських закладів, будинків військових поселенців. Поступово зводили кам'яні будинки.

¹ Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Чернигов: Сіверянська думка, 2006. — 444 с.

² Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832 гг. (административно-хозяйственная структура). Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / МГУ им. М. В. Ломоносова. — М., 1990. — 25 с.

³ Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура // Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. — Чернігів, 2007. — 20 с.

⁴ Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). — Днепропетровск, 1982. — 83 с.; Богданов Л. П. Военные поселения в России. — М.: АИО «Принт», 1992. — 89 с.

⁵ Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). — Днепропетровск, 1982. — С. 37.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДА України у м. Києві). — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3.

⁷ Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II (далі — ПСЗ РИ. II.). — С.Пб., 1841. — Т. 15. 1840. — Отд. I. — № 13244. — С. 119.

⁸ Там само. — С. 120.

⁹ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02 / Одеський держ. ун-т. — Одеса, 1945. — Ч. 1. — С. 259.

¹⁰ Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. — С.Пб., 1841. — Т. 15. 1840. — Отд. I. — № 13244. — С. 120.

¹¹ *Ковбасюк С. М.* Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02 / Одеський держ. ун-т. — Одеса, 1945. — Ч. 1. — С. 260.

¹² Там само.

¹³ Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. — С.Пб., 1841. — Т. 15. 1840. — Отд. I. — № 13244. — С. 124.

¹⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. 10. — Ч. 1. Киевская губерния. — С.Пб., 1848. — С. 239.

¹⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. 10. — Ч. 2. Подольская губерния. — С.Пб., 1849. — С. 53.

¹⁶ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. КМФ 12. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 2.

¹⁷ Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. — Б. м. и б. г. — С. 1.

¹⁸ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. КМФ 12. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 1.

¹⁹ Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

²⁰ Свод военных постановлений. — Ч. 1. — Кн. 4. — С.Пб., 1838. — С. 343.

²¹ Свод военных постановлений. — Ч. 1. — Кн. 4. — С.Пб., 1838. — С. 344.

²² Предположение об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. — С.Пб., 1841. — Т. 15. 1840. — Отд. I. — № 13244. — С. 125.

²³ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. КМФ 12. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 40.

²⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. 10. — Ч. 1. Киевская губерния. — С.Пб., 1848. — С. 13.

²⁵ Там само. — С. 345.

²⁶ Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губерний города Умани в ведомство начальства военных поселений // ПСЗ РИ. II. — С.Пб., 1838. — Т. 13. — № 11183. — 1838. — С. 388.

²⁷ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором И. Фундуклеем. — Ч. 1. — С.Пб., 1852. — С. 446.

²⁸ Там само. — С. 445–446.

²⁹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. КМФ 12. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 40.

³⁰ Там само. — Арк. 37.

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ВУДРО ВІЛЬСОНА У ДОПРЕЗИДЕНТСЬКИЙ ПЕРІОД ЙОГО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Вудро Вільсон (Woodrow Wilson) — визначна особистість і політичний діяч, президент Сполучених Штатів Америки. Людина, що увійшла до світової політичної історії як провідник держави (однієї з переможниць у Першій світовій війні) та автор відомих усьому світові «14 пунктів» про право націй на самовизначення. Під час свого президентства В. Вільсон здобув надзвичайну відомість, його ідеї мали не лише неабияку популярність у сучасників, а й справили відчутний вплив на загальносвітовий розвиток політичної думки і, власне, на перебіг міжнародних подій.

Проте не менш цікавими є погляди Вудро Вільсона, як політичні, так і історичні, у період його допрезидентського життя та діяльності. Відомо, що у часи президентства вони зазнали певних змін. Нижче ми спробуємо відповісти на питання: то ж які погляди й переконання висловлював В. Вільсон на період початку ХХ ст., а конкретніше — до 1913 р. коли він став президентом Сполучених Штатів Америки.

Шлях до президентства був у В. Вільсона пов'язаний з науково-викладацькою та адміністративною діяльністю. Основними віхами його цілеспрямованого шляху до президентства у США були: з 1885 по 1888 рр. — праця екстраординарним професором (associate professor) історії (з політичними науками) та політичної економії у Bryn Mawr College, а з 1888 по 1890 рр. — у Wesleyan University. З 1890 р. В. Вільсон працює вже професором юриспруденції та політекономії у Princeton College, який з 1896 р. стає університетом. На цій посаді він перебував до 1902 р., а у період з 1902 по 1910 рр. займав крісло президента Princeton University. Після завершення університетської праці В. Вільсон починає свою політичну кар'єру і вже через рік стає губернатором штату Нью-Джерсі (1911–1913). У 1913 р. Вудро Вільсон сягає вершини своєї політичної кар'єри, коли виборює президентство США. Посаду провідника однієї з наймогутніших держав світу він займав до 1921 року. З цього приводу ще 1883 р. В. Вільсон писав: «Професія, що її я обрав, — була політика, фах, до якого я пристав, — було право. Колись це був певний шлях і Конгрес досі ще заповнений юристами.

Я зайнявся цією працею, бо думав, що вона приведе мене до першої»¹. Як видно, обрана тактика політичної перемоги і стратегічний шлях до неї дали свої плідні наслідки й В.Вільсон домігся за допомогою них максимальних особистих результатів.

За час своєї науково-викладацької діяльності В.Вільсон видав низку праць і досліджень, основними з яких є «Congressional Government: A Study in Politics» (Boston, 1885), «The State: Elements of Historical and Practical Politics» (Boston, 1889), «Division and Reunion, 1829–1889» (New-York, 1893), «An Old Master and Other Political Essays» (New-York, 1893), «Mere Literature and Other Essays» (Boston, 1897), «A History of the American People» 5 vols (New-York, 1902), «Constitutional Government in the United States» (New-York, 1908).

Головними проблемами в них були питання американського державного політико-адміністративного та правового ладу, а також політичних свобод. Втім, за оцінками дослідників, у працях періоду до початку ХХ ст. В.Вільсон виступає як «провідник американського лібералізму»², проте одночасно пропагує американський «націоналізм і відсутність регіонального злопам'ятства», адже головним кістяком вільсонівської ідеології є його вітчизняні «націоналізм та регіональна злагода»³. Вудро Вільсон був уродженцем Півдня США, однак це не завадило йому написати 1880 р.: «Я не поступлюся нікому першістю в любові до Півдня, але саме тому, що я люблю Південь, я радію з провалу Конфедерації»⁴. Автор не поділяв претензій Півдня США на самовизначення й удержавлення. Аргументами такої позиції було переконання, що хоча й окремі нації мають право на самостійне державницьке життя, проте Південь та Північ США є однією національною спільнотою, а тому й повинні скласти єдину державу. Військова перемога Півночі над Південною Конфедерацією, на його думку, була зумовлена не лише мілітарною перевагою, а й тріумфом природних загальноамериканських прагнень та почуттів. Більш деталізовано він доводив згодом правильність таких переконань в історичній праці «Розподіл та воз'єднання», що вийшла друком 1893 року⁵.

Разом з тим, майбутній президент США не вважав, що тогочасний устрій американського суспільства й держави мав належний рівень. Недоліки американського політичного життя й їхні причини він намагався висвітлити у праці «Кабінетне правління в Сполучених Штатах», вказуючи на морально-організаційний занепад політичних партій у США. «Вісім слів складають суму сучас-

ної деградації наших політичних партій: немає провідників, немає принципів, немає партій», — заявляє автор. З цим безпосередньо пов'язувалася й федеративна ненатуральна побудова державного управління, що становить «повне відокремлення виконавчого та законодавчого органів». Саме це, на його думку, і «не відповідає справжньому духові тих англійських установ, характерним паростком яких є наше [американське — П.Г.-Н.] правління»⁶. В.Вільсон починає активно виступати за кабінетну державну систему правління англійського зразку та принцип партії народної більшості. «Треба йти за англійським прецедентом та світовою модою», — виголошує він у своїй післядипломній (аспірантській) роботі «Комітетне чи кабінетне правління» 1884 р., захищаючи переваги теорії англійського консерватизму⁷. В.Вільсон поділяє позиції лідера руху політичних реформ у Великобританії ХІХ ст. Джона Брайта, який став провідником ідеї «освіченого консерватизму» («enlightened conservatism»), що передбачала не лише плекання традицій, а й необхідність вагомих політико-суспільних змін державного організму. Разом з тим він не погоджується з переконаннями одного з провідників тогочасних американських націоналістів Джона В. Бурджесса (John W. Burgess), який виступав за повну централізацію США. В.Вільсон обстоював право кожного краю (штату) на самоуправління, наголошуючи у 1893 р., що «стейти або члени федерації — це справжні держави, хоча їхнє поле діяльності обмежене контролюючими суверенними повноваженнями держави, яка покладена понад ними»⁸. Дещо пізніше, 1910 р., він ще раз навів докази щодо незмінності федеративної будови американської держави, зазначаючи, що самоуправління в США необхідно «оновити шляхом його реорганізації», проте ні в якому разі не централізувати, бо «централізація — це не відродження»⁹. 1885 року В.Вільсон у своїй книзі «Конгресове правління» (яка була і його докторською дисертацією) глибоко та деталізовано викладає власне бачення англофільської кабінетної системи правління у США, згідно з якою влада мала зосереджуватися в руках комітетів Конгресу¹⁰. Проте вже через п'ятнадцять років він переоцінить свої погляди і визнає їх помилковими. За його словами, він зрозумів перевагу президентури як основної політичної установи Сполучених Штатів на прикладі й за допомогою аналізу президентства Г.Клівленда.

Наприкінці ХІХ ст. В.Вільсон зовсім не стояв на демократичних позиціях, в чому переконує його докторська дисертація. Вчений

вважав, що «загальне виборче право є постійним елементом слабкості», і твердження це було, на його думку, «беззаперечно вірним». Саме загальне виборче право, за твердженням В.Вільсона, ще з 1879 р., «наражає нас на багато небезпек, які в іншому випадку можливо було б оминути». Однак, він не підтримує й думки відомого американського державного теоретика доктора Т.Вулзи (Theodore D. Woolsey) з надмірним прагненням до «чистки виборчих округ від їхніх нетямущих елементів». Такі заходи, за висловом В.Вільсона, принизили б «принцип заснування, який вважається найбільшою претензією Америки на політичну славу, а саме на право кожної людини на голос в правлінні, під владою якого вона проживає»¹¹.

У цей час він захоплюється творчістю видатного англійського суспільствознавця, літературного критика і одного з засновників політичної психології Волтера Бейджота (Walter Bagehot), що проповідував ідеї провідництва, сильної особистості і часто уневажнював у своїх творах народну масу. Як зізнається в одному з листів (від 1884 р.) сам В.Вільсон, найбільше враження на нього справила праця В. Бейджота «The English Constitution» видана 1867 року¹². У своїй дисертаційній роботі В.Вільсон не схвалює розширення політичної демократії, його погляд на національні почуття американців фокусується у спектрі федерального правління без огляду на суспільно-господарські обставини. Він нарікає на американську політико-управлінську систему, заявляючи що Сенат США є «менш демократичним, ніж Палата Представників», який, однак, «не менш чутливий на свою остаточну підзвітність народів». Саме така щільна підзвітність платникам податків і є, на думку Вудро Вільсона, одним з лих американського політичного життя. Він стверджує, що Палата Представників постійно підлягає «спонуці до рабського послуху стосовно примх виборчих мас», що негативно сприяє державному розвитку США. Втім, за його словами, завдяки саме тому, що Сенат «майже цілком позбавлений» такої «рабської» залежності від громадськості, він нерідко рятує Америку від «необачної народної тиранії». В.Вільсон підсумовує, що у Штатах політичний лад є «обмеженою демократією» («a limited democracy»), однак і не закликає до її розширення¹³.

Пізніше, 1895 р., Вудро Вільсон позбавляється свого антидемократизму і вдається до переоцінки доробок В. Бейджота. Він зазначає, що В.Баджет не полюбляє народні маси і вважає, що правління державою «можливе лише для небагатьох вишколених одиниць». Втім, незважаючи на те, що В.Вільсон вже не вбачав у цьому анг-

лійцеві конструктивного теоретика-державотворця і повною мірою демократа, він й надалі продовжував вважати його за свого вчителя та захоплюватися політико-психологічним вченням В.Баджета¹⁴. Поступово, залишаючи поза увагою «чисто спекулятивні» твори, В.Вільсон відходить від ортодоксальних позицій у дослідженні державотворчого процесу, на яких першопочатково стояв. За основу ним береться принцип практичного підходу у поєднанні з раніше нехтуваними питаннями суспільно-економічним та суспільно-психологічним, включно з впливом ірраціоналізму, емоцій, інстинктів тощо¹⁵. В.Вільсон стає на позиції типової англо-американської школи державотворення (Political Science) з її імперативним просуванням за поетапним і поступовим розгортанням політичної реальності, на протигагу тогочасній німецькій школі державної розбудови (Allgemeine Staatslehre) з її непередбачуваністю та авантюристю.

1889 р. з'являється перша англійська систематична праця порівняльного державознавства — «Держава». Написав її Вудро Вільсон. То був і його найбільший твір, де автор в оригінальному стилі опрацював головні здобутки тогочасного німецького порівняльного державознавства. У «Державі» В.Вільсон розглядає суспільство, власне політичне суспільство, як живий організм, в якому державна влада чи уряд — є лише його органом. Автор, спираючись на історичний екскурс у минуле, доводить, що основою державної влади є авторитет і сила, а уряд є ніщо інше як — «організована сила»¹⁶. Вихідним до всіх більших політичних утворень, їх «парником» чи розмножувачем, за В.Вільсоном, була первісна одиниця політичного суспільства — родина¹⁷.

Згідно з його теорією, суспільство пройшло шлях розвитку до держави у чотири етапи. На останньому етапі «провідники народу самі стали урядом і розвиток набув довершеності»¹⁸. Аналізуючи стан суспільно-політичних досліджень у США своєї епохи, В.Вільсон звертає увагу на те, що в них має місце «вичерпне знання законів, судових прецедентів, легальної та конституційної історії», однак відсутнє знання громадського чинника. Цю відсутність він характеризує, як «мовчазне незнання... людських прикмет та суспільних умовин, які роблять вигляд політики поза бібліотекою таким відмінним від її вигляду в тому ж закутку». Проте, на його думку, дослідник зобов'язаний вивчати суспільство усюди: «на вулиці..., в салоні, в клубі, в адміністративних конторах, громадських будинках, а також і в кулуарах законодавчих установ»¹⁹. Безперечно, це було прогресивним твердженням того часу.

Останнім періодом розвитку політичного суспільства, як вже зазначалося вище, В.Вільсон вважав етап, коли «провідники народу самі стали урядом». Його правовим оформленням є «конституційне правління» («Constitutional government»), «влада якого пристосувалася до інтересів свого народу та до підтримування індивідуальної свободи». Завдання такого правління — «привести активну, плануючу волю кожної частини державної влади до узгодженості з переважаючою народною думкою та потребою і таким чином зробити її безстороннім інструментом симетричного національного розвитку й, нарешті, аби надати діяльності органів державної влади, що сформовані під впливом громадської думки та пристосовані до загальної потреби, не лише стабільності, але й незнищимої ефективності»²⁰. Очевидно, що саме такі завдання ставив згодом перед собою В.Вільсон вже і як президент США у 1913–1921 рр., проте це вже є темою окремої розмови. Отже, саме за конституційного правління суспільство отримує політичну свободу.

Що ж розумів В.Вільсон на межі століть під «політичною свободою»? Перш за все, зазначимо, що на його переконання, зокрема на 1889 р., політичної свободи не може мати «незрілий народ»²¹. Це можна розцінити як твердження, що таку свободу не може мати національно й політично несвідомий народ, недержавовиборчий народ. І все ж, що є за визначенням майбутнього президента США, власне, «свобода»? У праці «Характер демократії у Сполучених Штатах» він, зокрема, зауважував: «Свобода — це не щось таке, що може бути утворене документом. Вона є органічним принципом, принципом життя, яке відновлює і саме відновлюється»²². Через рік він висловиться з цього приводу дещо інакше: «Свобода серед нас не є почуттям, але є продуктом досвіду; її походження не є раціоналістичне, але практичне»²³. Політична ж свобода — це право тих, хто підпорядковується владі, пристосувати її (владу) до власних потреб та інтересів. «Політична свобода полягає в кращому практичному погодженні — пристосуванні між владою правління та привілеєм індивіда», — зазначає В.Вільсон. При цьому він наголошує, що «свобода змінити таке погодження — так само важлива для не напруженості й прогресу справ та для задоволення громадянина, як і саме те (початкове) погодження»²⁴.

В цьому контексті американський політик, правник, історик, громадянин не може не висловити своєї думки і щодо самої демократії. Тут погляди В.Вільсона є оригінальними і небезпідставними. Він вбачає у політичному влаштуванні світу, цивілізованого

світу, дві форми демократії (на 1889 р.), а саме: «демократія інших народів, яка вирощена невдоволенням та заснована на революції» та «демократія або, швидше, народне правління англійської раси, що породжене поступовими обставинами та засноване на звичаї»²⁵. В.Вільсон піддає гострій критиці європейську демократію (при цьому не має на увазі Велика Британія та Швейцарія), яка «завжди діяла бунтівливо, як нищівна сила». Саме цим він пояснює нетривалість демократичних правничих форм у Європі. Європейська демократична думка (політична філософія) мала такі негативні риси, як «розпалені і помилкові амбіції», «радикальні, спекулятивні звички в політиці», а особливою вадою В.Вільсон вважав «готовність до експериментування формами державного правління». Серед окремих мислителів-європейців, найбільш негативну характеристику отримав від автора Жан Жак Руссо, якого було названо апостолом всього примхливого, нереального й того, що веде до помилок у політиці²⁶. Таке ставлення В.Вільсона до європейських революціонерів-демократів наклало свій відбиток і в основу оцінки ним особи Т.Джефферсона, який, на думку дослідника, «не був в усьому американцем, зважаючи на стиль французької філософії, що опанувала та послабила усю його думку»²⁷. Отже, В.Вільсон не сприймав європейського радикалізму та реформаторства XVIII та XIX століть.

Що ж кладе В.Вільсон в основу американської демократії XIX століття? Звичайно ж — англійську традицію, зрощену на американському ґрунті, яка не сприйняла «невгамовні, неспокійні сили європейської демократичної думки та анархічної бунтівливості, пересажені до нас [до США — П. Г.-Н.] еміграцією в такому бентежному обсязі». Саме «ті загальні, проте чужі нам, — стверджує далі автор, — сили демократії схильні позначитися негативно на наших саксонських звичаях у державному правлінні»²⁸. Вудро Вільсон відкидав деякі твердження про ідейний зв'язок американців як демократів (на противагу британцям) з французькими філософами-радикалами і стверджував, що американці були не більш ніж «прогресивними англійцями»²⁹. Якою ж була американська демократія? «Наша демократія не була комплексом доктрин; вона була фазою розвитку. Наша демократична держава не була витвором розвиненої теорії, але твором розвиненого звичаю. Вона не була утворена завдяки прагненням лише чи завдяки новій вірі, вона була побудована завдяки повільному звичаєві. Її процесом був досвід, її базою стала потреба; а її значення — це національна

органічна єдність та дійове життя, — зауважує Вільсон, — [...] демократія в Америці [...] і в англійських колоніях мала майже з самого початку справді органічне збільшення», в основі якого була «схильність, вишколена до самоуправління, практична здібність до публічних справ, звична тверезість і поміркованість об'єднаної акції»³⁰. Виходячи з таких висновків, майбутній президент зробився і палким противником еміграції до Штатів. Однак пізніше, у 1915 р., вже будучи президентом США, В.Вільсон все ж таки наклав вето на законопроект про обмеження еміграції (Burnett bill), незважаючи на те, що за ухвалення законопроекту виступав ряд видатних американських соціологів та Американська федерація праці.

Який же вихід був для покращання американського суспільства й держави? Яким вбачав його на той час В.Вільсон? Хоча майбутній президент країни й вважав що «справжнє джерело сил в суспільстві — це його низи», як було мовлено ним 1911 р.³¹, проте задля цього слід було б значно посилити політичну освіту маси. Крім того, захоплюючись ідеєю «багатолюдного монарха», він говорив про необхідність його навчання та умовлювання, тобто про необхідність створення широкої громадської думки щоб проводити суспільно-політичні реформи³². Другою потребою Америки, за В.Вільсоном, була активізація політичної рухливості тих, хто вважав за необхідне збереження досвіду й традицій минулого. Саме такі вишколені особистості, віддані справі та наділені великими повноваженнями мусили взяти на себе провід державою і масами й стати на чолі вирішення тих проблем, що постали у США наприкінці XIX — початку XX століть. «Ці проблеми, — зауважував В.Вільсон, — є в основному проблемами організації та провідництва... Така демократія як наша, широка й різноманітна, мусить бути керована, її величезні здібності мусять бути вишколюваними та спрямовуваними. Провід не може належати до маси»³³.

Основним же недоліком американської державної системи, на його думку, була занотована федеральною конституцією Сполучених Штатів нестиковка органів державної влади. Внаслідок цього занадто механічного підходу до, і без того дефективної, системи взаємного контролю владних закладів та їхнього взаєморівноваження (checks and balances), американське суспільство знаходиться у кризовому стані. Вільсонів біограф А.Лінк (Arthur S. Link), аналізуючи теорію суспільно-державної реформи у США, яку виклав майбутній президент, підсумовує, що «політичну теорію Вільсона простромлює незвичний для американської політичної філософії дух реакції

проти формального і механічного та прямування до людяного і суспільного»³⁴. Його талант і освіченість створили оригінальне поєднання практичних висновків з недоліків державної системи США із розвитком світової наукової думки. Роз'єднаність (незистікування) органів державної влади Сполучених Штатів були, на думку В.Вільсона, наслідком також й непотрібного перенесення на суспільство механістичної «теорії Всесвіту» Ньютона та впливу на світову політику недосвідченого у практиці Монтеск'є, хоча й у Конституції США вплив останнього було мінімізовано фахівцями. Вихід передбачався лише в необхідності справжнього реформування керівної системи в державі з метою посилення співпраці і взаємозв'язку між органами державної влади в США та реального збільшення впливу та повноважень федерального президента країни³⁵. Не відмовився від подібних поглядів згодом і Вільсон-президент, який, невдовзі, а саме у 1916 р., не раз висловлював такі думки³⁶.

Було б невірним, однак, вважати В.Вільсона за політика, що прагнув бачити американську державну систему як чіткий запрограмований прилад. З цього приводу він ще 1887 р. писав: «Ми не хотіли б мати історію Пруссії заради опанування адміністративної майстерності Пруссії. Краще бути не вишколеним і вільним, ніж бути сервільним і методичним. Все ж таки не можна заперечувати, що ще краще було б бути водночас вільним у поглядах і майстерним у практиці»³⁷. Просто і досконало. Мета — універсалізм без надмірностей, але з простором для розвитку, для поступу вперед із збереженням коштовних здобутків минулого. Історики і політологи ще довгий час визначатимуть, до якої ідеологічної концепції належали погляди Вудро Вільсона. Чи був він «провідником американського лібералізму»³⁸, як стверджують деякі дослідники його розумової спадщини, чи він належить до «нової націоналістичної школи американських істориків», як стверджують інші³⁹. Ми ж зі свого боку вважаємо, що В.Вільсон був яскравим представником нового американського націоналістичного прогресивного консерватизму (поступовий консерватор націоналістичної течії). Проте за будь-яких оцінок беззаперечним є те, що Вудро Вільсон був, перш за все, патріотом своєї Батьківщини і засновником нової вільсонівської школи політичної й історичної думки та проводу в США, яка справила вагомий вплив на розвиток світового політичного мислення свого буремного часу.

¹ *Ray Stannard Baker. Woodrow Wilson. Life and Letters. — Vol. I. — Garden City, New-York, 1927–1939. — P. 109.*

² *E. M. Hugh-Jones*. Woodrow Wilson and American Liberalism. — London, 1947. — P. 7.

³ *Thomas J. Pressly*. Americans Interpret Their Civil War. — Princeton, N. J., 1954. — P. 171, 166.

⁴ *Woodrow Wilson*. John Bright. Public Papers // The Public Papers of Woodrow Wilson, College and State ed by Ray Stannard Baker and William E. Dodd. — Vol. 1. — New-York, 1925. — P. 56.

⁵ *Woodrow Wilson*. Division and Reunion, 1829–1889. — New-York, 1893. — P. 4.

⁶ *Woodrow Wilson*. Cabinet Government in the United States // Public Papers. — Vol. 1. — P. 37, 40–41.

⁷ *Woodrow Wilson*. Committee ore Cabinet Government // Public Papers. — Vol. 1. — P. 109, 112–113, 129.

⁸ *Woodrow Wilson*. Political Sovereignty. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 94.

⁹ *Charles E. Merriam*. American Political Ideas. — New-York, 1920. — P. 239.

¹⁰ *Woodrow Wilson*. Congressional Government. — New-York, 1956. — P. 22.

¹¹ *Woodrow Wilson*. Cabinet Government in the United States. — New-York, 1879. — P. 19–20.

¹² *Ray Stannard Baker*. Woodrow Wilson. Life and Letters. — Vol. I. — Garden City, New-York, 1927–1939. — P. 213–214.

¹³ *Woodrow Wilson*. Congressional Government. — Boston, 1885. — P. 224, 226–227.

¹⁴ *Woodrow Wilson*. A Literary Politician. Mere Literature and Other Political Essays. — Boston, 1896. — P. 89, 96, 99–100.

¹⁵ *Woodrow Wilson*. The Study of Politics. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 35.

¹⁶ *Woodrow Wilson*. The State: Elements of Historical and Practical Politics. — Boston, 1889. — P. 660, 553.

¹⁷ *Ibidem*. — P. 17.

¹⁸ *Woodrow Wilson*. Constitutional Government in the United States. — New-York, 1908. — P. 28.

¹⁹ *Woodrow Wilson*. The Study of Politics. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 35–36, 42.

²⁰ *Woodrow Wilson*. Constitutional Government in the United States. — New-York, 1908. — P. 2, 14.

²¹ *Woodrow Wilson*. Character of Democracy in the United States. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 116.

²² *Ibidem*. — P. 115–116.

²³ *Woodrow Wilson*. A Calendar of Great Americans. Mere Literature and Other Essays. — Boston, 1896. — P. 198.

²⁴ *Woodrow Wilson*. Constititutional Government in the United States. — New-York, 1908. — P. 4–5.

- ²⁵ *Woodrow Wilson*. Character of Democracy in the United States. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 120.
- ²⁶ *Ibidem*. — P. 114–115, 127, 102.
- ²⁷ *Woodrow Wilson*. A Calendar of Great Americans. Mere Literature and Other Essays. — Boston, 1896. — P. 197.
- ²⁸ *Woodrow Wilson*. Character of Democracy in the United States. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 122, 127–128.
- ²⁹ *Ibidem*. — P. 99–100.
- ³⁰ *Ibidem*. — P. 114–116.
- ³¹ *Saul K. Padover*. Wilson's Ideals. — Washington. D. C., 1942. — P. 18.
- ³² *Woodrow Wilson*. The Study of Administration // Political Science Quarterly. — Vol. 2. — Boston, 1887. — P. 207–208.
- ³³ *Woodrow Wilson*. Character of Democracy in the United States. An Old Master and Other Political Essays. — New-York, 1893. — P. 134.
- ³⁴ *Arthur S. Link*. The Progressive. The Greatness of Woodrow Wilson, ed. By E. B. Elson. — New-York, 1956. — P. 149.
- ³⁵ *Woodrow Wilson*. Constitutional Government in the United States. — New-York, 1908. — P. 54–59.
- ³⁶ *Saul K. Padover*. Wilson's Ideals. — Washington D. S., 1942. — P. 28–29.
- ³⁷ *Woodrow Wilson*. The Study of Administration. Political Science Quarterly. — Vol. 2. — Boston, 1887. — P. 207.
- ³⁸ *E. M. Hugh-Jones*. Woodrow Wilson and American Liberalism. — London, 1947. — P. 7.
- ³⁹ *H. Hale Bellot*. Woodrow Wilson. — London, 1955. — P. 4.

В'ячеслав Ярмчук

УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ ПИТАННЯ —
ОДИН ІЗ КОНСОЛІДУЮЧИХ ФАКТОРІВ
У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У Австрійській імперії проблема єдності українських громадсько-політичних сил у боротьбі за національне та соціальне визволення завжди була досить актуальною. Причина цього полягала не лише у помітному відставанні української громади у своєму цивілізаційному поступі, але й у тому, що їй постійно доводилося переборювати супротив існуючої системи державного національного актократизму, конкуренції суміжних народів, власного розколотого стану. Вперше український рух проявив себе як самостійна громадсько-політична сила в добу «весни народів» у 1848 р., одночасно

засвідчивши схильність до різновекторного, інколи з ворогуючими один одному напрямками. Згідно з класифікацією учасника революційних подій о. В. Подолинського («Слово перестороги», 1848 р.), провідним серед них був австролялістичний, очолюваний переважно церковною ієрархією. Набагато менше було прибічників польсько-українського порозуміння. Перші кроки робив проросійський (у наступному москвофільський) табір. І нарешті — український-самостійницький напрям, який пов'язував національний поступ з незалежною Україною¹.

З наступом політичної реакції на початку 60-х рр. XIX ст. український національний рух, гублячи орієнтири розвитку, практично розпадається на ворогуючі між собою уламки — народовців та москвофілів². Не маючи змоги перебороти впливи москвофілів, що дедалі більше нагадували політичних ренегатів, народовці схиляються до порозуміння з пануючими польськими силами краю, що обіцяло українцям певний суспільний поступ. Наслідком таких дій стали політичні угоди у 1869 та 1890 рр. Однак вони, виходячи з неможливості поєднати інтереси українців з польсько-шляхетським режимом, швидко завершувалися повним розривом.

Маючи намір вийти з кризового стану наприкінці XIX ст., в Галичині відбулася перша спроба створення єдиного блоку національних громадсько-політичних сил. З цією метою у 1894 р. у Львові пройшли переговори провідних на той час угруповань — народовців, радикальної партії та москвофілів. Однак під час складання програми спільних дій виявилось, що представники партій не в змозі перебороти внутрішні суперечки й виробити єдину платформу дій³.

У наступному, виходячи з того, що на зламі XIX–XX ст. польсько-українське протистояння в Галичині вже охоплювало не лише національні еліти, а широкі соціальні верстви, нагадуючи, за висловом сучасного українського історика Я. Грицака, «характер неоголошеної війни»⁴, проблема створення загальнонаціонального альянсу для українських партій залишалася вкрай актуальною. З цілого комплексу завдань, спрямованих на захист українства у культурній, соціальній та політичній сферах, такою нагальною інтегруючою проблемою, яка об'єднала свідоме українське громадянство, стало університетське питання, суть якого полягала у зміцненні прав українців у Львівському університеті, трансформованого згодом у прагнення мати свій власний національний університет.

Створення українського університету в старовинній столиці Галицько-Волинського князівства у Львові мало стати не лише видатною подією в межах Габсбурзької імперії, а й всього українства, важливим етапом на шляху суспільного поступу української нації. Не важко було передбачити, що наслідком заснування українського університету стало б швидке продукування українських освічених верств, поширення національної свідомості, що нестримно мало б призвести до зміни статусу українців в імперії, вплинути на хід польсько-українського протистояння в Галичині. За цих обставин для українців університетське питання, по-суті, чисто технічного характеру культурно-освітньої галузі в умовах нехтування віденської бюрократії, гострого супротиву з боку польського політичного табору, агресивної позиції царської Росії щодо українства, що всіляко утруднювало його позитивне вирішення, набуло винятково політичного забарвлення, інколи виносячи його на вістря національно-визвольного руху.

Уперше університетське питання виникло у 70-х рр. XIX ст. у зв'язку з перебудовою імперії в Австро-Угорщину. Саме тоді автономна Галичина, не зважаючи на те, що в ній проживали два формально рівні народи — українці і поляки, досить швидко перетворилася з «німецької» на «польську», коли польська верхівка опанувала всі важелі влади — адміністрацію, судочинство, сейм, освіту. Щодо Відня, то він, виходячи з імперського гасла «Поділяй і володарюй», зайняв позицію «верховного арбітра», намагаючись не втручатися у польсько-український національний конфлікт.

У 1869 р. проблема Львівського університету, як складова загального польсько-українського порозуміння, була ініційована народовцями на чолі з віце-маршалком Галицького сейму Ю.Лаврівським. Тоді були досягнуті домовленості про значне збільшення українських кафедр. Однак, як відомо, ця швидкоплинна угода не принесла результатів. Незважаючи на те, що у 80-х рр. XIX ст. Львівський університет формально набув статусу утраквістичного, тобто двомовного, він все більше набирив рис польського навчального закладу. Українська мова у ньому лунала лише на поодиноких кафедрах та в адміністративному житті на вимогу українських студентів та викладачів.

Чи не єдиним позитивним наслідком польсько-української угоди 1890 р. стало відкриття нової україномовної кафедри у 1894 р., яку очолив М.Грушевський. Саме його перу належала одна

з перших публіцистичних праць — «Добиваймося свого університету!», в якій не лише доводилася доцільність утраквізації університету, але й обґрунтовувалася ідея створення українського університету. На переконання М.Грушевського, виходячи з історичного минулого, Львівський університет мав належати русинам — «у Львові, столиці Галицької Руси, в центрі національного, культурного життя, в теперішніх обставинах не лише австрійської, а цілої України-Руси... в першій лінії мусить бути задоволена ця потреба українсько-руського народу...». Окреслювався й механізм втілення цього проекту шляхом перетворення існуючого університету на український з паралельним створенням нового польського університету. В іншому випадку пропонувалося утворити окремих русинсько-український університет у Львові⁵.

Проблема освіти рідною мовою, розширення мережі українських освітніх закладів всіх ланок на зламі XIX–XX ст. стала складовою діяльності українських політичних партій Галичини, що розглядалося в розрізі загальної боротьби за національне й соціальне визволення. Так, перша українська партія — УРП в програмних документах поряд з вимогою демократизації освітнього процесу вимагала запровадження української мови викладання в усіх освітніх закладах, які знаходилися на українських етнічних теренах. Згадані прагнення як вкрай актуальні висувалися й іншими українськими партіями. Зокрема, у 1899 р. УНДП поряд з вимогами запровадження у всіх ланках освіти української мови викладання прагнула заснувати у Львові «окремих українсько-руський університет, а в інших висших школах руской части Галичини ... кафедри з українсько-руською мовою»⁶.

Тема боротьби за утворення українського університету у Львові стала однією з провідних тем суспільно-політичного життя Західної України, починаючи з 1898 р., коли у Віденському парламенті пролунав виступ депутата о. Д.Танячкевича з вимогою розпочати практичні кроки щодо заснування українського університету⁷. Тоді ж подібні українські вимоги були висловлені у відповідних меморандумах Народної Ради народовців, НТШ, «Просвіти». Для Австро-Угорщини це було звичною практикою, коли в останній третині XIX ст. почали виникати національні (не німецькі) вищі навчальні заклади, зокрема, чеський університет у Празі, польський у Кракові. Зрозуміло, що і українська тримільйонна громада Галичини також могла претендувати на заснування національного вищого навчального закладу. Однак ця проблема виявилася

занадто обтяженою політичними чинниками, головним чином у руслі польсько-українського регіонального протистояння.

З боку польського національного загалу, охопленого шовіністичним чадом, згадана ідея викликала цілковите неприйняття. Проти українських домагань були налаштовані найвпливовіші польські політичні партії, що дозволило створити у польському суспільстві образ «української загрози». Ці гасла висловлювали як традиційні партії галицьких консерваторів та ліберальних демократів, так і новочесні, утворені на зламі XIX–XX ст., особливо — польська Народно-демократична партія (всехпольська), яка розглядала природний український національно-визвольний рух як загрозу польському володінню («stan posiadania») в Галичині. Більш толерантну позицію стосовно українців займали близькі за соціальною структурою і політичним спрямуванням польські селянська (людовська) та соціал-демократична партії. Однак згадані малопотужні партії були неспроможні вплинути на загальну ситуацію.

На перебіг українсько-польських взаємин суттєвий вплив накладала і міжнародна ситуація, особливо в умовах загострення австрійсько-російського напруження. Так, проавстрійськи налаштовані польські політичні сили, попри свою упередженість щодо українців, намагалися в інтересах протистояння російській загрозі прямувати в руслі польсько-українського порозуміння. Це стосувалося, зокрема, станьчиків та менш впливових ліберальних демократів. Щодо партій з сильними позиціями не лише в Галичині, але й у Царстві Польському, особливо вже згадувані польські національні демократи, то вони, будуючи свою тактику на базі політичного співробітництва з владою й відстоюючи ідеали національної незалежності, цілковито позбавляли цього права українців, поширюючи провокації щодо «українського сепаратизму» та «мазепинства». Відзначилася в антиукраїнських акціях й місцева імперська галицька адміністрація.

Не було несподіванкою, що певний час українські політичні партії через свою слабкість, австролюлізм не проявляли великої активності щодо університетського питання. Не маючи змоги дійти до компромісу з польською більшістю в Галицькому сеймі, вони великі сподівання надавали переговорам з центральним урядом у Відні, а також у парламенті, в якому слушно сподівалися на підтримку слов'янського представництва. Тому на ряд років «першу скрипку» в університетському питанні перебрало на себе патріотично

налаштоване українське студентство, яке наприкінці XIX — початку XX ст. провело декілька акцій, що стали подіями у суспільно-політичному житті. Зокрема, вимога заснування українського університету у Львові стала провідною на I та II вічах студентів-українців вищих шкіл Австрії (Львів, 1899, 1900 рр.), що започаткувало цілеспрямовану боротьбу за український університет. Дії студентства дістали підтримку з боку української громадськості Галичини, українських політичних партій.

Університетське питання стало одним з небагатьох, яке активізувало й консолідувало досить нечисленне і різнобарвне національне представництво у Віденському парламенті, яке на початку XX ст. представляли національні демократи, клерикально-консервативний КРНС та москвофіли. Під впливом стрімкої зміни суспільно-політичних подій, партійних комітетів, зокрема УНДП⁸, наприкінці 1901 р. від імені української фракції Ю.Романчуком та О.Барвінським були внесені офіційні запити по університетській проблемі, вирішення якої бачилося створенням у перспективі українського університету.

Наступним кроком українського парламентського клубу стала спільна акція, коли одночасно 19 листопада 1901 р. був внесений черговий запит в університетській справі від усіх депутатів-українців з Галичини, підтриманий ще 24 депутатами від демократичного спрямування, та проведене масове віче українських студентів у стінах Львівського університету. Репресії, які розпочалися проти українського студентства, невдовзі призвели до небаченої акції протесту — сецесії, коли у грудні 1901 р. понад 500 українських студентів залишили Львівський університет, що знайшло підтримку з боку всієї української громади Галичини⁹. Згадані події, як і наступні, пов'язані з університетським питанням, знайшли широке висвітлення у партійних українських часописах різного спрямування, починаючи від провідних УНДП, РУРП, УСДП, КРНС і, навіть, москвофілів (Діло, Громадський голос, Воля, Руслан, Галичанин та ін.). Активну позицію стосовно університетського питання зайняли й українські позапарламентські партії. Зокрема, УСДП прямо пов'язувала реалізацію вимоги українського університету у Львові з боротьбою за постулат національно-політичної державної самостійності. У грудні 1901 р. українські соціал-демократи провели спільне віче на підтримку українського університету у Львові разом з Польською соціал-демократичною партією.

Симптоматично, що у цей напружений момент помірковане українське парламентське представництво не знайшло у собі сили залишитися на принципових позиціях. У грудні 1901 р. в умовах парламентської кризи, що загрожувало його розпуском, українська фракція не наважилася перейти до опозиції, викликавши тим гостру критику з боку громадськості. Останні події, пов'язані з настроями в громадсько-політичних колах Галичини, дали привід М.Грушевському у своїй публіцистичній статті, не випадково названій «Малі діла», підкреслити, що політичний провід українства був не готовим до рішучої боротьби за українську національну справу, прагнучи вирішити її в руслі легітимного конституційного процесу, переговорів і компромісів¹⁰. Про це засвідчили і наступні заяви, зроблені протягом 1902 р. лідерами УНДП Ю.Романчуком та КРНС О.Барвінським, в яких проблема заснування українського університету зводилася до копіткої «органічної праці».

До такої тактики схилилися й політичні партії лівого спрямування — радикали та соціалісти. Зокрема, лідер УРП М.Павлик, розцінюючи невдалі наслідки силового вирішення університетського питання у 1901 р., вважав за доцільне використати тактичне об'єднання УНДР, УРП та УСДП, їх спільні дії у віденському парламенті. Звертаючись з такою пропозицією до чергового з'їзду УРП наприкінці 1902 р., він доводив, що «лише в таких разі мала би боротьба нашої інтелігенції за власний університет і взагалі за культуру українських інтересів, міцну опору в народі»¹¹.

Нова хвиля боротьби української громадськості за національний університет розпочалася у добу загального суспільного піднесення, пов'язаного з російською революцією 1905–1907 рр. У цей час на сторінках українських видань відбулася жвава полеміка з приводу вирішення університетського питання. Переважаюче українське партійно-політичне помірковане середовище, яке прагнуло і надалі вести діалог з владою, було схильне вирішити проблему за «чеським варіантом», тобто на основі політичних домовленостей. Окрім відверто консервативних сил, до цього табору належав й І.Франко, який наприкінці 1906 р. закликав студентів у справі «царсько-королівського університету з українською викладовою мовою» не піддаватися на провокації й екстремістські заклики¹². Опоненти поміркованого підходу — молоді політики з радикальної та національно-демократичної партій (зокрема, В.Будзиновський, М.Лозинський) наполягали на тому, що зрушити справу українського університету з «мертвої точки» можна

лише з використанням революційних методів на кшталт здобуття Бастилії¹³.

Особливо ситуація була загострена, коли у відповідь на провокації з боку академічного сенату, польського студентства українські студенти зробили спробу силового захоплення приміщення університету у січні 1907 р. Останні події дали підстави польській стороні не тільки розгорнути широку антиукраїнську пропаганду з дискредитації українського руху, але й сподіватися на відповідну підтримку з боку уряду. На початку березня 1907 р. академічний сенат проголосив університет виключно польським навчальним закладом. Було закликано польську громадськість підтримати боротьбу за ліквідацію його утравізації. І хоча криза була невдовзі владнана, українській стороні доводилося напружувати зусилля для збереження тих здобутків (8 українських кафедр та доцентур), яких вони добилися у попередній час.

Останні події призвели до формування нової тактики українських політичних сил, яка сконцентрувалася навколо вимоги створення окремого українського університету у Львові у складі юридичного, філософського та теологічного факультетів. Згадану ідею підтримали українські партії. Вона стала провідною у наступних переговорах парламентського представництва на чолі з Ю. Романчуком (від Галичини) та М. Васильком (від Буковини) з урядом.

Університетське питання стало однією з провідних тем у діяльності українських парламентаріїв у Віденському парламенті. Здавалося, що збільшення «Руського парламентського клубу» у 1907 р., куди увійшло 25 національних демократів та радикалів з Галичини й Буковини, відкривало нові перспективи у відстоюванні національних інтересів. Консолідована позиція українських політичних партій була засвідчена вже на початку роботи сесії з виголошенням програми фракції, складовою якої була вимога заснування українського університету у Львові. У відповідь на загострення національних протиріч у стінах Львівського університету, що призводило до масових зіткнень між студентами, як це трапилося наприкінці 1907 р., з боку Руського клубу було внесено офіційний протест, продубльований представниками від УНДП, УРП та УСДП. Про загальне збудження ситуації говорило й те, що під час бурхливого обговорення в парламенті українські депутати порушили порядок, здійняли галас і навіть бійку, що призвело до закриття його засідання¹⁴. Проведені невдовзі переговори українського парламентського представництва з урядом завершилися

безрезультатно, виходячи з того, що останній, намагаючись не пов'язувати себе будь-якими зобов'язаннями, вперто намагався поставити у залежність успішність вирішення проблеми від досягнення польсько-українського порозуміння.

Досить незвична активна позиція українських парламентаріїв, вияви їх опозиційності пояснювалися значною консолідацією національного громадсько-політичного руху Галичини, зміцнення позицій українських партій, що впливало на радикалізацію дій і депутатського корпусу. Першим зримим виявом опозиційності Українського клубу стало приєднання до «Слов'янської єдноти» у 1908 р. Слов'янська опозиція у відстоюванні своїх національних прав розпочала акції протесту та зриви роботи парламенту. Використавши сприятливий момент, адже у березні 1908 р. в парламенті обговорювався бюджет Міністерства віросповідань та освіти, українська фракція, заручившись підтримкою слов'янського блоку зробила внесення щодо університетського питання. В ній українські вимоги зводилися до головного — через 5 років мав постати самостійний український університет у Львові. Однак уряду шляхом дрібних поступок та кулуарних домовленостей вдалося заспокоїти ситуацію. Потребуючи підтримки Руського клубу, урядом була висловлена обіцянка розпочати підготовку до заснування українського університету, а поки що сприяти утворенню автономної української одиниці у Львівському університеті. Практично згадані дії весни 1908 р. стали першим офіційним визнанням прагнень щодо заснування національного університету. Наступні ж події, які розпочалися з політичного замаху М.Січинського на Галицького намісника А.Потоцького (квітень 1908 р.), що викликали загострення польсько-українського протистояння, розвіяли всі ці сподівання.

Загалом, оцінюючи події 1907–1909 рр., пов'язані головним чином з функціонуванням нового парламенту, активністю української фракції та її численними раундами переговорів з урядом, вони завершилися для українців без істотних здобутків. Причина цього полягала у тих об'єктивних обставинах, коли українському парламентському клубу так і не вдалося стати бажаним важелем, який би схиляв чаші терезів між урядовим табором та опозицією. В парламенті, який, як і в минулому, нагадував картель взаємостосунків між урядом та фракціями з позицій сили та інтересів¹⁵, українці, подібно іншим національним представництвам, залишилися переважно в ролі статистів при урядовій більшості з представників німецьких, чеських та польських ліберально-консервативних

партій. До того ж, окрім загальної імперської антиукраїнської політики, далеко непослідовною і непринциповою за оцінками М.Грушевського залишалася й діяльність самого Українського парламентського клубу. Він звинувачував український політичний провід, у тактику «безоглядної опозиції» якої постійно різними шляхами проникали наміри «угоди», які стримували і підривали політичну спрямованість українського руху. Якщо спочатку в середовищі парламентського представництва були відчутні впливи Буковинського клубу, який гальмував згадану опозиційну енергію, то у наступному «за ціну українського університету» було досягнуто нетривкого польсько-українського порозуміння. Однак це зближення польських та українських політиків на рівні парламенту та Галицького сейму так і не було реалізоване, залишивши «дивіденди» лише польській стороні¹⁶.

Про це засвідчили і події 1910 р., які розпочалися з того, що у січні польська більшість академічного сенату Львівського університету звернулася до австрійського уряду з проханням законодавчо закріпити за університетом статус польського навчального закладу, що порушувало усі попередні домовленості. Зрозуміло, що ця вимога в умовах суттєвих польських впливів у політичному житті Австрії несла реальну загрозу, через що українській стороні доводилося напружувати зусилля, щоб університетська справа була вирішена лише шляхом одночасного заснування польського та українського університетів. Весною 1910 р. українські партії — УНДП, РУРП, УСДП, КРНС, греко-католицька церква, інколи спільно, розгорнули широку агітаційну діяльність, спрямовану на згуртування української громади під гаслами заснування українського університету у Львові. Масові віча відбувалися не лише в Галичині, але й Буковині. Взагалі, як висловився пізніше К.Левицький, на той час «львівська університетська справа стала «злобою дня» галицької політики. Влітку 1910 р. відповідні внесення у справі українського університету були внесені депутатами від нижньої та верхньої (митрополит А.Шептицький) палат Віденського парламенту. Нарешті завдяки цій всезагальній українській політичній акції вдалося отримати з боку уряду обіцянки щодо утворення в рамках існуючого університету автономного Руського закладу у складі 10 кафедр, який мав на перехідний період стати зародком українського університету¹⁷.

Однак чергове зіткнення озброєних українських та польських студентів 1 липня 1910 р., яке завершилося загибеллю одного

з керівників студентства — А.Коцка та наступним судовим процесом над українськими студентами, цілковито зірвали цей процес. В усякому разі польські політичні сили, використали ці події як зручний привід відмовитися від попередніх домовленостей й розгорнути в Галичині нову антиукраїнську кампанію. Її складовою стало проведення польською громадськістю акцій, присвячених 250-річчю фундаційної грамоти короля Яна II Казимира щодо утворення у Львові університету (езуїтської академії), що буцімто мало підкреслити його виключно польський характер. Скоординовані дії польської сторони були спрямовані на законодавче закріплення польського статусу Львівського університету.

У відповідь українські політичні партії продемонстрували єдиний підхід до вирішення проблеми українського університету, що стало складовою виборчого марафону до Віденського парламенту у 1911 р. Тоді ж лідером української парламентської фракції К.Левицьким була виголошена програма вирішення університетського питання, яка мала «вивести» його з хибного контексту польсько-українських відносин. Університет українці мали отримати шляхом прийняття законодавчого документа від уряду, але жодним чином не шляхом двосторонньої угоди з поляками¹⁸. Згадана проблема була тим більш дотичною, що тоді в парламенті обговорювалося питання італійського юридичного факультету у Віденському університеті. Вирішивши позитивно цю проблему навесні 1911 р., бюджетна комісія парламенту паралельно більшістю голосів ухвалила й пропозиції про заснування словенського та українського університетів. Однак для українців згадане рішення не мало жодних наслідків. У новому складі парламенту, скликаному в 1911 р., Український парламентський союз, який складався з представників Галичини та Буковини, в умовах ігнорування його вимог на початку 1912 р. вдався до крайніх методів дії політичної опозиції — обструкції, що практично унеможливило діяльність парламенту. Рішучі дії українських політичних сил, що були підтримані рядом австрійських партій, примусили уряд знову розпочати переговори у цій справі.

Принципова позиція українського парламентського представництва визначалася не лише зростаючою силою українських партій, але й тим, що їх дії чи не вперше набули всенародної підтримки з боку українства. В цей час за участю політичних партій в Галичині прокотилася хвиля масових народних зборів, головним гаслом яких було заснування українського університету у Львові.

Найбільша з національних маніфестацій — всенародні збори відбулися у Львові 29 травня 1912 р., в якій взяли участь усі послы до Віденського парламенту, представники від УНДП, РУРП, УСДП, громадське представництво, студенти. Збори, засвідчивши одностайну єдність українських політичних сил висловилися за підтримку української фракції стосовно університетського питання. Одночасно з цим згадані політичні партії утворили спільний координуючий комітет, завданням якого було підняти масовий вічевий рух у відстоюванні українських прагнень. У червні 1912 р. спільну масову акцію щодо університетської справи провели УНДП, УРП та УСДП. Від імені партій та українського студентства було проголошено Маніфест, у якому справа заснування українського університету у Львові розцінювалася як подія всеукраїнського значення. Існування українського університету пов'язувалося з загальним національно-визвольним українським рухом як складова національного поступу не лише в Австро-Угорщині, але й розвалу «тюрми народів» царської Росії, майбутньої самостійної України¹⁹.

Український клуб рішуче відстоював свої позиції, які зводилися до III головних пунктів: заснування українського університету у 6-річний термін, збільшення українських кафедр та створення на перехідний період в існуючому університеті автономного українського тіла, законодавче визначення міста Львова як місцезнаходження українського університету. Не зважаючи на свою простоту і доцільність, Польським колом був запропонований власний проєкт, який суттєво обмежував інтереси української громади. Його суть полягала у тому, що уряд мав негайно визнати за Львівським університетом польський характер. Взамін же поляки погоджувалися «сприяти» заснуванню українського університету в Галичині без визначення його місцезнаходження, що нагадувало цинічний шантаж. Незважаючи на ці обставини, Віденський уряд підтримав польський варіант, на основі якого й було складено перший варіант імператорського рескрипту (червень 1912 р.) щодо українського університету. Згідно з ним Львівський університет мав бути перетворений на польський натомість український — заснований не пізніше 1922 р. Місцезнаходження українського університету мав визначити парламент. Послання з обіцянками вирішення прагнень українців було представлено перед українською громадськістю мало чи не початком нової ери, «державної безпосередності» українців Австрії²⁰. В умовах припинення переговорів українська сторона була вимушена продовжити зриви роботи парламенту.

Загальне збурення ситуації призвело навіть до того, що українські вимоги щодо національного університету були підтримані найбільшою фракцією — Німецьким Християнсько-соціальним клубом. Загалом, переговорний марафон щодо українського університету, який тривав протягом 1912 р., зайшов у прогнозований глухий кут. Єдиного, чого вдалося добитися, що і було зафіксовано у грудневому 1912 р. (вже шостому!) імператорському рескрипті, наданому українському парламентському представництву, це визначення 1916 р. як крайнього строку створення українського університету без чіткого механізму втілення проекту у життя. У відповідь в січні 1913 р. українській фракції, УНДП, не залишалося нічого, як заявити про свій остаточний вихід з переговорного процесу в університетській справі.

За цих несприятливих обставин українське парламентське представництво було вимушене погодитися на «пакетне» вирішення університетського питання в руслі виборчої реформи до Галицького сейму. Саме в такому контексті у лютому 1914 р. разом з прийняттям нової виборчої ординації було прийнято позитивне рішення щодо заснування українського університету у Львові. Досягнуті домовленості розцінювалися українським поміркованим проводом як значний політичний успіх та перші кроки до майбутньої національної автономії²¹. У зв'язку з цим не стало несподіванкою й те, що проблема українського університету у Львові викликала міжнародне напруження. Відслідковуючи останні події, Росія розцінила підготовку до створення українського університету в Галичині не інакше як антиросійську акцію, спрямовану на активізацію «мазепинського» руху. У відповідній ноті протесту з боку російського МЗС згаданий крок Віденського уряду було названо «casus belli» (лат. — привід до війни)²². Таким чином, у підсумку майже дводесятирічної виснажливої боротьби нарешті справа національного університету у Львові, яка мала для українського народу справжнє епохальне значення, увійшла в русло практичного вирішення, однак, як відомо, Перша світова війна, яка вибухнула у 1914 р., унеможливила втілення в життя згаданого проекту.

¹ Див.: *Подолинський В.* Слово перестороги / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Упорядн. Ф.Стеблій. — Львів, 2001. — С. 55.

² Див.: *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті) — Львів, 2003. — С. 71.

³ Див.: ЦДІАУ у Львові. — Ф. 663. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 1,5; Драгоманов М. В справі згоди між руськими партіями // Народ. — 1894. — Ч. 7, 8. — С. 122; Окуневський до М. Драгоманова (березень 1894 р.) // Переписка Драгоманова з д-ром Т. Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895). Зладив і видав М. Павлик. — Львів, 1905. — С. 232.

⁴ Див.: *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 1996. — С. 80.

⁵ Див.: [*Грушевський М.*] Добиваймося свого університету! // Діло. — 1897. — Ч. 147.

⁶ Див.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програми і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко, Ю.М. Зверьков, В.В. Кришоєв. — К., 1993. — С. 15, 26.

⁷ Див.: О руський університет у Львові (Інтерпеляція посла о. Данила Танячкевича до міністра просвіти, внесена на засідання палати послів дня 20 с.м.) // Діло. — 1898. — Ч. 278.

⁸ Див.: *Левицький К.* Українські політики: силвети наших давніх послів і політичних діячів. — Львів, 1936. — С. 94.

⁹ Див.: *Грушевський М.* Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки. — Спб., 1907. — С. 3.

¹⁰ Див.: *Грушевський М.* Малі діла // Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 61–63.

¹¹ Див.: *Качмар В.* За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX — початок XX ст.). — Львів, 1999. — С. 50–52.

¹² Див.: *Франко І.* До університетської молоді у Львові // Франко І. Збір. творів у 50-и т. — Т. 50. — К., 1986. — С. 304, 305.

¹³ Див.: *Лозинський М.* В університетській справі // Діло. — 1906. — Ч. 258–260.

¹⁴ Див.: *Сірополко І.* Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 572.

¹⁵ Див.: *Франко І.* Наше теперішнє положення // Франко І. Збір. тв. у 50-и т. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 307.

¹⁶ *Грушевський М.* Під нинішню хвилю // *Грушевський М.* Наша політика. — Львів, 1911. — С. 6.

¹⁷ Див.: Качмар В. Названа праця. — С. 79–81.

¹⁸ Там само. — С. 85.

¹⁹ Див.: *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 519.

²⁰ Див.: *IGNOTUS.* З австрійської України: кілька підрахунків // ЛНВ. — 1913. — Т. 62. — Кн. 3. — С. 561; *IGNOTUS.* З австрійської України // ЛНВ. — Т. 63. — Кн. 5. — 1913. — С. 555.

²¹ Див.: *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 рр. На підставі споминів та документів. — Ч.1. — Львів, 1926. — С. 687; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — С. 112.

²² Див.: Андрусишин Б. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи / Матеріали міжнародної наукової конференції (14–15 травня 1998 р.). — С. 18; Шандор В. Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920. — Нью-Йорк, 1992. — С. 142; Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — К., 1914. — С. 130.

Тетяна Бевз

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Центральна Рада почала діяти як представницький орган з виключно національно-демократичними цілями. Поступово її діяльність розширилася. На III сесії Центральної Ради розглядалося питання про правомірність розв'язання економічних проблем Центральною Радою. Голова фракції УПСР М. Ковалевський зазначив, що політика тісно пов'язана з економікою, «як Центральна Рада того б не бажала, економіки їй не обминути. Для того, щоб політична програма Центральної Ради не висіла в повітрі, щоб вона почувала під собою твердий ґрунт, слід було розглядати аграрне питання — інакше вона зосталася б без головної підтримки, без соціальної бази — селянства»¹.

Найскладнішим з економічних завдань було, звичайно, земельне. Спробу розв'язати його здійснювали з перших днів існування Центральної Ради. Український Національний Конгрес, військові, селянські, робітничий з'їзди розглядали це питання і приймали відповідні резолюції. На I Всеукраїнському селянському з'їзді Г. Одинець наголосив, «що нам не треба просити, а вимагати, потрібно розпочати серед народу велику творчу роботу, організувати весь український народ в селах, глухих закутках і оголосити його волю стати хазяїном свого краю...»². Член ЦК Селянської Спільки Т. Осадчий наголосив, що тільки при автономії України український народ отримає землю і волю. М. Левицький зазначив, що справжнім українцям по дорозі із соціалістами, які визнають право народів на вільний розвиток, на автономію. Інші виступаючі підтримали ідею автономії і її найшвидшого втілення у життя.

30 травня 1917 р. на I Всеукраїнському селянському з'їзді найбільший інтерес викликала доповідь лідера УПСР М. Ковалевського «Про земельну справу України». У доповіді була дана коротка історія земельного питання у Російській імперії, починаючи

від 1861 р., досить детально розглянута столишніська аграрна реформа, тактика у вирішенні цього питання українською фракцією в I та II Державній Думі. М. Ковалевський наголосив на особливостях України, які мають бути враховані під час проведення земельної реформи. Він зосередив увагу на аграрних програмах політичних партій: соціал-революціонерів, соціал-демократів і кадетів. Виходячи з цього, лідер українських есерів вніс пропозиції боротися за: 1) встановлення твердих цін на оренду землі; 2) державне забезпечення селян сільськогосподарськими машинами; 3) заборону поміщикам здійснювати куплю-продаж землі; 4) передачу у народну власність всіх підземних багатств³.

Делегати з'їзду взяли активну участь в обговоренні цього питання. Делегат від Подільської губернії Миколайчук (с.-р.) зазначив, що Гайсинський повітовий селянський з'їзд «визнав найкращою програму соціалістів-революціонерів»⁴. Разом з тим, варто зазначити, що програму українських соціалістів-революціонерів поділяли далеко не всі члени партії. Були і такі, які мали власне тлумачення принципу «соціалізації землі». Так, А. Заливчий (делегат від Харківщини, член УПСР і ЦК Селянської Спілки) наголосив, що «основою соціалізації землі є община, яка і повинна керувати земельними справами знизу, Установчі Збори чи Український сейм приведуть до централізації в цій справі»⁵. Така позиція означала, що А. Заливчий виступав за російський варіант соціалізації землі, тоді як УПСР виступала проти цього, неодноразово наголошуючи на різних економічних умовах.

М. Ковалевський у заключному слові ще раз підкреслив, що основною ідеєю соціалізації землі є скасування приватної власності, а вирішувати земельну справу «будуть на Сеймі представники від волостей, повітів, а це буде виявом волі не зверху, а тих, хто сидить знизу, коло своєї землі. Сейм же буде проводити реформу через трудові волосні або повітові общини»⁶.

Після обговорення з'їзд прийняв рішення, в основі якого були пропозиції М. Ковалевського про перехід усіх земель — поміщицьких, казенних, церковних, монастирських без викупу у власність трудового народу, про знищення приватної власності на землю, про передачу всієї землі у розпорядження сейму, який здійснить її розподіл.

Новостворений Генеральний Секретаріат запропонував свій проект земельної реформи, який був виголошений міністром земельних справ Б. Мартосом на Всеукраїнському робітничому

з'їзді⁷. Згідно з даним проектом поміщицькї маетки передавались у розпорядження земельних комітетів. Пропонувалося залишити непорушними землеволодіння середніх і вище середніх власників, що викликало обурення селянської фракції у Центральній Раді. Фракція українських соціалістів-революціонерів піддала проект гострій критиці і запропонувала резолюцію, у якій заперечувала проект у цілому, зазначаючи, що він суперечить інтересам трудового народу, висловлювала недовір'я Б. Мартосу. Есери вимагали створення з членів Центральної Ради комісії, яка б підготувала новий земельний законопроект, в основі якого був би принцип соціалізації землі⁸. Фракція есерів пропонувала приєднатися до постанов І Всеукраїнського Селянського з'їзду в земельному питанні, резолюції якого констатували: «Приватна власність на землю скасовується, земля без викупу має бути передана в державний земельний фонд і наділяється тим, хто її обробляє своїми силами»⁹. Однак соціал-демократична більшість з'їзду пропозицію есерів не підтримала, не погоджувачись зі скасуванням приватної власності на землю і відстоюючи лише формулу виключення землі з товарообігу. Під час голосування резолюції, запропонованої соціал-демократами, фракція українських соціалістів-революціонерів залишила з'їзд.

До більш детального розгляду земельного питання повернулися 24 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради. Товариш генерального секретаря земельних справ К. Мацієвич проінформував учасників засідання про те, що Тимчасовий уряд зволікає з затвердженням земельних законопроектів, вироблених Генеральним Секретаріатом. Було прийнято рішення: підготувати законопроект про передачу землі у розпорядження земельних комітетів.

Даний земельний законопроект був затверджений сьомою сесією Центральної Ради (30 жовтня 1917 р.). Цей тимчасовий законопроект не порушував основ землеволодіння і не відміняв земельної власності, а лише передбачав передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Від імені фракції есерів виступив О. Сіверодоевський і запропонував з приводу законопроекту резолюцію, яка була прийнята 96 голосами проти 65. В її змісті зазначалося, що «Центральна Рада приймає законопроект до відома і доручає Комітетові Ради після детального обміркування і доповнення ухвалити і через Секретаріат перевести в життя, ідучи невпинно до соціалізації землі»¹⁰. Отже, це був лише етап на шляху до прийняття бажаного закону.

7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку і започаткувала розв'язання в ній земельного питання: скасовувалося право власності на землю. Ідея, яку так довго виношувала фракція українських соціалістів-революціонерів, стала реальністю. 14 листопада була видана «Відозва Земельного Секретарства», у якій відзначалося, що Центральна Рада скасувала III Універсалом приватну власність. Одночасно доручалося «генеральному секретареві земельних справ негайно виробити тимчасовий законопроект»¹¹.

16 листопада 1917 р. «Нова Рада» надрукувала «Роз'яснення Генерального Секретаріату з земельного питання, викладеного в третьому Універсалі». Документ зазначав, що Універсал лише проголосив загальні засади, які повинні лягти в основу відповідних законів. «Такими загальними підвалинами, зазначеними в Універсалі в справі земельній, є скасування права власності на згадані в Універсалі землі та перехід тих до трудового народу без викупу»¹².

Однак трактували і сприймали на місцях основні положення III Універсалу, «Відозву» і «Роз'яснення» не завжди однозначно, що призводило до постійних непорозумінь. Яскравим підтвердження була доповідь Б. Мартоса на восьмій сесії Центральної Ради (12–17 грудня 1917 р.) і обговорення «Тимчасового земельного закону». Останній виявився досить суперечливим. Якщо в першому пункті законопроекту йшлося про скасування власності на землю, натомість, у іншому — гарантувалася недоторканність господарств, які мали до 40 десятин землі. З одного боку, заборонялися продаж та передача землі в оренду приватним особам, проте — дозволялася передача землі в оренду з боку земельних комітетів, у розпорядження яких повинна була надходити конфіскована земля.

У обговоренні «Тимчасового земельного закону» взяв участь О. Зарудний. Він вказав на «половинчастість» закону і виступив рішуче проти нього, оскільки він не відповідав основній концепції есерів у земельній справі — соціалізації. Соціалізацію землі есери визначали як перетворення приватновласницьких земель у загальнонародну власність. Передбачалася передача всієї землі без викупу у розпорядження земельних комітетів та розподіл її серед селянства за трудовою або споживчою нормою¹³.

Представники інших фракцій теж не погодилися з «Тимчасовим земельним законом». Водночас вони виступали і проти соціалізації землі. З особливо гострою критикою соціалізації виступив лідер соціал-демократів М. Порш. Він докоряв есерам за те, що

вони піклуються про селянство, а про тих, хто працює в місті, на підприємствах, забувають¹⁴.

Активну участь в обговоренні законопроекту взяли селяни і робітники. З заключним словом виступив Б. Мартос, зауваживши, що проект виробляв крайовий земельний комітет і спеціальна комісія. А «виробляла сей законопроект, — наголосив Б. Мартос, — та більшість, яка зараз усюди — й на, і скрізь — с.-р.»¹⁵. До того ж співголовою комітету Б. Мартоса був есер — П. Христюк.

Після гострокритичного виступу Б. Мартоса проти есерів від імені фракції українських і російських есерів І. Ляшкевич зачитав формулу переходу, яка визначала: «1) Виділити до складу Ради фракційну комісію, якій доручити вироблення нового закону, з правом кооптації фахівців з дорадчим голосом; 2) головним принципом повинно бути цілковите скасування власності на землю та її соціалізація; 3) новий закон повинен бути внесений в найближче засідання Малої Ради, комісії не роз'їздитися поки закон не буде затверджений; 4) посада генерального секретаря по земельних справах повинна бути негайно замінена членом партії у. с.-р.»¹⁶.

Внесена М. Поршем резолюція українських соціал-демократів пропонувала взяти за основу тимчасовий земельний закон, передавши його в парламентську комісію для негайної переробки і внесення у Центральну Раду¹⁷. У разі прийняття резолюції фракції есерів, соціал-демократи погрожували відкликати своїх представників зі складу Генерального Секретаріату, підкресливши, що у резолюції соціалістів-революціонерів зазначається, що законопроект Генерального Секретаріату не відповідає інтересам трудового селянства¹⁸. До заяви соціал-демократів приєдналися фракції «Бунду», соціалістів-федералістів, меншовиків, самостійників. Об'єднана єврейська партія запропонувала передати законопроект фракціям для вироблення остаточної редакції. Назривала криза.

Депутати-селяни від фракції есерів виступили проти «ультиматуму соціал-демократів». І натомість запропонували свій «контрультиматум»: у разі виходу соціал-демократів з Генерального Секретаріату селяни складуть свої повноваження у Центральній Раді. Лідери соціал-демократів пішли на поступки. По-перше, згодилися з позицією есерів, що документ невдалий і від нього слід відмовитися. По-друге, резолюції обох фракцій було вирішено зняти і не ставити на голосування. По-третє, виробити спільну резолюцію і обговорити її по фракціях перед ранковим засіданням

16 грудня, а у разі, коли все ж таки не вдасться затвердити тимчасовий земельний закон, доручити Генеральному Секретаріату або Секретарству земельних справ виробити Інструкцію, згідно з якою земельні комітети порядкуватимуть землю до вироблення основного земельного закону Установчою радою¹⁹.

17 грудня 1917 р. представник фракції українських соціалістів-революціонерів Піскун вніс нову резолюцію у земельній справі. Фракція соціал-демократів також внесла свою формулу, причому заявила, що буде голосувати проти резолюції есерів, пояснивши це тим, що в ній проводиться «шкідлива для розвитку народного господарства засада»²⁰. Водночас фракція соціал-демократів заявила, що вже не буде відкликати своїх представників з Генерального Секретаріату, навіть за умови прийняття нової резолюції соціалістів-революціонерів. До формули соціал-демократів приєдналися всі інші українські і неукраїнські фракції, за винятком об'єднаних єврейських соціалістів, які голосували за резолюцію соціалістів-революціонерів. Фракція польського демократичного централу заявила, що буде голосувати проти обох резолюцій. А фракція польської партії соціалістичної від голосування утрималася. У результаті «за» резолюцію есерів проголосувало — 131, «проти» — 101, утрималося — 13²¹. «За» резолюцію соціал-демократів — 103, «проти» — 139 і утримався — 1²². Таким чином, більшістю голосів було прийнято резолюцію соціалістів-революціонерів. Загалом вона відтворювала попередню резолюцію, визначивши лише, що комісія повинна складатися пропорційно кількості членів фракцій і знявши п. 4 резолюції (про те, що генеральним секретарем земельних справ має бути член УПСР).

В останній день роботи сесія затвердила комісію з підготовки земельного законопроекту. До її складу увійшли: 10 українських соціалістів-революціонерів, 2 російських соціалісти-революціонери, 1 представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по 1 — від меншовиків, «Бунду» та самостійників²³. На перших засіданнях були визначені основні засади тимчасового земельного закону: 1) скасування приватної власності на землю; 2) право кожного громадянина на землю; 3) органи порядкування землею; 4) форми користування; 5) правила користування; 6) обов'язки держави щодо забезпечення права на землю²⁴.

20 грудня 1917 р. постало питання про Генерального секретаря земельних справ. Б. Мартос заявив, що після резолюції Централь-

ної Ради щодо земельного законопроекту він не може брати на себе відповідальність за політику секретарства земельних справ і попросив відставку. М. Шаповал (у. с.-р.) підкреслив, що Б. Мартос не може далі керувати політикою Секретарства і запропонував тимчасово Генеральному Секретаріату взяти на себе це керівництво, доручивши його виконання одному з членів, поки фракція есерів не запропонує свою кандидатуру. Відставку Б. Мартоса прийняли, а обов'язки генерального секретаря земельних справ доручили виконувати лідеру есерів, Генеральному Секретареві продовольчих справ М. Ковалевському²⁵. 24 грудня Мала Рада затвердила Генеральним Секретарем земельних справ есера О.Зарудного. Товаришами Генерального Секретаря земельних справ 29 грудня були затверджені — А. Терниченко (у. с.-р.) і В. Сьомушкін (партійна належність невідома), їх кандидатури запропонував ЦК УПСР. Здійснювати земельну реформу оновленому Генеральному Секретарству земельних справ доводилося в умовах поглиблення і загострення класової боротьби на селі, запеклої громадянської війни в Україні між силами, які підтримували Центральну Раду, з одного боку, і більшовицький Народний Секретаріат — з іншого, на боці якого згодом відкрито виступить Радянська Росія, подавши останньому величезну матеріальну і військову допомогу.

У IV Універсалі зазначалося, що комісія, обрана на останній сесії, вже виробила закон про передачу землі трудовому народу без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з постановою VII сесії. Універсал зазначав, що закон буде розглянуто через кілька днів у Центральній Раді і запевняв, що Рада Народних Міністрів здійснить усі заходи, щоб передача землі в руки трудящих відбулася до початку весняних робіт через земельні комітети. Тут також проголошувалася ще одна програмова ідея українських есерів: «Ліси ж, води і всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходить в порядкування уряду Української Народної Республіки»²⁶.

Втілення проголошених принципів, у зв'язку з ситуацією в країні, відкладалося на невизначений час. Ситуація у країні погіршувалася з кожним днем. Відчувалася слабкість апаратів державної влади. Центральна Рада не мала змоги втілювати свою політику в життя, зокрема і щодо земельного питання. Впливали на загальну ситуацію і суперечки, які охопили правлячі політичні партії України. Посилилася міжпартійна і внутріпартійна боротьба щодо визначення політики та форм і засобів її реалізації.

17 січня 1918 р. на IX сесії Центральної Ради з доповіддю від комісії, яка готувала земельний закон, виступив П. Христюк (у. с.-р.). Фактично у підготовці проекту брало участь 4 із 23 членів парламентської комісії: О. Шумський (у. с.-р.), П. Христюк (у. с.-р.), М. Пухтинський (р. с.-р.) і М. Дешевий (р. с.-р.).

П. Христюк повідомив, що пояснювальна записка до законопроекту та майже всі матеріали роботи комісії залишилися у заарештованих членів Центральної Ради. У зв'язку з цим він не зміг детально прокоментувати законопроект. Доповідач пояснив основні принципи та головні ідеї і зачитав проект закону. В основі проекту були постанови українських селянських з'їздів у земельному питанні, а за схему взято вироблений фракцією соціалістів-революціонерів проект земельного закону II Державної Думи. Фактично це був закон про соціалізацію землі, хоча сам термін «соціалізація» у ньому не вживався. У тексті земельного закону містилося прагнення звести до мінімуму втручання держави у земельні справи і надати широкі повноваження органам місцевого самоврядування, земельним комітетам та сільським громадам. Згідно із законом усі землі в Українській Народній Республіці оголошувалися «добром» її народу. Порядкування землями міського користування закріплювалися за органами міського самоврядування, а рештою — за сільськими громадами, волосними, повітовими та губернськими земельними комітетами, які мали забезпечувати громадянам їх права на користування землею. Землі мали надаватися земельними комітетами у приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам. Нормою наділення для приватно-трудових товариств визнавалася «така кількість землі, на якій сім'я або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства»²⁷. Встановлення цієї норми мало проводитися земельними комітетами і сільськими громадами під керівництвом і затвердженням центрального органу державної влади. Земельний закон визнавав, що «ніякої платні за користування землею не має бути» і «право користування може переходити у спадщину»²⁸. «За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами й громадами) по їх бажанню і з постанови волосних земельних комітетів, — зазначалося у законі, — зали-

шаються у користуванні участки землі з садами, виноградниками, хмільниками й т. ін. в кількості, яку вони власною працею і працею своєї сім'ї можуть обробити». Стосовно «нетрудових» земель, то вони разом з живим і мертвим сільськогосподарським інвентарем та будівлями мали переходити до земельних комітетів. Висококультурні господарства, сади, виноградники, відповідно до закону, повинні передаватися цілими в користування товариствам або сільським громадам, які будуть вести господарство спільно, по планах, затверджених земельними комітетами»²⁹. У компетенції земельних комітетів була передача права користування землею, господарювання у приватно-трудових або товариських господарствах та зрівняння у користуванні землею через оподаткування лишків землі чи надзвичайних доходів з неї, шляхом «розселення і переселення або зміни участків і їх розмірів»³⁰. П. Христюк писав: «парламентська комісія виробила (наспіх) земельний закон, який і був (так само наспіх) без довгого обміркування ухвалений Ц.Р.»³¹.

На наступному засіданні М. Грушевський запропонував сесії без обговорення затвердити внесений напередодні проект «Земельного Закону» у цілому. Центральна Рада одногolosно прийняла Закон. «Проти» не голосував ніхто, тільки один член утримався від голосування. «Мовчки, був прийнятий принцип внутрішньої згоди перед небезпекою зовнішньою»³², — писав про історичний документ голова Центральної Ради. Його доповнив один із авторів законопроекту і головний доповідач П. Христюк: «Більшовицькі шрапнелі, що розривалися саме в цей день читання закону над будинком Центральної Ради, зробили те, що всі фракції проголосували за нього. Жодна фракція не виступила проти»³³.

Одностайність у голосуванні ще не означала однозначного сприйняття його як окремими діями, так і народом, в першу чергу, селянством. Нищівна і категорична критика була здійснена Д. Долинським у книзі «Борба Українського народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920». Він констатував: «Соціальний переворот, започаткований третім універсалом (земельна реформа без викупу), замотаний четвертим універсалом (соціалізація) в багатьох місцях понизив повагу Центральної Ради. Соціалізація, сплджена російськими соціалістами-революціонерами, для умов російського життя («община»), не могла мати ґрунту на Україні. Соціалізація землі се одна з соціалістичних фантазій, котра може бути гарним кличем для далекої будучности,

в теперішності є лише очевидною утопією Українських соціалістів-революціонерів, що свою теорію перебрали від своїх московських побратимів, не розглянувши особливостей українського життя, окремих традицій, відрубної психіки, різної і протилежної від російської, переперши незначною більшістю голосів свою небезпечну програму, завдали — се можемо тепер щиро сказати — глибоку і криваву рану справі української державності, котрої найгарячішими пропагаторами були ж вони самі»³⁴. Така оцінка, вочевидь, є надто категоричною, адже члени Центральної Ради намагалися враховувати реалії і особливості України.

«Тимчасовий Земельний закон» був опублікований 30 січня 1918 р. «Відозва Ради Народних Міністрів до громадян УНР» від 10 лютого 1918 р. за підписами есерів В. Голубовича, О. Жуковського, П. Христюка зазначала: щоб «швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва» уряд прийняв допомогу від Німеччини та Австро-Угорщини³⁵.

24 березня 1918 р. було затверджено склад нового Кабінету Міністрів. 50% його становилили українські есери. Міністерство земельних справ очолив лідер есерів М. Ковалевський. Декларація нового уряду зазначала, що «земельне міністерство стоятиме на основі Універсалів і законів»³⁶. Земельна реформа буде проведена за допомогою земельних комітетів, які будуть реформовані і до яких запросять фахівців. Завданням найближчого часу вважалося проведення посівів. Нагальність цього питання була очевидною. Вже наступного дня (25 березня) на засіданні Ради Народних Міністрів Міністр земельних справ М. Ковалевський доповідав про засіви. Для розширення посівної площі у розпорядження М. Ковалевського було видано 100 тис. крб.³⁷. А на утримання земельних комітетів 29 березня виділили 15408327 крб. 90 коп.³⁸.

Міністр земельних справ підготував проект Статуту державного хлібного бюро, який після схвалення його Радою Міністрів був переданий на розгляд Центральної Ради. Оскільки цей документ не знайдено, важко говорити про інституцію, яку пропонував створити лідер есерів.

За участю М. Ковалевського також підготовлено законопроект Статуту земельних комітетів, про який він інформував на Раді Міністрів³⁹. Проект статуту викликав гарячу дискусію. Найзмістовнішу поправку вніс П. Христюк. Він запропонував надати право вирі-

пального голосу в повітах і губернських комітетах лише представникам земельних комітетів, народних рад і представникам відомств. Представники ж професійних, освітніх та інших організацій повинні мати лише право дорадчого голосу⁴⁰. Поправку П. Христюка прийняли, однак сам законопроект передали для доопрацювання.

Здійснювалися спроби і для розв'язання робітничого питання. У 1917 р. в Україні кількість промислових робітників становила понад 1 млн. чол. і 2,5 млн. представляли робітники дрібних підприємств, ремісників, та сільськогосподарського пролетаріату. Тому зовсім не випадкового на 1-му Всеукраїнському робітничому з'їзді переважали представники, насамперед, останніх категорій. Визначаючи мету 1-го Всеукраїнського робітничого з'їзду, Д. Дорошенко зазначав: «Вважаючи, що Центральна Рада повинна бути представницею організованої української демократії, тобто соціалістичної інтелігенції, селянства робітників та війська, керівники української соціал-демократії скликали... Всеукраїнський робітничий з'їзд, який повинен був дати для поповнення Центральної Ради своїх делегатів»⁴¹. А «Народна Воля» доповнила: «Мета з'їзду — міцна організація українського робітництва як на Україні, так і поза її межами»⁴².

На розгляд 1-го Всеукраїнського робітничого з'їзду були винесені такі доповіді: «Сучасний момент в українському житті і українське робітництво» (В. Винниченко); «Установчі збори й українське робітництво» (Д. Антонович); «Автономія і федерація» (М. Ткаченко); «З аграрного питання» (Б. Мартос); «Про робітничу політику» (В. Садовський). Найцікавішою доповіддю першого дня роботи з'їзду, як зазначала «Киевская мысль», була доповідь В. Винниченка⁴³. Він зосередив увагу на характеристиці тогочасного політичного моменту, взаємовідносинах України й Росії та завданнях, які стоять перед українським робітництвом. Щодо завдань В. Винниченко зазначав, що хоча значення українського робітництва у боротьбі не таке вирішальне, як робітників Петрограда, але все ж таки дуже велике, таке велике, як в армії та селянства. Воно відповідно своїй силі повинно творити само разом з усім трудовим народом життя нашого краю. Тому має увійти у парламент — Центральну Раду. У Раді українське робітництво зустрінеться з робітництвом інших народів в Україні і буде представляти увесь робітничий клас України. «Орган наш краєвий, — наголошував В. Винниченко, — мусить швидко перетворитися в законодавчий парламент України. В тому парламенті стане робітничий народ до боротьби за свою долю

без різниці національності. Він буде активно творити наше національно-політичне життя в ім'я ясної будучини нашої — соціалізму. В будучина така же не така далека, як нам це здалося... І коли більшовики говорять, що соціалізм можна внести зараз, то в їх словах є частина правди. Тепер вже соціалізм не є пустим звуком — він ясно встав перед очима пролетаріату. Тому національне визволення не задержить наших устремлінь — воно єсть тільки засобом до будучого світлого визволення, яке прийде разом з соціалізмом»⁴⁴.

Д. Антонович у своїй доповіді закликав українських робітників всіма силами сприяти скликанню Українських Установчих зборів та створенню конституції. М. Ткаченко наголошував, що українському пролетаріату «потрібна самоуправа не тільки у справах культурно-національних, але й в економічних» і закликав робітників «поставити автономію України на справді демократичний ґрунт»⁴⁵.

Про велике значення робітничого з'їзду у формуванні Центральної Ради як всеукраїнського парламенту виступив депутат Сокальський: «Багато було різних з'їздів в Росії і на Україні. Наш робітничий з'їзд перший. Нас не скликали, хоча потреба в йому була з самого початку революції. Ми повинні сказати своє власне слово, до якого небайдужі всі верстви громадянства. Ми підемо в Укр. Цен. Раду і робітники підтримають її не тільки словом, а і ділом»⁴⁶. На особливу увагу заслуговує наступна теза виступу Сокальського: «Для успішного розвитку революції Центральна Рада повинна бути не зоологічно-національною, а інституцією демократично-революційною. І ми робітники-соціалісти, разом з демократією меншості, яка населяє українську територію, підем через наш Сойм, через свідомість робітництва — до інтернаціоналу»⁴⁷.

Аналізуючи зміст резолюції з'їзду про сучасний момент, П. Христюк звернув увагу на те, що серед українського робітництва все більше утверджувалася свідомість того, що «революція не може скінчитися розв'язанням національно-політичних питань і мусить перейти до ґрунтовної перебудови існуючих громадсько-капіталістично-буржуазних відносин на нових засадах, взявши до своїх рук апарат державного управління»⁴⁸. Причиною цього, на думку П. Христюка, було те, що робітничий з'їзд, закликаючи до підтримки Центральної Ради і Генерального Секретаріату, ставив перед цими органами мету «здійснення не тільки національно-політичних домагань української демократії, а головним чином Поглиблення і поширення соціально-економічного змісту революції шляхом задоволення соціальних і економічних потреб працюючих класів»⁴⁹.

На з'їзді неодноразово наголошувалося на тому, що інтереси селян і робітників тісно пов'язані і тому останні повинні пильно стежити за розгортанням боротьби селян за розв'язання аграрного питання.

З доповіддю про українську робітничу політику виступив Генеральний секретар судових справ В. Садовський. Доповідач поставив і дав відповідь на питання: чи можлива особлива політика українських робітників? «Російські товариші, — підкреслював він, — вважають, що українські соціал-демократи, як інтернаціоналісти, своєї особливої політики мати не можуть»⁵⁰. В. Садовський, натомість, доводив, що український робітничий клас має свої особливості, які випливали з факту національного гніту, що зумовив його економічне становище і нижчий рівень свідомості. «Виходячи з того, що уряд проводив завжди русифікаторську політику і тим ставив робітництво на Україні в гірші умови існування воно через те насправді відрізнялося своєю неорганізованістю, економічною незабезпеченістю і ... коли хоче будувати свою політику, то мусить те робити відмінно від того, як це робить робітництво поневолених націй»⁵¹. У зв'язку з цим В. Садовський зазначав, що українським соціал-демократам, як партії реальної політики необхідно рахуватися з цими особливостями, тобто знайти свою особливу політику⁵². Хоча завдання українського пролетаріату, як і завдання пролетаріату всього світу, однакові», однак «реально всі ці завдання мусять виходити з національного ґрунту». Українські робітники можуть реалізувати свою політику у трьох основних формах своїх організацій: професіональних, культурно-освітніх та кооперативних⁵³, — стверджував він.

Творці української держави розуміли, що перед Центральною Радою стояли масштабні завдання «перебудови економічних і соціальних відносин, аби зв'язати цю перебудову з національним будівництвом так, щоб воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою. Все це вимагало або «багато часу», або «великої, динамічної, акумульованої і концентрованої енергії»⁵⁴. У діячів Центральної Ради не було ані того, ані іншого.

Звідси випливає, що і закони з питань соціально-економічних перетворень мали часто поспішний, не завжди обґрунтований характер. Однак саме їх прийняття давало певну картину творення економічних і соціальних основ державності.

До законів економічного спрямування варто віднести «Закон про Тимчасову організацію контролю УНР»; «Закон про торфопромис-

ловість на Україні»; «Закон про тимчасові розписи видатків на 1918»; «Закон про ревізію і зразок ревізійної квитанції», «Закон про державну палату Торгу і Промисловості при Міністерстві Торгу і Промисловості» та цілий ряд інших. Цукрову монополію, утворену на підставі закону від 14 вересня 1917 р., було визнано на території України виключним правом Державного Скарбу. 25 січня 1918 р. Мала Рада прийняла Закон про 8-годинний робочий день. Важливим етапом у розвитку економіки могло б стати прийняття 25 квітня 1918 р. «Закону про вищу економічну Раду Республіки».

За нашими підрахунками за доби Центральної Ради було прийнято 63 законів, з них у галузі конституційного права — 21; адміністративного права — 15; у галузі правосуддя і прокурорського нагляду — 6; фінансового права — 10; трудового права — 2; господарського — 8; сімейного права — 1; виправно-трудового права — 1⁵⁵.

Варто зазначити, що першим конкретним кроком, першим державним рішенням, яке здійснили члени Центральної Ради, було не проголошення державного суверенітету, не закон про економічну незалежність або про державну мову, а заходи щодо створення власної національної скарбниці для забезпечення автономії України, оскільки до цього часу український народ всі кошти віддавав у всеросійську центральну скарбницю. Для хоча б часткового розв'язання фінансових проблем фінансова комісія, очолювана Х. Барановським, запропонувала встановити систему добровільного оподаткування «всієї української людності». Ця пропозиція викликала серйозні зауваження. Потрібен був час, щоб таке рішення прийняти.

11 липня 1917 р. пленум Центральної Ради прийняв постанову про введення українського прогресивно-прибуткового оподаткування у розмірі 25% загальноросійського прибуткового податку, поземельного податку по 10 коп. з десятини та одночасного оподаткування робітників та службовців у розмірі 25% одноденного заробітку. Оподаткуванню підлягало все населення України, а також українці, що жили за її межами⁵⁶. Створений у перші дні діяльності Центральної Ради Український Національний Фонд був також джерелом поповнення бюджету.

Однак усіх цих коштів було недостатньо. Члени Центральної Ради розуміли, що повинні мати у своєму розпорядженні і кошти з державної скарбниці. Ця вимога була викладена у доповідній записці Тимчасовому урядові: «Для задоволення національно-куль-

турних потреб, задушених при старому режимі, необхідно одпустити з державного казначейства в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти»⁵⁷. Тимчасовий уряд відповів мовчанням.

Після падіння Тимчасового уряду і проголошення Української Народної Республіки 22 грудня 1917 р. було ухвалено закон про те, щоб усі податки і прибутки, зібрані на території України, визнавалися податком Державного Скарбу УНР і належали до Головної Скарбниці, обов'язки якої до вироблення відповідного статуту і штатів, виконувала Київська губернська скарбниця. Київську Контору Державного Банку було перетворено на Київський Державний Банк, який тимчасово мав керуватися статутом Російського Державного Банку⁵⁸. Цим же законом скасовувалися також відділи Державного Дворянського Земельного Банку і Селянського Поземельного Банку. Ліквідація цих установ була доручена Генеральному Секретареві фінансів у порозумінні з Генеральним Секретарем земельних справ⁵⁹.

У січні 1918 р. Центральна Рада ввела у дію закон про випуск державних кредитових білетів УНР⁶⁰ і закон про випуск Українським Державним Банком кредитових білетів на суму 500 млн крб.⁶¹. Було також видано паперові кредитові знаки по 100 крб. Спочатку їх було випущено на суму 5,5 млн. крб. Згодом приступили до друку білетів по 3,10, 50, 100 крб.

Законом встановлювалося, що «кредитові білети УНР випускаються Державним Банком УНР у розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки»⁶². Згідно зі статтею 4 «кредитові білети УНР випускаються в карбованцях, при чому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів»⁶³.

1 березня 1918 р. Мала Рада ухвалила закон про нову монетну систему. За грошову одиницю було визначено гривну, яка мала 3,712 доль справжнього золота. Гривна ділилася на 100 шагів. 2 гривни відповідали 1 карбованцю емісії 1917 р. Монети були прийняті такої вартості: а) золота в 20 гривен; б) срібла в 1 гривну; в) іншого металу в 1, 2, 5 і 50 шагів. Кредитові білети — в 2, 5, 10, 20, 100 і 1000 гривен⁶⁴.

Робилися спроби законодавчим шляхом вирішити соціальні питання. Важливий блок соціальних проблем був пов'язаний із

питаннями про сім'ю, пенсійне забезпечення, ліквідацію безробіття. Першим кроком у цьому плані була реформа родинного права, здійснена 25 грудня 1917 р.⁶⁵ Було прийнято закон про шлюб та розлучення і про реєстрацію актів шлюбу, розлучення, народження, смерті⁶⁶. На розгляд Центральної Ради був винесений і закон про пенсії. Після тривалого обговорення він був затверджений⁶⁷. 25 січня 1918 р. Мала Рада прийняла закон про 8-годинний робочий день⁶⁸. З 1 березня 1918 р. в УНР запроваджувався новий стиль.

Першим документом, виданим після повернення Центральної Ради до Києва, стало «оповіщення», яким підтверджувалася незмінність соціально-економічного курсу, наміченого третім і четвертим Універсалами⁶⁹. Проте реалізація цього курсу у тій складній ситуації з присутністю окупаційних військ ставала практично неможливою.

2 березня 1918 р. Центральна Рада затвердила закон про громадянство в УНР, який згодом як один з розділів, ввійшов до Конституції УНР. Згідно з цим законом громадянином УНР вважалася кожна особа, яка це право набула порядком приписаними законами УНР. Громадянином не міг бути громадянин іншої держави. Громадянин УНР мав право скласти з себе громадські права заявою до уряду УНР з урахуванням виписаного законом порядку. Позбавити громадських прав УНР могла тільки постанова УНР⁷⁰.

Творці української держави розуміли, писав М. Грушевський, що перед Центральною Радою стояли масштабні завдання «перебудови економічних і соціальних відносин відповідно новим умовам, аби зв'язати цю перебудову з національним будівництвом так, щоб воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою». Все це вимагало або «багато часу», або «великої, динамічної, акумульованої і концентрованої енергії»⁷¹. У діячів Центральної Ради не було тоді ані першого, ані другого. А тому й закони, які приймалися з питань соціально-економічних перетворень, часто були поспішними, не завжди обґрунтованими, не мали перспективи реалізації. Однак саме їх прийняття вже справляло враження творення економічних і соціальних основ державності.

¹ Вісті з Української Центральної ради. — 1917. — №6. — Травень.

² Хміль І. Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 8.

³ Там само. — С. 15.

⁴ Там само. — С. 17.

⁵ Там само. — С. 18.

⁶ *Хміль І.* Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 23.

⁷ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 103.

⁸ Там само.

⁹ *Хміль І.* Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К., 1992 — С. 23.

¹⁰ Народня Воля. — 1917. — 1 листопада.

¹¹ Народня Воля — 1917. — 16 листопада.

¹² Нова рада. — 1917. — 16 листопада.

¹³ Народня Воля. — 1917. — 15 грудня.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Наш голос. — 1917. — 22 грудня.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Народня Воля. — 1917. — 17 грудня.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Народня Воля. — 1917. — 20 грудня.

²⁴ Народня Воля. — 1917. — 21 грудня.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф.1063. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 107.

²⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1996. — Т. 2. — С. 103.

²⁷ Там само. — С. 129.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. — С. 130.

³⁰ Там само.

³¹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Київ — Відень, 1922. — Т. 2. — С. 128.

³² *Грушевський М.* Люстрована історія України. — Київ — Відень, 1921. — С. 503.

³³ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — С.128.

³⁴ *Долинський Д.* Борба Українського народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920. — Вінніпег, 1920. — С. 77.

³⁵ Робітнича газета. — 1918. — 2 березня.

³⁶ Робітнича газета. — 1918. — 26 березня.

³⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1996. — Т. 2. — С. 230.

³⁸ Там само. — С. 235.

³⁹ Там само. — С. 279.

⁴⁰ Там само.

- ⁴¹ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 121.
- ⁴² Народня Воля. — 1917. — 7 липня.
- ⁴³ Киевская мысль. 1917. — 12 юля.
- ⁴⁴ Народня Воля. — 1917. — 12 липня.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Робітничя газета. — 1917. — 15 липня.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 103–104.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Киевская мысль. — 1917. — 13 юля.
- ⁵¹ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 15–16.
- ⁵² Киевская мысль. — 1917. — 14 юля.
- ⁵³ *Грищенко А.П.* Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 (24–27) липня 1917 р.) — К., 1992. — С. 32.
- ⁵⁴ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 149.
- ⁵⁵ Див.: *Бевз Т.А.* Формування Української держави за доби Центральної Ради (березень 1917 р. — квітень 1918 р.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1995. — Додатки. — С. 1–6.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 158.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 159.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 19. — Арк. 71.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 72–74.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 75.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 29. — Арк. 50.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 125.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 76–131.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 62
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 41–47.
- ⁶⁹ *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 145–146, 156.
- ⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 43.
- ⁷¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 149.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ

Третім Універсалом Української Центральної Ради, оприлюдненим 7 (20) листопада 1917 р., вперше в двадцятому столітті було здійснено одвічні прагнення багатьох поколінь, вічна національна ідея українства, яку обґрунтував геніальний Кобзар, закликаючи наш народ розбудовувати власну домовку — рідну країну, справедливу державу, їх невід’ємні складові — свої місто, село, садибу, сім’ю, бо «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля»¹.

В Універсалі говорилося (цитуюмо за архівним оригіналом): «народе Український і всі народи України. Тяжка й трудна година стала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального Правительства немає і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти — дужої, єдиної, народньої Вкраїна теж упасти може в безодню межиусобиці, різні, занепаду...

Оповідчаємо: **ОДНИНІ УКРАЇНА СТАЄ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ РЕСПУБЛІКОЮ**»².

«Ми стояли на межі обітованої землі, землі визволення, української державності, задоволення одвічних мрій трудячого українського народу. — говорив М.Грушевський — ми заткнули на сій межі наш побідний прапор — наш третій універсал — мабуть найважливіший акт, який коли-небудь з’являвся на нашій землі»³. В умовах відсутності «центрального правительства», руйнації старої держави III Універсал де-факто проголошував утворення **незалежної** УНР. В Універсалі висловлювалось прагнення «помогти усій Росії, щоб уся республіка Російська стала **спільною** (виділення наші — Авт.) вільних і рівних народів»⁴. Як бачимо, в архівному оригіналі універсалу немає навіть терміну «федерація». У виступі на засіданнях УЦР 16 грудня 1917 р. М.Грушевський відзначав, що Центральна Рада — найвищий революційний орган самостійної України. «Обставини склались так, — однозначно заявив він, — що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою. Це уже безперечно»⁵.

Уже в самому тексті III Універсалу йшлося про обов’язкові законодавчі приписи, які може ухвалити орган незалежної держави — про її кордони, про скасування смертної кари, про початок

мирних переговорів для виходу із світової війни і т.д. З середини листопада 1917 р. до 9 січня 1918 (до IV Універсалу) УЦР, як орган самостійної держави, ухвалює закони «Про вибори до Установчих зборів УНР», «Про відстрочку призову на військову службу», «Про амністію», «Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР», «Про утворення українського народного війська», «Про утворення Генерального суду» та інші.

В IV Універсалі Центральної Ради 9 (22) січня 1918 р. було де-юре закріплено те, що фактично здійснилось ще в листопаді 1917 року. А всього з листопада 1917 р. по кінець квітня 1918 р. було ухвалено більше 50 законів про розбудову держави, її структур.

Третій Універсал, проголошення УНР — кульмінація революційних подій 1917 р. в Україні, які були етапом найвищого піднесення визвольного руху проти багатовікового пригнічення нашого народу російським царизмом, правителями інших держав. Адже тільки в 2-й половині 19 століття і на початку 20 століття в Російській імперії було видано 10 законодавчих та урядових розпоряджень (1862, 1863, 1869, 1876, 1888, 1889, 1895, 1908, 1910, 1914 рр.), які забороняли вживання української мови, українськомовні видання.

Революційні події 1905–1907 рр. на короткий час послабили тиск заборон. Але після поразки революції утиски царизмом українського народу, його культури відновились з новою силою. Вважалось, що такого народу «не было, нет и быть не может». В офіційному статистичному збірнику «Ежегодник России 1909 г.» в таблиці «Племенной состав населения» (терміни «народ, нація, національність» офіційні царські посадовці навіть не вживали) серед перерахованих 12 «племен», що населяли тоді 160-мільйонну Російську імперію, українці навіть не згадувались⁶. Назви «Україна», «українець», «український» викреслювались цензурою з усіх видань. Українцям заборонялось розмовляти в публічних місцях рідною мовою, не дозволялись українські лекції в школах, на концертах, виставах. Викладання в навчальних закладах велось російською мовою. А про українську державність годі було й згадувати.

Ненабагато краще жилося і українству в Галичині, Буковині, Закарпатті під Австро-Угорською імперією. Маючи представництво в парламенті, певні можливості для використання рідної мови, творення деяких українських громадських і освітянських інституцій, воно все ж вважалось навіть не другорядною, а етнічною спільнотою так би мовити четвертого порядку (після австрійців,

угорців, поляків), терпіло від усяких офіційних і неофіційних обмежень.

Становище почало змінюватись після краху самодержавних режимів в Росії та Австро-Угорщині. Коли почалась «весна народів», їх визволення, яке в Україні назвали «відродженням нації». Сутність цього процесу визначалась одностайною вимогою постанов і резолюцій всіх товариств і організацій: «українізація всіх галузів життя»⁷. УЦР втілювала цю вимогу в життя, ввела поняття «українізація» в широкий обіг, започаткувала ті процеси, що складали її зміст. В своїй резолюції від 22 квітня 1917р. УЦР визначила, що всю свою діяльність вона проводить «сточи на принципі **українізації** (виділення наше — В.Ш.) всього життя на Україні»⁸. Тобто йшлося про українізацію як всеосяжний процес всього національного, політичного, державотворчого, соціально-економічного і духовного розвитку українського народу. Цей термін використовувався нею як для позначення змісту і форм широкого поступу загалу, так і окремих ділянок народного життя, конкретних структур і організацій. В цій же резолюції йшлося про «українізацію війська», яка є «невіддільною частиною сеї програми». В доповідній записці УЦР Тимчасовому Уряду від 22 квітня 1917 р. йшлося про широке розуміння процесу українізації: «...Домагання національної школи, армії, українізації всього життя на Україні мають у корені головним чином ... відроджене та визволене почуття й достоїнство людини»⁹.

У зв'язку з викладеним процес, позначений терміном «українізація», його появу і зміст з огляду на історичні факти необхідно пов'язувати в першу чергу з діяльністю УЦР. В цьому сенсі навряд чи доцільно замінювати цей термін поняттям «дерусифікація». Адже термін «українізація» запроваджено у широке вживання в 1917 р. як відображення головного напрямку і змісту тодішніх революційних подій в Україні, діяльності національних політичних сил. Пізніше цей термін використала і радянська влада для позначення політики значно вужчої за змістом (без створення національної незалежної держави із власною армією, дипломатичною службою, грошовою системою тощо, без плюралізму політичних сил, без самостійної економіки і т. д.) В 1917 р. йшлося про українізацію не народу (він був і залишався українським), і не тільки про дерусифікацію, тобто припинення штучної підміни його власного ества російськими мовою, культурою, державністю тощо. Політика українізації, як її започаткувала УЦР, — це в першу

чергу приведення у відповідність до національної сутності пер-важної більшості населення — українства змісту і форм діяльності тих інституцій, які його обслуговують, — створення власної держави, забезпечення соборності українських земель, відповідного функціонування її структур, працівників, політичних і громадських організацій, закладів освіти, науки, різних видів мистецтв, засобів масової інформації, піднесення національної культури, духовності, мови тощо.

При цьому УЦР розглядала процес українізації в тісному зв'язку із забезпеченням прав національних меншин. Уже в повідомленні про утворення УЦР (березень 1917 р.) говорилося про здійснення прагнень українства «з забезпеченням прав національних меншостей — росіян та інших». Про це не раз заявляв М.С.Грушевський¹⁰. Права національних меншин були закріплені законом «Про національно-персональну автономію», прийнятому 9 січня 1918 р. Тобто в процесі українізації ніхто не збирався дерусифікувати, наприклад, росіян, які проживали в Україні. Поряд з вільним використанням ними російської мови, інших здобутків рідної культури йшлося про збагачення їх відповідними надбаннями українців, які складали абсолютну більшість населення краю проживання перших.

Доцільно мати на увазі й іншу сторону питання: що ж приходило на зміну «русифікації». Польські власті в 20–30 рр. двадцятого століття «дерусифікацію» Волині та Галичини здійснювали як їх «полонізацію», румунські можновладці «дерусифікували» Буковину, Бессарабію, Ізмаїльщину шляхом їх «румунізації» тощо.

Видатну роль в українізації всіх галузей життя народу відігравали духовний спадок і приклад героїчної боротьби пророків національного і соціального визволення народу, в першу чергу Тараса Шевченка. В 1917 році саме на нього рівнялось українство, скрізь лунало полум'яне його слово, поруч з національними прапорами виднілись його портрети, повсюдно співали «Заповіт» та інші пісні на його слова. Твори найвидатнішого українця, його ідеї, що втілювали багатоміжні прагнення народу, повсюдно сприймалися як незаперечний дороговказ до дії. До того ж в умовах, коли три чверті населення були неграмотними і не могли навіть читати тогочасні газети, листівки, а промови на чисельних мітингах і зборах проголошувались малознаними або й зовсім невідомими широкому загалу людьми, саме думки і пророцтва «Кобзаря» (ця книга була майже в кожній українській хаті), які передавались із покоління

в покоління, співзвучні їм заклики політичних сил користувались найбільшим авторитетом.

Українізація втілювалась перш за все в національному характері самої Української Центральної Ради, яка започаткувала цей процес і очолила його. Особливу увагу УЦР приділяла відродженню національного змісту і форм духовного життя, що в свою чергу було важливим чинником розвитку українізації в інших сферах. Широко запроваджувалась рідна мова в освіті, державних і недержавних установах, політичному житті, в церкві тощо. Повсюдно в школах почали вивчатись українознавчі науки: історія України, українські мова, література, право, географія, етнографія, малярство тощо. Розгортались національні преса, книговидання, музейництво, просвітницька діяльність. Після проголошення 3-го Універсалу цим питанням було присвячено 15 спеціальних законів, прийнятих УЦР.

Знаменним явищем українізаційного процесу стала активна участь в ньому поряд з політичними партіями, різними громадськими об'єднаннями і українських військовиків, які виступали в авангарді боротьби за визволення народу, відновлення його держави. Ще в березні 1917 р. в Києві відбулось Українське військове віче — зібрання солдатів, офіцерів, інших військовослужбовців-українців, яке проголосило себе Установчою Українською Військовою Радою і закликала до утворення українського національного війська. Ця Рада рекомендувала, «щоб по всіх полках, де більшість становлять українці, негайно було ...заведено уживання Української Урядової мови, і щоб такі полки поповнювались українцями, в командний склад призначались офіцери української народності»¹¹.

В тодішній російській армії служило 4 млн. українців Невдовзі в Києві ними було утворено охочекомонний (добровільний) полк ім. Б.Хмельницького (командир штабс-капітан Д.Путник-Гребенюк), український військовий клуб ім. П.Полуботка (голова поручик М.Міхновський). За їх прикладом в багатьох місцях виникали українські військові формування, віча, клуби, товариства, ради, комітети тощо.

Українські військові взяли активну участь в Українському національному з'їзді (конгресі) 6–8 квітня 1917 р., який надав УЦР легітимного характеру. Кілька з них — солдати Овдієнко, Гайдай, Колос, полковник Глинський, матроси Пилишенко, Крупський — були обрані до його президії. В складі останньої селянство представляли Барановський і Єфремов, робітництво — Винниченко,

інтелігенцію — О.Левицький та Штейнгель, духовенство — о. Погорілко. Головував на з'їзді (конгресі) представник українства Кубані С.Ерастів. Почесним головою одностайно обрали М.Грушевського. Склад делегатів цього форуму, його керівних органів, а головне — прийняті резолюції свідчили про загальну підтримку українством, різними його верствами справи національного відродження, розбудови державності, соціального визволення, українізації всіх галузей життя¹².

Загальна ситуація була складною. Спротив самовизначенню українства, відновленню його духовного життя, державності, розбудові українських збройних сил чинили Тимчасовий уряд Росії, підпорядковані йому управлінські структури, командування армії, антиукраїнські партії і об'єднання. Це вимагало політичного маневрування. Тому творення власної державності, її війська, як й українізацію всіх галузей життя, Центральній Раді доводилось проводити обережно, тактично виважено, щоб не наразити Українську революцію на небезпеку негайного силового придушення російськими владними колами.

Не відразу вдавалось знаходити оптимальні шляхи в національному, державному в т.ч. військовому будівництві, природними були важкі пошуки і розбіжності в підходах до нього чільників українського політикуму. Будучи єдиними, наприклад, в розумінні необхідності українізації військових частин тогочасні лідери не однаково бачили майбуття збройних сил. М.Міхновський обстоював постійну регулярну армію. В.Винниченко, підкреслюючи потребу «боронити свою волю», бачив їх у вигляді «народної міліції, демократичної й за складом, і за тими цілями, які вона поставить собі». Назва «міліція» виводилась з латинського «militia» — військова служба. Цим підкреслювалось намагання мати не кастову, відірвану від народу мілітаристську силу, а невіддільне від нього і підконтрольне йому силове формування, яке спирається на підтримку широкого загалу і захищає його інтереси. Враховувалось і те, що дислоковані тоді в Україні військові частини в т.ч. й українізовані підпорядковувались російському верховному командуванню і були зобов'язані виконувати його накази. Альтернатива такій небезпечній ситуації вбачалась в нових підходах до організації збройних сил, щоб створити силові структури, які б діяли за територіальним принципом тобто не підлягали російському верховному командуванню, були об'єднані в межах своєї території — України і могли при необхідності захистити Українську революцію.

В цих погляди певною мірою відображались й тогочасні суспільні явища. Зокрема, крім регулярних військових частин в 1917 р. повсюдно виникали воєнізовані громадські об'єднання — загони «вільних козаків», «січовиків», «гайдамаків», «народного ополчення» тощо. Але недостатньо враховувалась необхідність формувати у членів таких підрозділів відповідні військові якості: володіння зброєю, всією складною військовою технікою, вироблення специфічних особистісних характеристик (дисциплінованість, підкорення командирам, мужність, сміливість, здатність з ризиком для життя виконувати військові накази по захисту Вітчизни). Оборона краю невіддільна від вироблення і здійснення військової стратегії й тактики, застосування засобів і прийомів силового протистояння з супротивником. Все це потребує професійної виучки, регулярної служби, відповідних військових структур і сталого складу армійських частин, державного керівництва і піклування. Творення національної армії вимагало значних коштів і часу, яких історія Центральної Раді не відвела.

Загальне національне піднесення, в т.ч. й серед українських військовиків, робило свою справу. 10–15 травня 1917 р. відбувся Перший Всеукраїнський військовий з'їзд. Про ентузіазм, який панував серед 900 його учасників, свідчать його рішення. Від імені 1,5 млн військових-українців цей форум висловив довіру УЦР, висунув вимогу автономії України й утворення українського народного війська¹³.

Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, який за участі 2,5 тис. делегатів проходив 5–11 червня 1917 р. в приміщенні київського оперного театру, прямо запропонував «переведення підвалин автономії України в життя» в порозумінні з національними меншинами. Ця пропозиція була втілена в зачитаному на одному з його засідань 10 червня Першому Універсалі. Було обрано Всеукраїнську раду військових депутатів з 132 осіб, яка в повному складі увійшла до Центральної Ради, створила там впливову військову фракцію. 12 червня в Троїцькому Народному домі (нині — театр оперети) в присутності делегатів цього форуму, членів УЦР Універсал було оприлюднено знову. Потім втретє його проголосили на багатотисячному мітингу з парадом українських полків на Софійському майдані. Тут же було вперше в Києві відправлено українською мовою урочистий молебень, під час якого вперше виголошували «многая літа» — «народові українському і його урядові», проспівали стоячи на колінах «борцям за вільність України — вічну пам'ять»,

прозвучали і молитва «за військо українське і старшину його», «Заповіт», «Ще не вмерла Україна»¹⁴. Перший Універсал став важливим кроком до відновлення української державності.

Характерною була й еволюція назв і змісту документів УЦР. Якщо, спочатку, вони були закличними та рекомендаційними — «відозви», «ухвали», «резолюції», то після надання УЦР легітимності Національним Конгресом вона приймає вже як суто українські правові акти «накази», «постанови» з обов'язковими приписами. А з червня 1917 р. за досвідом ще Б.Хмельницького та інших гетьманів починає видавати «універсали», які виконували функції актів конституційного характеру. В першому Універсалі прямо говорилось: «Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Сейми). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські збори». В цьому документі вперше вживається терміни «закони» щодо актів української інституції, йдеться про найвищий законодавчий орган — «Всеукраїнські збори», про розподіл гілок законодавчої та виконавчої влади. Тоді ж було обрано комісію по підготовці Статуту, тобто конституції України. 16 липня 1917 р. УЦР затверджує Статут Генерального секретаріату, «який являється вищим органом управління на Україні» Стосовно конкретних правових актів назва «закон» почала широко використовуватись з листопада 1917 р., після III Універсалу. Всього після утворення УНР було ухвалено біля 90 її законів і законодавчих актів, включаючи і Конституцію.

Власні українські законодавчі акти викликали повсюдно загальне піднесення, розуміння того, що саме народ є джерелом влади.

Не маючи змоги із зрозумілих причин негайно проголосити незалежну українську державу, щоб не наразити її на небезпеку, УЦР обережно, але наполегливо йшла до цієї мети. Вже в I її Універсалі проголошувались воля розкованих українців-рабів: «Хай народ український на своїй землі має право сам керувати своїм життям».

Ці події дали новий імпульс розбудові українського війська. У створеному невдовзі першому українському уряді — Генеральному Секретаріаті була встановлена посада Генерального секретаря (міністра) військових справ. Ним було призначено обраного першим і другим військовими з'їздами голову Українського генерального військового комітету (УГВК) С.Петлюру. УГВК мав

відділи: мобілізаційний та військової комунікації, військово-інженерний, військових шкіл, вільного козацтва, санітарно-медичний, комісію спецслужб тощо¹⁵.

Російський Тимчасовий уряд всіляко опирався українізаційним процесам. Змусив, зокрема, УЦР своїм 2-м Універсалом відкласти проголошення автономії України, було скасовано ряд генеральних секретарств, в т.ч. військових справ, що гальмувало розбудову держави. Але все ж влітку і восени 1917 р. попри перепони російських властей, розбіжності поглядів в керівництві УЦР щодо шляхів, наприклад, військового будівництва, різні ексцеси і провокації збільшувалась кількість українізованих полків, до 60 тисяч чоловік зросли ряди «вільного козацтва», обережно творились структури державного військового керівництва. З червня за ініціативою одеських вояків виникають гайдамацькі курені і коші. В листопаді з галицьких січовиків, які попали в російський полон, формується Галицько-Буковинський курінь на чолі з Є. Коновальцем, що взяв під охорону Центральну Раду, її голову М. Грушевського.

Знаменною подією став третій Всеукраїнський військовий з'їзд 20–31 жовтня 1917 р. за участі 2,5 тис. делегатів. Після одержання звістки про збройне повстання 25 жовтня в Петрограді і перехід влади в Росії до Раднаркому на чолі з В.І.Ленінім вони перервали зсідання і оголосили себе полком, який переходить в розпорядження УЦР. Продовживши роботу 28–31 жовтня з'їзд ухвалив історичну постанову з одностайною вимогою «негайного проголошення ... Української Демократичної Республіки» в етнографічних межах України. В ній вся «громадська та військова власть» мають належати Центральній Раді і Генеральному Секретаріату. Вони «опираючись на революційне українське військо» повинні здійснювати «всю повноту влади» в країні¹⁶.

7 (20) листопада голова УЦР М.Грушевський, посилаючись на постанову військового з'їзду, «який, за його словами, був представництвом трьох мільйонів озброєного люду»¹⁷, зважаючи на загальне прагнення більшості народу оголосив вікопомний Третій Універсал, яким вперше в двадцятому столітті була відновлена українська державність.

Такому перебігу подій сприяли і конкретно-історичні обставини, що склались в тодішній Росії, зокрема, повалення Тимчасового уряду. Останній всіляко опирався самовизначенню українства, навіть дав наказ притягти Генеральний секретаріат до судової

відповідальності «за сепаратизм», підготувати в петроградській тюрмі камери для ув'язнення українських провідників¹⁸. Скинення цього самозваного¹⁹ російського керівництва більшовиками (подобається це комусь сьогодні чи ні) усунуло в кінці жовтня — листопаді 1917 р. таку очевидну загрозу Українській революції, створило сприятливу ситуацію для відновлення державності нашого народу.

Це також дало можливість УЦР не визнавати Раду Народних Комісарів на чолі з В.І Леніним як «всеросійське правительство», але й не ворогувати з нею, розглядати її як уряд власне Росії (Великоросії за тодішньою термінологією). А відтак констатувати відсутність центрального уряду в Російській республіці, яка об'єднувала і т.зв. національні окраїни, та припинення її існування. Тому теза Універсалу «не одділяючись від республіки Російської» не мала практичного наповнення, відіграла роль тактичного і пропагандистського маневру. Тим більше, що далі йшлося про необхідність створити спілку (не єдину державу, не федерацію — такого терміну в архівному оригіналі Універсалу немає) рівних і вільних в будь-якому сенсі народів колишньої імперії. Проголошення Раднаркомом 2 (15) листопада «Декларації прав народів Росії», якою визнавалось право народів на самовизначення аж до відокремлення, знімало і юридичні перепони для такого перебігу подій. Інша справа, які в кого були справжні наміри, як Раднарком дотримувався проголошених принципів. Подальші події свідчили про очевидний відступ від них. Але в листопаді 1917 р., як свідчив В.Винниченко, «робітничо-селянська революція в Росії ... розірвала ті нитки, якими пов'язало нас Тимчасове Правительство, увільнила наші руки, якими ми зараз же утворили зазначений в Універсалі стан на Україні»²⁰.

Проголошення Української Народної Республіки докорінно змінило ситуацію й вимагало якнайшвидшого конституційного закріплення цього нового статусу України. Своім IV Універсалом Центральна Рада ставила завдання «якнайскоріше», «за кілька тижнів» скликати Українські Установчі збори, які б «закріпили свободу, лад і добробут, Конституцію нашої незалежної Української Народної Республіки на добро всього трудящого народу»²¹.

Вже під безпосередньою загрозою державного перевороту УЦР 29 квітня 1918 р. ухвалила Статут про Державний устрій, права і вільності УНР — Конституцію держави²². В ній Україна проголошувалась суверенною демократичною парламентською республікою, в якій громадянам гарантуються широкі права і свободи.

Верховну владу в республіці мали здійснювати Всенародні Збори як законодавчий орган і рада народних Міністерств — орган виконавчий. Передбачалося, що голова Всенародних Зборів «іменем республіки сповнює всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки». Особливістю документу порівняно з конституціями західних держав було встановлення однопалатного органу вищого державного управління (Всенародні Збори). Конституцією не передбачався пост Президента.

Гетьманський переворот не дав змоги увійти цій Конституції, як й іншим законам в дію. Але ці акти залишились в історії як приклад мужності й послідовності в українізації державних структур, у відстоюванні прав українського народу. Їх зміст має прислужитися до законотворчої діяльності й розвитку сьогоднішньої незалежної України.

Важливим напрямом українізаційної діяльності УЦР була її турбота про вирішення гострих соціальних проблем, щоб економіка краю функціонувала задля задоволення потреб власного народу. До цього спонукала дійсність, з її гострими соціальними суперечностями, з пригніченням більшості нації — робітників і селян, власний досвід багатьох діячів УЦР. Заступник її голови В.Винниченко писав: «З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдував його, як визискував, як вигнав у землянку в полі, де я пас череду, з того моменту вже прийняв в душі собі зерно ненависті до соціального визиску, до Бодісок усякого гатунку: потім усе життя організовуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства»²³.

Чимало тодішніх українських лідерів розглядали українство як переважно селянську (мужицьку) і робітничу націю. Відродження її вони ставили у пряму залежність від задоволення обгрунтованих пекучих запитів основи нації — селянства і робітництва. Аналізуючи досвід визвольних змагань, В.Винниченко писав: «...Помилкою було б думати, що ця національна боротьба була поза сферою соціальною. Навпаки, з цієї доби так само виразно видно, що національний і соціальний моменти неподільні. Тут цілком виразно помітно, як національний утиск капіталістичних клас на Україні тісно йшов із соціальною і політичною реакцією, як в ім'я і ради соціальних інтересів паразитарних клас їм необхідно треба було нищити національні українські здобутки. І так само наочно видно, як справа національного визволення неминуче в'язалася

з справою соціальною, з інтересами українських працюючих мас»²⁴. З огляду на невелику кількість українців серед крупних промисловців і землевласників бажання останніх зберегти свої привілеї, і неувага до соціальних проблем в українських селян і робітників «це — писав В.Винниченко — зарані згода на панування руської реакції, руської феодальної і фінансової буржуазії, а значить, на панування руської культури й національності. Такий підхід мав би згубні наслідки і для державності. Трудніше і майже неможливо утворити тепер буржуазну українську державу — зазначав він в 1919 р. — бо не маємо власних буржуазних клас». Прагнення ж зберегти привілейоване становище заможних прошарків «нічого іншого не можуть дати, як панування буржуазії, а як своєї немає, то неукраїнської, себто знищення української державності і поневолення української культури»²⁵.

З 19 партій, що діяли в УЦР — 17 були прибічниками соціалістичної ідеї. Але вони бачили її інакше ніж те, що сталося пізніше, зокрема в 20–40 рр. ХХ ст. Соціалістичний лад розглядався ними як стан реального народовладдя, де б забезпечувалась державна незалежність України, національне відродження, права людини, політичний плюралізм, поєднання різних форм власності, добробут і висока культура людей. «Я, як демократ і соціаліст, ...усе своє життя стояв на обороні прав націоналісти, і не тільки своєї...», чітко визначав свою позицію М.Грушевський²⁶.

Будучи одним з керівників Української партії соціалістів-революціонерів, членом української секції Міжнародної соціалістичної конференції в Люцерні, Грушевський завжди відстоював корінні інтереси українського народу. В підписаній ними та іншими діячами УЦР Декларації української секції Інтернаціональної соціалістичної конференції в Люцерні (1919 р.) вказувалось, що «свобода пригноблених народів... є необхідною попередньою умовою для прогресу соціалізму»²⁷.

В УЦР розуміли небезпеку розриву між національними та соціальними проблемами, протиставлення цих життєво важливих сторін українізаційного процесу. Тому в III Універсалі, наступних законах передбачалося задоволення основних тогочасних соціальних вимог — скасування поміщицької власності на землю, здійснення державного контролю над виробництвом, відміна смертної кари, 8-годинний робочий день, про пенсії, про збільшення оплати праці різним категоріям працівників, про громадські роботи і т. д. Всього УЦР було ухвалено біля 20 законів соціального напрямку.

Це відповідало уявленням тогочасного українського керівництва про українізацію і відповідні напрями своєї діяльності. «Єдина можливість урятуватись, — зазначав заступник голови УЦР В.Винниченко, — це, перехопивши владу з рук руських большевиків, добивати на Україні приватний і великий капітал, нищити (не фізично, а соціально) буржуазію і провадити господарство методами громадської ініціативи, надавши укркооперації ролю торговельного й промислового фактора. Кооперація справилась би з цим завданням, бо в ній сполучається і особистий інтерес і громадський, і національний»²⁸. На жаль не всі закони здійснювались, прагнучи запобігти хаосу УЦР затягнула з вирішенням земельного питання, що негативно позначилось на її долі.

УЦР об'єднувала різних, часом романтичних, але завзятих в досягненні поставленої мети людей. Характерно, що протягом тривалого часу члени УЦР не отримували якоїсь твердої зарплати. З 25 листопада 1917 р. їм почали компенсувати витрати у формі своєрідних командировочних за дні участі в сесіях УЦР. І при цьому в ній не було корупції.

Підсумовуючи діяльність Центральної Ради, Грушевський говорив в березні 1918 р.: «Ми не лукавили. Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою. Українська Центральна Рада за рік своєї діяльності не політиканула ні однієї хвили, вона не зробила ні одного фальшивого кроку, вона мала перед собою тільки мету послужити інтересам многострадального українського народу і тих народів на Україні суцільних, котрі з ним зв'язала історія... Ми можемо з гордо піднятим чолом підняти над своєю землею прапор Української Центральної Ради. Ми винесли його не заплямованим»²⁹.

УЦР протягом трохи більше року свого існування в надзвичайно складних умовах зробила стільки корисного для свого народу, скільки нікому ніколи не вдавалось здійснити за такий короткий час на протязі всієї історії України.

Доцільно було б встановити нарешті (така пропозиція неодноразово вносилась автором ще декілька років назад) пам'ятний День відновлення української державності і соборності, який відзначати щорічно 20 листопада, коли в 1917р. було оголошено Третій Універсал.

¹ Шевченко Т. Кобзар — К., 1997 — С. 224.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО; документи цитуються із збереженням стилю і орфографії оригіналу). — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 18.

- ³ *Грушевський М.С.* На порозі нової України — К., 1991. — С. 71.
- ⁴ ЦДАВО. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 18.
- ⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 37.
- ⁶ Ежегодник России. 1909 г. — С. Петербург, 1910. — С. 66.
- ⁷ *Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 77.
- ⁸ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали. — Т. 1. — С. 70.
- ⁹ Там само. — С. 96–97.
- ¹⁰ Там само. — С. 44.
- ¹¹ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 р. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 49.
- ¹² Українська Центральна Рада. Док. і матеріали. — Т. 1. — С. 52–74.
- ¹³ Український національно — визвольний рух. — С. 279–284.
- ¹⁴ Там само. — С. 386–391, 416–419.
- ¹⁵ Там само. — С. 956.
- ¹⁶ Там само. — С. 870–878.
- ¹⁷ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали. — Т. 1. — С. 396.
- ¹⁸ Там само. — С. 372; *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 2. — С. 58–60.
- ¹⁹ Російський Тимчасовий уряд було самочинно утворено 2 березня 1917 р. на приватному зібранні 13 депутатів (із загальної їх кількості 441) Державної думи, діяльність якої була зупинена царським указом 25 лютого 1917 р., і більше вона не збиралась. До того ж навіть у повному складі Дума була до-радчою структурою і не мала права формувати уряд. Ніякого ж представницького виборного органу (форуму), який би надав легітимного характеру самозваному Тимчасовому уряду так і не було скликано.
- ²⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 2. — С. 80.
- ²¹ ЦДАВО. — Ф. 1063 с. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 6.
- ²² Українська Центральна Рада. Док. і матеріали. — Т. 2. — С. 330–335.
- ²³ *Винниченко В.* Щоденник. — Едмонтон — Нью-Йорк. — 1980 — Т. 1. — С. 353.
- ²⁴ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 3. — С. 11.
- ²⁵ *Винниченко В.* Лист до Є. Чикаленка 13 лютого 1919 р. // Вітчизна. — 2003. — № 3–4. — С. 103.
- ²⁶ ЦДАВО. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 37.
- ²⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 235.
- ²⁸ *Винниченко В.* Лист до Є. Чикаленка 10 березня 1921 р. — С. 106.
- ²⁹ ЦДАВО. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 97.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. МІХНОВСЬКОГО І Д. ДОНЦОВА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Суспільна думка українства на початку ХХ століття охоплювала широкий спектр проблем культурного, економічного та політичного характеру. Серед різних її течій наприкінці ХІХ — початку ХХ століть виокремлюється географічно-політичний напрям дослідницької діяльності, представники якого вивчали процеси впливу географічних й соціальних факторів, на становлення українських державотворчих структур.

Ідейно-теоретичні і методологічні засади української геополітичної думки були розроблені в працях М. Грушевського і С. Рудницького. Варто відзначити, що серед її представників, були як прихильники ідеї української державності на основі автономістсько-федералістської концепції М. Грушевського, так і прихильники ідеї самостійної України.

У концентрованому вигляді геополітичні погляди прихильників ідеї самостійності України викладені у працях Миколи Міхновського і Дмитра Донцова.

Ці громадські діячі визначили і обґрунтували дві можливі концепції відновлення української національної державності, які не були втілені в процесі української революції, оскільки провідною виявилася концепція Михайла Грушевського, що поєднувала два взаємопов'язаних елементи: українське національне відродження і демократизацію суспільного життя. Саме концепція М. Грушевського і була реалізована у процесі української революції, що виявилася у поступу від становлення автономії України, до проголошення незалежності, а згодом соборності і територіальної єдності двох українських етнічних територій в одній державі.

На відміну від поглядів М. Грушевського, В. Винниченка, М. Порша, М. Міхновський і Д. Донцов аргументували свої позиції виходячи із фактів і подій козацько-гетьманської державності, не враховуючи у повній мірі реалій розвитку продуктивних сил і суспільно-політичних відносин на початку ХХ століття.

Ці науковці у своїх роботах не вживали терміну геополітика, але їхні погляди співпадають за об'єктивними ознаками і критеріями з теоріями і концепціями геополітиків країн Європи. На відміну від європейських вчених, які обґрунтовували реалізацію

інтересів колоніальних імперій, українські науковці здійснювали дослідження з метою відновлення державності автохтонної етнічної спільноти на власному природному просторі.

На початку ХХ століття утверджується в науковій думці концепція розуміння революції як процесу фундаментального перетворення суспільства. Ця концепція ґрунтувалася на двох традиціях: історіософській, згідно з якою революція є процесом поступового і глибинного перетворення суспільства, і соціологічній, прихильники якої вважали, що доцільно застосовувати радикальні дії, для прискорення соціально-політичних процесів¹.

Концепція М. Грушевського ґрунтувалася на історіософській традиції розуміння сутності української революції як явища консолідації українства навколо ідеї державотворення, що виявилось в творенні Української Центральної Ради та її виконавчих структур. М. Міхновський і Д. Донцов були прихильниками соціологічної традиції сприйняття революції як швидкого і безкомпромисного процесу суспільних змін.

Виходячи з того, що погляди М. Міхновського, Д. Донцова й М. Грушевського стосовно обґрунтування історичних та геополітичних традицій формування української державності не потрібно протиставляти, є необхідність звернути увагу, що ці погляди співпадають із загальною класифікацією теорії революції, яка ґрунтується на певних моделях².

Модель концепційного підходу М. Грушевського та інших діячів Центральної Ради полягала на концентруванні уваги на структурному контексті всіх внутрішніх і зовнішніх обставин за яких відбувалася українська революція. М. Міхновський і Д. Донцов в центр моделі своїх ідейно-теоретичних розробок та дій в період української революції 1917–1920 рр. ставили активну діяльність певних прошарків суспільства, незадоволених політикою попередньої імперської влади.

Сутність історичної місії українства визначалася ними у територіальному й державницькому згуртуванні українців навколо спільного священного символу — «Україна», який є синтезним поєднанням особливостей природного терену і його споконвічних мешканців.

У ідейно-теоретичній статті Миколи Міхновського «Самостійна Україна», яка була написана у 1900 р. було визначено Україну як природно-просторову реальність, межі якої збігаються з природними кордонами української території. Природні і політичні

кордони від Карпатських гір по Кавказькі, окреслені як історичні межі творення української нації та держави. На цій підставі основним завданням українства у ХХ столітті, на думку автора, мало бути відновлення української держави знищеної внаслідок військово-політичного тиску Російської імперії та об'єднання у ній всіх етнічних теренів.

У цій праці визначені такі програмові положення українців стосовно реалізації власних державницьких інтересів: трактування української нації у становищі загарбаной в Російській імперії; визнання державної незалежності України національним ідеалом міжнародних і міжнаціональних відносин у відновленій державі та громадянської злагоди в суспільстві; засудження політичних і культурних репресій російської імперської влади проти української нації.

М. Міхновський визначав два головних завдання українських національно-визвольних сил у реалізації цих положень: відтворення історичної традиції розвитку української культури і державності; спростування тези російських політиків та істориків про «давність» перебування української території у складі Російської імперії на підставі укладеної гетьманом Богданом Хмельницьким угоди з Московським царством у 1654 р. Дослідник наголошував на тому, що внаслідок кризового стану.

Австро-Угорщини, Росії, Туреччини та інших колоніальних імперій, державна незалежність стане у ХХ столітті головним орієнтиром у міжнаціональних і міжнародних відносинах в світі³.

Однією з головних причин втрати актуальності концепції М. Міхновського у період української революції був власне розпад центральної влади Російської імперії, внаслідок чого була втрачена актуальність його програмової тези про «Переяславську Раду» як подію міжнародно-правового характеру. Саме після розпаду Російської імперії і виявилася невідповідність концепції М. Міхновського, яка була обґрунтована на зламі ХІХ–ХХ століть, реаліям національно-визвольних процесів в Європі, які проходили у контексті трансформації існуючих на початку ХХ століття соціально-політичних відносин.

Ідеї М. Міхновського, які стосувалися Б. Хмельницького з Московським царством і права націй на самовизначення, були реалізовані в процесі повалення російської імперської влади в Україні, а їх втілення виявило факт продовження започаткованої у середині ХVІІ столітті революційно-державницької традиції у 1917 р., а згодом у 1918–1920 рр.

Д. Донцов, окреслюючи передумови утворення та утвердження української держави, на початку ХХ століття у праці «Історія розвитку української державної ідеї» (1917 р.) зазначав, що українська державна ідея може бути реалізована завдяки зовнішнім умовам природного простору (величина території, кордони, чорноземні ґрунти, корисні копалини, гідрографічні і сухопутні комунікаційні шляхи) та особливостей народу (чисельність населення, спільна мова, історія, культура, державна традиція). Д. Донцов вважав, що українська державна ідея стала у ХХ столітті міжнародним питанням, від вирішення якого залежить доля не тільки Східної, але й усієї Європи⁴.

Д. Донцов розглядає актуальні для того часу проблеми відновлення та існування самостійної української держави з погляду оцінки експансійних можливостей Російської імперії, внаслідок володіння нею територіями України та Польщі, і ролі капіталовкладень французьких і бельгійських промисловців та фінансистів у розвитку її економіки. На початку ХХ століття він у ситуації розпаду Росії після першої світової війни розглядає як можливий оптимальний варіант здійснення віковичної мрії українського народу відновити власну державу, контактні зв'язки українських державницьких сил з країнами Троїстого союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, які були зацікавлені в остаточному розпаді Російської імперії і створенні на противагу новій російській країні союзних держав.

Проектуючи можливі перспективні напрями реалізації інтересів українського нації в її природному просторі, Д. Донцов здійснює такі дослідні апробаційні дії: моделювання в історичній ретроспективі сприятливої політичної ситуації навколо України, внаслідок реалізації різних оптимальних форм співробітництва українців з іноземними державами та організаціями (змістовний аналіз контактів окремих представників українства з провідними колами Німеччини у ХVІІІ–ХХ століттях, участь українських сил у функціонуванні політичної системи Австро-Угорщини); прогнозування варіанту відновлення української держави після Першої світової війни (сподівання на допомогу Німеччини та Австро-Угорщини у відновленні української держави як союзної для них у боротьбі з Російською імперією).

На основі цих висновків Д. Донцов пропонував українським державницьким силам пов'язувати відновлення незалежної держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Зокрема, він закликав

українців Галичини і Наддніпрянщини до боротьби з Росією, яка, прикриваючись ідеологією панславізму, прагне захопити простір Європи⁵.

Ідея орієнтації на Німеччину і Австро-Угорщину, що була відправним ідейним чинником концепції, виявилася актуальною у контексті діяльності Павла Скоропадського як гетьмана очолюваної ним Української Держави. Влада цієї держави, яка виступала як політико-правова форма продовження історичної української традиції козацько-гетьманської державності, скасувала видані Центральною Радою закони і усунула з провідних позицій в суспільстві революційно-демократичні сили.

Діяльність гетьманської влади у зовнішній політиці стосовно орієнтації на Німеччину і виконання перед нею продовольчих зобов'язань, а у внутрішній політиці стосовно зміцнення поміщицтва і великої буржуазії, виявила її ворожість і реакційність щодо мети і завдань української революції. Доба Директорії, яка замінила гетьманську державу, стала другим загальноновизнаним етапом революційного процесу українського національного державотворення у 1917–1920 рр.

Отже, потрібно зазначити, що, на відміну від своїх сучасників і попередників у громадсько-політичному житті, М. Міхновський і Д. Донцов демонстрували своїми поглядами уявлення певної частини тодішнього суспільства України про відновлення авторитарної гетьманської або виконавчої влади як певної форми гарантії забезпечення добробуту і права особистої власності її мешканців. Виключаючи суб'єктивізм у ставленні до їхніх поглядів, потрібно зазначити, що вони сприймали революційні події в Україні значною мірою в ізоляції від загальноросійських подій і орієнтувалися насамперед на історичну традицію державотворення надніпрянської частини України.

М. Міхновський і Д. Донцов вважали, що в період відновлення української державності один з прошарків населення, зокрема певна частина селянства і козацтва, може стати домінуючим у суспільстві, перебрати на себе керівну роль і формувати владу держави. Вони у своїх працях, розглядали як результат революційних дій українських народних мас становлення України як держави, що може охоплювати значний територіальний простір і впливати шляхом експансії на інші країни.

Ідеї та погляди цих громадських діячів були оригінальними, але не виявилися провідними, оскільки українська революція

була складною взаємодетермінованою системою реалізації різноманітних прагнень з позицій життєвої і наукової логіки збагнути реальну дійсність⁶.

Актуальними і провідними в період української революції виявилися ідеї М. Грушевського стосовно прагнення всього суспільства України до відновлення української державності, поширення її громадянства на все населення країни, зміцнення його єдності навколо загальнонародних символів. Він вважав, що в основі ідейного спрямування революційних дій народних мас не можуть бути ідеали державного домінування і українського імперіалізму, а насамперед ідеали демократичного устрою для всього народу і утвердження України в єдиній світовій федерації держав як країни з унікальною географічною, економічною й культурною специфікою⁷.

М. Грушевський, виходячи із власних системних історичних знань, вважав, що державний суверенітет є закономірною і логічною формою реалізації інтересів не якогось окремого суспільного прошарку, а всього народу, що обіймає певну територію та має потребу до саморозвитку під впливом конкретних географічних та соціальних факторів. Тобто в працях М. Грушевського було визначено шляхи втілення в життя ідей національного визволення і соціальної справедливості, реалізації яких бажали українські трудові маси.

Заслужують на увагу істориків, політологів та представників інших наукових галузей два такі найголовніші здобутки української революції 1917–1920 рр.: єдність двох частин розділеної колоніальними імперіями етнонаціональної спільноти; утвердження української державності на політичній карті світу. Саме IV Універсал Центральної Ради 22 січня 1918 р. і Акт Злуки 22 січня 1919 р. виявили державотворчий характер української революції.

Ці події засвідчили сам факт існування та розгортання об'єктивного процесу української революції, який відбувався на основі взаємо детермінованості та взаємозв'язку соціальних і національних аспектів суспільного буття.

Об'єктивний аналіз поглядів як М. Міхновського і Д. Донцова, так і М. Грушевського та інших діячів тієї доби, приводить до висновку, що, незважаючи на реалістичність або неадекватність їхніх ідей існуючим обставинам, спільним для них було прагнення консолідації української національної спільноти навколо ідеї державотворення.

Неадекватність геополітичних поглядів М. Міхновського і Д. Донцова реаліям процесу української революції 1917–1920 рр. виявилась у невідповідності їх ідей конкретним процесам становлення нового суспільного устрою, зокрема реалізації соціальних інтересів всіх верств населення.

Однак, потрібно зазначити, що аналізувати феномен української революції 1917–1920 рр. як самодостатній державотворчий процес українського народу можливо лише на основі аналізу усіх суспільно-політичних поглядів, концепцій і програм того часу.

---

¹ Ржевська Н. Революція як тип політичних змін: Україна на початках ХХ та ХХІ століть // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. — С. 569.

² Там само. — С. 572.

³ Микола Міхновський та його «Самостійна Україна» Всеукраїнське Наукове та Професійне Товариство ім. М. Міхновського. — К, 1996. — С. 13.

⁴ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К.: Товариство «Знання» України, 1991. — С. 33.

⁵ Там само. — С. 40.

⁶ Солдатенко В.Ф. Революції як чинник прогресивного поступу нації: актуальні теоретико-методологічні проблеми вивчення в українознавчому вимірі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. — Т. XIV. — С. 397.

⁷ Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992. — С. 155.

Георгій Панакин

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА ГРОМАДА І ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ НАВЕСНІ 1918 Р.

Український уряд обрав у відношенні до німців найгіршу тактику: замість вимушеного, але ділового співробітництва — таємний спротив, прихований саботаж, усіляке гальмування німецьких пропозицій. І все йшло так, як згадував гетьман: «Тогда начались трения между немцами и украинским правительством, которое на словах соглашалось с немцами, боясь их, но на деле давала приказы своим низшим подчиненным тормозить. Немцы возмущались, престиж правительства падал, и в результате — немцы брали силу, а украинцы молчали»¹.

Головна причина такої колізії полягала в тому, що Центральна Рада та її народні міністерства виявилися абсолютно нездатними забезпечити виконання економічних умов Берестейської угоди і при цьому не поступитися своєю соціальною програмою, проголошеною IV універсалом. Швидко усвідомили це і німці. До Берліна направлялися такі повідомлення: «Нынешнее украинское правительство в свое время было подходящим инструментом для заключения мира, но в настоящий момент его власть не простирается дальше власти наших штыков. Правительство боится вообще вывозить хлеб из страны, не говоря уже о количестве, обусловленном мирным договором»².

Тому не варто звинувачувати німців, як це часто-густо робиться, у тому, що вони вдерлися в Україну з наміром забрати силою хліб та скинути існуючий уряд. Вони прийшли, переслідуючи власні політичні та, найголовніше, економічні інтереси, але, очевидно, не маючи чітко окреслених планів втручання у внутрішні справи України. І якби тут існував повноважний уряд, який міг самостійно підтримувати внутрішній спокій і віддати союзникам те, що сам пообіцяв у лютому 1918 р., — вони б не мали підстав для такого втручання.

Але такого уряду не існувало. Від Центральної Ради, яка вперто стояла на старих народівських позиціях і не була здатна вчитися на власних помилках, допущених наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., поступово відходили всі впливові політичні сили. На зручні місця безвідповідальної парламентської опозиції перемістилися перший прем'єр УНР Володимир Винниченко, засновники Центральної Ради Сергій Єфремов та Андрій Ніковський. Симон Петлюра залишив військо і вагався між кріслами редактора газети і керівника київського губернського земства. Навіть прем'єр діючого уряду Всеволод Голубович, за свідченнями історика і учасника подій Дмитра Дорошенка, висловлював німцям бажання «послати цю Раду до чорта». Дорошенко згадував: «Взагалі увесь період від повороту Центральної Ради до Києва відчувався цілим громадянством, українським та неукраїнським, за якийсь переходовий час; всі дожидали якихось рішучих змін, якогось виходу з того закутка, куди загнали Україну верховоди політичного життя, що не вміли збагнути духу часу й зорієнтуватися в нових обставинах і умовах»³.

Але не слід думати, керуючись спогадами і дослідженнями відставних українських політиків соціалістичного спрямування,

що виключно німці та їх прагнення отримати продовольство були тим головним чинником, який визначив подальшу долю Центральної Ради. Її вирішило земельне питання, міцно пов'язане з німецькими інтересами, але все ж таки внутрішнє.

Аграрне законодавство Центральної Ради, проголошене у III та IV універсалах, а також земельним законом від 18 січня 1918 р., було лише недосконалим перекладом російського есеро-більшовицького «Декрета о земле». Саме тому воно не задовольнило нікого. Землевласницькі кола, як дідичі, так і заможні хлібороби, побачили в ньому загрозу своїй приватній власності. Сільським люмпенам оголошена програма не сподобалась певною поміркованістю, намаганням уникнути найбрудніших ексцесів земельного перерозподілу, які вже почалися у сусідній Росії. Саме їх зусиллями творилися погроми старовинних маєтків, варварське нищення існуючих господарств і тих культурних надбань, що зберігалися в них. Не минули криваві події кінця 1917 р. і фамільні маєтки Скоропадських. З приходом німців ті самі люмпени, як і хлібороби, зтягнуті першими у насильницький земельний перерозподіл, стали відходити від соціального похмілля і зрозуміли, що у них немає жодних прав на захоплену гвалтівним чином землю.

Навесні ж 1918 р. загальне аграрне незадоволення набрало драматично-практичного змісту. Треба було вже засівати, а сівачів не було: старі господарі не могли це робити, а нові — не наважались. Вони насамперед боялися німців, яких небезпідставно підозрювали у бажанні покласти край аграрній анархії. До того ж не всюди і було чим сіяти: насінневий фонд великих маєтків був знищений під час погромів, підпалів, грабунків дезертирами, а частково перегнаний на самогон самими селянами. Державного насінневого фонду на той час не існувало взагалі. Так з суто господарського питання весняний засів 1918 р. перетворився на велику внутрішню та зовнішньополітичну проблему. Адже у засіві були дуже зацікавлені німці й австрійці, яким украй потрібно було забезпечити поставки з нового врожаю до Німеччини та Австро-Угорщини.

Загрозливість ситуації нарешті відчули і керівні кола правлячої партії українських есерів. Тогочасний міністр землеробства Микола Ковалевський згадував секретне засідання ЦК УПСР та ЦК Всеукраїнської селянської спілки, на якому лунали тверезі голоси. Але останнє слово лишилося за Михайлом Грушевським: «Він був рішучо проти яких би то не було змін в аграрному законодавстві Центральної Ради. Він вказував на дві причини, які

змушують його зайняти негативне становище у цій справі. Першою причиною були, так би мовити, явища історичного і політичного характеру. Національна українська революція була справою головним чином селянських мас, і гаслом цієї революції були націоналізація землі і поділ цієї землі між селянськими громадянами. Це гасло було загальним. Його підтримали всі українські партії. Якщо ми повернемо колесо історії назад — казав Михайло Грушевський, — то народні маси будуть проти нас і цим ми відкриємо широку браму російському большевизмові. З другого боку, якщо прийняти, що німецькі окупаційні війська будуть боронити кордони України перед наступом російських большевицьких армій, то результатом скасування нашої аграрної реформи буде повна соціальна реставрація чужих Україні землевласницьких елементів, російських, польських, жидівських, а вони становили на Україні величезну більшість стану великих землевласників». Нарешті, він згадував про моральні зобов'язання щодо дотримання своїх обіцянок, і з впевненістю, гідною кращого застосування, закликав: «Ми не можемо відмовитись від того, що ми обіцяли народові»⁴.

Але Голова Центральної Ради виявився дуже далеким від розуміння справжнього стану справ на селі. Розкладовий вплив більшовиків уже істотно відбився на селянських настроях. Про це свідчать, наприклад, спогади полковника Всеволода Петріва, палкого прихильника Центральної Ради, який саме в цей час на чолі гайдамаків-гордієнківців з боями просувався Полтавщиною: «...переважаюча маса селянства, яка залишилася поза «отрубами», чи втратила позиції в економічній боротьбі на «отрубах», мала нахил залюбки ототожнювати нас, значиться, війська Центральної ради, зі своїми соціальними ворогами, панамі і кулаками, які теж «от про цю Україну кажуть» та «своєї української влади хочуть», тобто в їх примітивній уяві українська влада мусила бути владою панів та кулаків і природно «чужою»⁵.

У таких умовах саме полтавські хлібороби-власники, найбільш національно свідомий український стан, розпочали активну кампанію за перегляд аграрного законодавства. Делегації хліборобів тримали в облозі Центральну Раду і народне міністерство земельних справ, добиваючись, щоб до них прислухалися. Одна з таких делегацій у складі 205 чоловік була направлена до Києва повітовим з'їздом хліборобів Лубенщини, який зібрав до 2.500 представників селян. Вони вітали Центральну Раду з успіхами в зовнішній політиці, але рішучо вимагали захисту «права власності й культурного

дрібного господарства» та реорганізації українського національного парламенту «на принципі справедливого представництва». Репортер «Нової Ради», котрий писав про цю делегацію, зазначив: «Настрій делегатів піднятий, тривожний: вони кажуть, що до початку посіву лишилося може яких п'ять днів, а далі, коли ладу не буде, настане кінець і для земельної справи, і для ладу, і для самої держави української»⁶. За кілька днів вже губернський з'їзд хліборобів Полтавщини заявив: «Земельные комитеты проявили полную неподготовленность для организации засева, который сильно запаздывает, частью совершенно не производится. Земля только сейчас распределяется, раздается в неумелые руки, засеваются сорным зерном без должной обработки. При таких условиях часть полей даже мелких собственников останется вовсе незасеянной, или засеянной сором вместо семян. Единственное средство, ввиду остроты момента, разрешить вопрос засева вне зависимости от земельного законодательства — предоставить собственникам, или раздать посев хозяйственным хлеборобам по своему усмотрению»⁷. Автор цікавого щоденника про полтавські події доби революції О. Несвіцький 12 квітня 1918 р. зробив такий запис: «Партия хлеборобов во главе с бывшим предводителем дворянства Золотоношского уезда Д. П. Капнистом (сын попечителя Московского учебного округа) послала Центральной Раде телеграмму с пожеланиями: 1) чтобы немедленно были прекращены дальнейшие опыты по проведению в жизнь социализации земли над нашей истерзанной и измученной неслыханными грабежами самочинных организаций, властями узаконенных селянских «спилок» некогда богатой, а теперь разоренной Украиной; 2) чтобы нынешнее правительство немедленно подало в отставку, как состоящее из людей, совершенно неизвестных широким кругам населения Украины; 3) чтобы Центральная Рада, которая снова зажгла пожар на Украине, зажженный Черновыми, Мартосами, Лениными и их компанией, выпустила себя, не навлекая в дальнейшем на себя жестокого, но справедливого гнева честного трудолюбивого населения Украины»⁸.

Але, не дивлячись на такі грізні симптоми, Центральна Рада робила вигляд, ніби все йде гаразд. Характерно, що у мемуарах Миколи Ковалевського, міністра землеробства в уряді Голубовича, немає навіть натяку на ці делегації хліборобів. Тому німецька військова влада видала, очевидно, без офіційного погодження з українським урядом, обіжник сільським управам, який наочно довів, хто є господарем у країні. Його зміст якраз і відбив думки хліборобів:

розпоряджатися майбутнім урожаєм буде той, хто засіяв поле сьогодні, якщо навіть за законом Центральної Ради це поле в нього і відібрали. У разі ж, коли господар не засівав землю, він втрачав на неї право. Так німецьке командування, керуючись власними, суто утилітарними інтересами — забезпеченням поставок до Німеччини, спробувало розрубати гордіїв вузол української аграрної проблеми.

Після цього всім стало очевидним, що Центральна Рада, як це вже не раз бувало в світовій історії революцій, вичерпала свій рупійний державотворчий потенціал. Адже лівіший спектр політичної палітри, який, до речі, тоді складали не тільки більшовики, але й ліві російські та українські есери, ліві українські соціал-демократи (згадаймо декоративного першого голову ВУЦВК Юхима Медведєва), мав за собою міцні симпатії міських та сільських люмпенів, готових до подальших грабунків. В умовах анархії та державного розкладу від Центральної Ради відійшов і правий табір, досить строкатий за своїм складом, соціальними та національними вподобаннями, проте здатний сконсолідуватися довкола однієї політичної постаті.

На сторонній погляд, у цей час відставний корпусний отаман війська УНР, колишній генеральний отаман Вільного козацтва Павло Скоропадський вів розсіяне життя по київських готелях. Спочатку це були номери М. Б. Кане на вулиці Фундуклеївській, 1; потім, коли німецьке командування реквізувало готель для власних потреб, тимчасовою резиденцією Скоропадського стали дві кімнати у «Петрограді», розташованому на Великій Васильківській вулиці (буд. 4–3 або 21). Зрештою, якимось чином йому вдалося влаштуватися у маленькій квартирі на Хрещатику, що належала колись єврею-комерсанту. За спогадами Миколи Чеботаріва, нова резиденція майбутнього гетьмана знаходилася у Пасажі (Хрещатик, 20), де автор мемуарів неодноразово зустрічав Дмитра Донцова, який, очевидно, відвідував Скоропадського, але самого генерала не бачив, і здогадувався, що той не залишав квартири з конспіративних міркувань. Саме тут, а також у помешканні Юрія Любинського, майбутнього міністра охорони здоров'я Української Держави, на вулиці Володимирській, 45, відбувалися засідання керівництва новоствореної Української народної громади — політичного об'єднання, зібраного навколо Павла Скоропадського з його однодумців та прибічників. Вибір останньої квартири, очевидно, був викликаний насамперед міркуваннями конспірації — адже у помешканні

лікаря, який мав приватну практику, дуже легко було зібрати всіх потрібних людей.

Але вже невдовзі події довели, що колишній корпусний отаман Армії УНР (лише у березні діставший, нарешті, офіційний наказ про відставку) став найпривабливішою постаттю і для інших численних гравців на політичному полі тогочасної України. Німцям, особливо з військових кіл («Оберкомандо»), Скоропадський імпонував своїм авторитетом, військовою вдачею, поміркованістю політичних поглядів. Вони вважали, що з колишнім генералом, професійним військовиком, значно легше знайти спільну мову, ніж з можливими цивільними кандидатами на місце вищого провідника України: старим громадським діячем та багатим дідичем Євгеном Чикаленком або адвокатом за фахом, беззастережним самостійником Миколою Міхновським.

Промовистим був той факт, що саме німці та австрійці першими почали шукати контактів з майбутнім гетьманом, а не навпаки. На відміну від багатьох петербурзьких аристократів, прикладом, близького друга Георгія Романовського (герцога Лейхтенберзького), і навіть своєї родички Марії Васильчикової, він не мав широких зв'язків серед німців. Як згадував сам Скоропадський у мемуарах, він, хоча і відвідував Німеччину під час юнацьких мандрів, але мав там знайомих значно менш, ніж у Франції, Великій Британії або Італії. Тому відомості про наявність родинних зв'язків між ним та головнокомандувачем німецькими військами в Україні фельдмаршалом фон Ейхгорном, які повторюють і сучасні несумлінні історики, були лише безпідставними чутками⁹.

Першими контакт з Павлом Скоропадським ще на початку квітня спробували встановити два співробітника розвідувального відділу Оберкомандо — майори Гассе та Ярош. Першого з них тогочасні російські праві кола в Україні чомусь вважали законспірованою головною фігурою німецької політики на Сході — принцом Гессенским, рідним братом останньої російської імператриці. Проте жодні підтвердження цього відсутні. У складі німецьких військ в Україні дійсно перебував один з Гессен-Дармштадських принців, але без жодних політичних повноважень.

У другій половині квітня відбулися контакти Павла Скоропадського з капітаном графом Альвенслебеном — чи не єдиним аристократом серед чинів німецького Оберкомандо, а за чутками — ледь не родичем правлячого імператора. У спогадах гетьман дуже стримано згадував обставини цієї зустрічі. Але у нас є підстави здогадуватися,

що Павло Скоропадський міг познайомитися з графом значно раніше, у Петербурзі, адже той довгий час перебував на дипломатичній службі при німецькому посольстві в Росії. У такому випадку Альвенслебен був єдиним старим знайомим гетьмана, який «сразу как бы определил себя состоящим при мне»¹⁰, за визначенням Павла Скоропадського. І, нарешті, лише 24 квітня відбулася зустріч майбутнього гетьмана з головною постаттю німецької політики в Україні — генералом В. Гренером. Листування посла А. Мумма фон Шварценштайна з Берліном свідчить про цікавість дипломатичних кіл до фігури Скоропадського принаймні з початку квітня.

Значно раніше з ним спробував встановити контакти австрійський військовий уповноважений у Києві майор Флейшман. Сам гетьман пояснив цей факт тим, що праця з організації 1-го Українського корпусу, керівництво вільнокозацьким рухом створили йому певну популярність у Галичині, а австрійці були інформовані про події в Україні від галичан. Як би там ні було, але саме від Флейшмана Скоропадський довідався про суттєві розбіжності в українській політиці Берліна та Відня. Така інформованість у майбутньому надала гетьманові можливість маневрувати між ними не лише у зовнішній, але і у внутрішній політиці.

Немає прямих доказів, але більш ніж імовірно, що фігура колишнього отамана Вільного козацтва мала певну підтримку і з боку Франції. Тут були використані конспіративні масонські зв'язки Сергія Маркотуна — досить загадкової фігури у тодішньому київському політикумі. Саме він колись влаштував першу зустріч Скоропадського з французьким генералом Табуї. Зрозуміло, ні про які офіційні контакти не було і мови, адже місія генерала Табуї завершилася ще у січні 1918 р., — коли українська делегація від'їхала до Берестя, а в Києві замість очікуваного французами державного перевороту «младоукраїнців» вибухнуло більшовицьке повстання на Арсеналі. Офіційні контакти довелося замінити на конспіративно-масонські, не менш ефективні. До 29 квітня 1918 р., поки Скоропадський ще не продемонстрував свого примирення з німецькою присутністю в Україні, така підтримка мала певні ефективні форми (насамперед фінансові та організаційні).

З внутрішніх сил, що згуртувалися довкола майбутнього гетьмана, слід назвати Союз земельних власників — українське крайове відділення всеросійської організації, яка виникла у 1905–1909 рр., потім припинила свою діяльність і відродилася лише наприкінці 1916 р. Зрозуміло, що в ній переважали великі та середні дідичі

здебільшого «малоросійського» походження. Але з'їзд Всеросійського союзу в липні 1917 р. продемонстрував наявність у лавах партії також прошарку селян-землевласників. Новозатверджений статут Союзу містив тези про розширення селянського землеволодіння та часткове відчуження поміщицьких земель за викуп. На виборах до Всеросійських Установчих зборів Союз у Волинській, Катеринославській, Таврійській, Харківській та Чернігівській губерніях виступав окремим списком; тут землевласники набрали від 1,2 до майже 3 відсотків голосів. По Чернігівській губернії за списком Союзу землевласників балотувався і Павло Скоропадський, не дивлячись на те, що не поділяв деяких його програмних засад (насамперед щодо земельної політики). Згодом він назвав це своєю значною помилкою: авторитет Скоропадського не приніс перемоги землевласникам, а сам майбутній гетьман у громадській думці вже почав ототожнюватися із Союзом.

Найбільш активними діячами Союзу земельних власників були на той час князь О. Голіцин, М. Антонов, В. П. та М. В. Кочубеї, графи М. Мусін-Пушкін, Д. Гейден, О. Зноско-Боровський. За партійною приналежністю це були головно російські кадети та октябристи, хоча частина мала і більш праві погляди. До Скоропадського їх тягнула станова солідарність, спільне минуле, надія, що під його проводом «Україна» залишиться лише зручною ширмою боротьби з більшовизмом російським та соціалізмом українським. Під тиском обставин вони ніби погоджувалися віддати землю за викуп, але насправді мріяли повністю відновити старі порядки. У цьому вони, на жаль, не наслідували приклад французької землевласницької аристократії часів революції кінця XVIII ст., яка хоча б продемонструвала свою добровільну відмову від феодальних прав.

Про політичні вподобання землевласників промовисто свідчить той факт, що у «Паперах Гренера» збереглися відомості про те, як 22 квітня 1918 р. керівники Союзу подали Oberkommando докладно розроблений план утворення в Україні генерал-губернаторства. Генерал-губернатор, призначений німецьким командуванням, очолював збройні сили і керував Директорією з осіб, обраних ним особисто. У планах землевласників було також скликання законодавчих зборів з метою скасування законів Центральної Ради. Таким чином, ініціатива запровадження в Україні генерал-губернаторства належала не німцям, а керівництву Союзу землевласників, які виявилися не дуже послідовними союзниками гетьмана.

Ще більш агресивно були налаштовані польські землевласники Правобережної України, об'єднані в «Раду землян». Скоропадський впродовж березня — квітня 1918 р. мав контакти з графом Грохольським, Подгорським, князем Карлом Радзівілом, і впевнився, що вони не тільки бажають повернення всіх своїх маєтків, але й активно використовують присутність німецьких та австро-угорських військ для якомога повного відшкодування своїх збитків від соціалізації землі. Вийшло саме те, проти чого застерігав ще у 1917 р. Пауль Рорбах: «Коли наші війська й наших союзників увійдуть тепер у російську Західну Україну (правобіч Дніпра), застануть там польську велику земельну посілість і бідне земледілля, голодне українське селянство. У хвили, коли українські селяни набрали б думки, що німецькі та австро-угорські війська приязні полякам, що вони тримають з польськими великими земельними власниками, можемо програти могутній український козир...»¹¹. Але цей програв був ще попереду, поки ж польські дідачі, застосовуючи проти українських селян німецьке й особливо австрійське військо, схильні були підтримати і Скоропадського — як реальну альтернативу соціалістичній Центральній Раді та її есерівському уряду.

Зацікавилися Українською народною громадою, вірніше, її провідником також найреакційніші російські сили, які в Україні пересиджували більшовицький терор. Сам Скоропадський згадував, що перше засідання його партії відвідав такий Родзевич, член «Союза русского народа». Але після того він більше не з'являвся в Громаді. Натомість до неї підключився адвокат І. В. Дусан, який наприкінці 1918 та особливо у 1919 р. повністю розкрився як переконаний великодержавник та реакціонер.

З сучасних українських політичних сил взаємні контакти у майбутнього гетьмана зав'язалися з Українською хліборобсько-демократичною партією, яка сформувалася у Полтаві в травні 1917 р. До неї увійшли такі відомі українські діячі, як брати Шемети, історик і офіцер В'ячеслав Липинський. Згодом до нової партії приєдналися дуже впливові постаті: Микола Міхновський та Дмитро Донців, котрий лише на початку 1918 р. повернувся в Україну після довгих років еміграції, пов'язаних з активною політичною роботою у віденському Союзі визволення України. Хлібороби-демократи не влилися в Українську народну громаду, але симпатизували її керівнику і підтримували його заходи. Цікаво згадати, що в конференції цієї партії восени 1917 р., напередодні виборів до Всеросійсь-

ких та Українських установчих зборів, брали участь багато полтавських дідичів, у тому числі й майбутній прем'єр Української Держави Федір Лизогуб. Така консолідація принесла певний успіх, і хліборобський список № 2 спромігся набрати на виборах більше 5 відсотків голосів, хоча і не провів свого кандидата до Установчих зборів. Якщо ж згадати історію дореволюційних подій, то полтавське дворянське товариство ще 1916 р. вийшло зі складу всеросійської Організації об'єднаних дворян, демонструючи свою незгоду з політичним курсом цього об'єднання, насамперед у національному питанні. Все це засвідчувало значну політичну згуртованість полтавців-землевласників на ґрунті національному, а тому — наявність спільних ідей з Громадою.

Можна вести мову і про певну близькість позицій УНГ з партією соціалістів-федералістів, яка лише нещодавно і за політичною модою отримала таку соціалістичну назву. Насправді ж її члени були спадкоємцями старих поміркованих українських партій, зокрема, Товариства українських поступовців, і за своїми переконаннями були національними лібералами, які відстоювали федеративний зв'язок з демократичною Росією. Партія об'єднувала провідні інтелігентські сили України (Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Дмитро Дорошенко), хоча не була ані надто впливовою, ані численною. З деякими її лідерами майбутній гетьман зустрічався у березні 1918 р. Такі контакти засвідчують, прикладом, спогади Дмитра Дорошенка. Усі вони погоджувалися з необхідністю рішучих кроків для врятування української державності.

Як це не дивно звучить нині, коли у пересічного читача Скоропадський асоціюється виключно з промосковською орієнтацією, але на початку 1918 р. він користався значною підтримкою партії самостійників. За свідченнями дуже налаштованого проти цієї партії українського есера Павла Христюка, «Заявивши в своєму органі «Самостійник», що попередня політика була «необхідною в певний історичний період помилкою, податком певному настроєві мас», вони тепер заходилися коло виправлення тих «помилочок». Поперед всього поставили на порядок денний «виправлення» земельного закону. Потім зажадали зміни «не відповідаю чого моментів» складу Ради народних міністрів на «новий кабінет міністрів, побудований на принципі діловим і коаліційним», без участі в нім національних меншостей, який би повів «твердий» курс політики, рівняючись на буржуазію»¹². Крім цих, суто політичних точок дотику, Павло Скоропадський мав і організаційні контакти із

самостійниками. Досить згадати його співпрацю з Іваном Луценком. А якщо вірити спогадами Дмитра Донцова, саме на зборах самостійників у київському готелі М. Б. Кане відбулося особисте знайомство майбутнього ідеолога українського націоналізму та майбутнього гетьмана.

Питання підтримки зусиль Павла Скоропадського щодо зміцнення влади в Україні з боку різних партій підводять нас до досить цікавої, але зовсім невисвітленої теми. Звичайно пишуть про підтримку гетьманату діячами російської партії народної свободи (конституційних демократів) або ж про те, що більшість міністрів гетьман набрав серед російських кадетів. Насправді ж є підстави говорити про намагання створити партію українських кадетів, за поглядами і програмою дуже близької до соціалістів-федералістів. На жаль, джерельна база цієї проблеми надто вузька — документи партії народної свободи в Україні за 1918 р. не збереглися, а члени ЦК партії, які на той час намагалися вибудувати такий курс, вже наступного року намагалися навіть не згадувати цей епізод власної біографії: політична кон'юнктура докорінно змінилася.

Однак оприлюднені на сьогодні факти свідчать, що вже 1917 р. відбувалася значна еволюція програмних засад партії народної свободи. На VII партійному з'їзді у березні 1917 р. кадети оголосили себе республіканцями, прибічниками аграрної реформи у вигляді примусового викупу землі у великих власників і розподілу за трудовою нормою і, нарешті, автономістами — поки що у формі територіальної автономії (на VIII з'їзді у травні). Наприкінці того ж року певні сили всередині партії під впливом Жовтневого більшовицького перевороту, розчарування у корисливій позиції Антанти щодо Росії почали схилитися до пронимецької орієнтації, розраховуючи на перемогу Німеччини у Світовій війні, її потугу в боротьбі з більшовизмом. Одночасно все більшої популярності набирали вже відверто федералістські погляди на майбутнє Росії. У таких планах одне з провідних місць відводилося Україні — адже там тривала протибільшовицька боротьба.

Про це відкрито заявив член ЦК кадетів барон В. Е. Нольде в інтерв'ю впливовій німецькій газеті «Vossische Zeitung» влітку 1918 р., де він зазначив, зокрема, закономірність відходу партії від антантофільських позицій і єднання з «українськими націоналістами». Щоденник іншого члена ЦК цієї ж партії, видатного вченого-енциклопедиста ХХ ст. В. І. Вернадського за 1917 р. також свідчить про поступове осягнення ним та його однодумцями необ-

хідності федералізації майбутньої Росії: «Получил киевские газеты. Ясно, что большевики не овладевают там и власть Ленина и К^о не признается. Но сила русской культуры так велика, что ей нисколько не страшна одновременная работа украинизации. Здесь должно быть совместно дружеское общение. И оно возможно. Мне представляется, что неизбежное решение России сейчас в направлении федерализма приведет к созданию огромного государства от Тихого океана до Адриатического моря...»¹³.

Наприкінці 1917 р. Володимир Вернадський перебрався до Полтави, і саме тому в його щоденнику залишилися сліди спроб створення української партії народної свободи. Він зазначав у записнику, що вже у березні 1918 р. лідери Полтавського комітету кадетів у пресі заявили про припинення його діяльності як відділення всеросійської партії. На зборах комітету йшлося про розробку статуту і програми вже нової, української партії. До відповідної комісії були обрані, крім самого Вернадського, Л. І. Бельговський, Я. К. Імшенецький, С. Семенченко, Ярошевський, за походженням — українці. У щоденнику зафіксовані й основні постулати програми майбутніх українських кадетів: необхідність зближення з Росією; широка культурна діяльність; збереження сфери впливу російської мови як рівної з українською у громадському і культурному житті; захист інтересів російської громади України; відпрацювання форм державного спілкування з усіма уламками Російської імперії. У сфері внутрішнього життя передбачалася найширша автономія та самоуправління, демократичний виборчий закон, орієнтація на дрібного земельного власника, проте невіршеним лишалася питання права на продаж землі.

Як бачимо, це начерк програми партії, хоча і проросійської орієнтації (іншого марно було б чекати), проте партії, яка існує в умовах української державності, таку державність не поборює, і фактично нічим не відрізняється від інших національних партій — польської або єврейської. До речі, немає навіть натяку на будь-який організаційний зв'язок з існуючим в Москві ЦК всеросійської партії кадетів. Проте до державного перевороту 29 квітня така партія не була створена, а питання існування кадетської партії в Україні вирішувалися вже 11 травні 1918 р. на Київському з'їзді делегатів партії народної свободи, який обрав Головний комітет партії в Україні з правами автономного центру. Відносно ж персональних симпатій до українських політиків розходжень не було: Володимир Вернадський ще у жовтня 1917 р. зробив щоденників запис

стосовно «значної ролі правого Скоропадського» в українських подіях.

Особливу зацікавленість у постаті Павла Скоропадського виявляли ділові кола України — промисловці, комерсанти, банкіри, які були практично проігноровані Центральною радою. Тим не менш ділові кола продовжували відігравати певну роль в економічному житті країни. Їх офіційне об'єднання в два могутніх торгово-промислових союзи (Суозіф та Протофіс) відноситься вже до періоду Гетьманату, проте навесні 1918 р. підприємці, налякані більшовицькою інвазією та невизначеністю свого статусу за есерівського уряду Всеволода Голубовича, жадали більш спокійного життя, можливостей отримати дивіденди від посередництва у налагодженні торгово-промислових зв'язків з Німеччиною. Але справа з викраденням представниками уряду київського банкіра Абрама Доброго довела їм, що марно сподіватися на створення нормального клімату в діловому житті за правління соціалістичної Центральної Ради.

Серед інших сил, які підтримували цю політичну постать, можна назвати і православну церкву. Гетьман у спогадах дуже глухо згадував про свої контакти з церковними ієрархами навесні 1918 р., проте така підтримка цілком очевидно впливає хоча б з факту благословення єпископом Никодимом напередодні 29 квітня. Не так важливо з огляду на це, що Скоропадський писав потім, що до того не знав єпископа особисто і не був обізнаним щодо його політичних поглядів.

Як легко побачити, всі ці партії, політичні групи, громадські об'єднання, окремі особи хотіли підтримати майбутнього гетьмана як особистість, а не його політичну платформу. Одних влаштувало, що він був великим землевласником; іншим імпонувала його минула кар'єра, зв'язки з впливовими колами часів імперії; деякі сподівалися на його поміркованість у національному питанні. Українські політичні кола він притягував своєю популярністю, здобутою працею з українізації корпусу, керівництвом вільними козаками, захистом української державності. Така популярність, як з подивом згадував сам Павло Скоропадський, сягала навіть Галичини. Привабливим для певних сил був і його широко афішований несоціалістичний лібералізм — адже він усюди проголошував, що був ворогом соціалістичних доктрин в політиці та економіці. Суспільство ж втомилося від крайнощів соціалістичних експериментів, що межували з більшовизмом. Це спостерігав Колін

Рос ще у березні 1918 р.: «Состоятельные круги населения, интеллигенция и офицеры относятся пассивно к смене правительства. Они пойдут за всяким правительством, которое не будет слишком социалистическим и, хотя бы отчасти, будет защищать их интересы»¹⁴.

Проте політична сила, створена самим Павлом Скоропадським у вигляді Української народної громади, мала власні програмні цілі. Наскільки вони відповідали іноді діаметрально протилежним очікуванням, які покладалися на майбутнього гетьмана різними групами суспільства, буде очевидним з наступного.

Програма УНГ не виглядала чимось монолітним і ідейно виваженим. У мемуарах Павло Скоропадський згадував власну працю над нею разом із своїм майбутнім секретарем О. Лупаковим. До недавнього часу нічого не було відомо про її остаточний варіант, тому єдиним можливим шляхом відтворення програми УНГ уявлялася її реконструкція за згадками, що розкидані по сторінках спогадів гетьмана. Проте виникали сумніви щодо адекватного відтворення програми крізь призму семі з половиною місяців гетьманату та півроку екзильного існування у Берліні.

Для загальної характеристики засад партійної політики УНГ слід зазначити, що реконструйована таким чином програма відрізнялась значною неокресленістю, невизначеністю. У ній найсильнішою була негативна частина, а саме критика дій Центральної Ради, але дуже слабкою — позитивна. Коротко вона була влучно характеризувана самим Скоропадським: програма компромісу між власниками і незаможними, між росіянами та українцями.

Конкретно ж у сфері політичній зазначалося, що партія має бути правіша за існуючі соціалістичні, але демократична, бо ж українець у душі — демократ. Разом з тим наголошувалося на необхідності сильної влади, майже диктатури, яка була б здатна відновити адміністративний апарат, що став за Центральної Ради практично недієздатним, і провести здорові демократичні реформи. Ідея гетьманства не висловлювалася, і взагалі форма правління не була чітко окресленою. У сфері соціальної передбачалася аграрна реформа на користь дрібних власників. Саме їх майбутній гетьман вважав сіллю України і мріяв бачити свою батьківщину вкритою дрібними високотоварними господарствами, які продають буряки акціонованим цукровим заводам, в яких мають частку своєї власності. Для цього Скоропадський вважав необхідним проведення примусового викупу великих маєтків. Разом з тим не мала бути

втрачена досягнута у великих спеціалізованих господарствах культура виробництва. Будь-яких вказівок на програмні засади партії стосовно промисловості та робітничого питання віднайти не вдалося. Можна лише відзначити дві складові: об'єднання всіх власників проти соціалістичних експериментів та намагання уникнути крайнощів «лютого капіталізму». Абсолютно компромісною виглядала національна програма, яка будувалася на визнанні закономірності існування українського руху, задоволення національних потреб українського народу, але разом з тим визнавалася шкідливість повного розриву з Росією, небажаність державної антиросійської політики. Абсолютно неокресленими були засади партійної політики у сфері зовнішніх зносин. Щодо культурного будівництва визнавалася необхідність задоволення всіх культурних потреб українців, але не за рахунок переслідування російської культури.

На щастя, зовсім недавно дослідниця із Запоріжжя Тетяна Геращенко віднайшла автентичний текст проекту програми Української народної громади, писаний російською мовою у вигляді 39 тез. Він дозволяє нам співставити нашу реконструкцію з автентичним тогочасним документом.

Структура програми виявилася більш досконалою і розробленою. Як зазначає Т. Геращенко, «в програмі окреслено цілий комплекс питань, які охоплюють різні сторони життя: зокрема, права і свободи громадян, форми власності на землю, засоби виробництва, пропозиції щодо розв'язання аграрного і робітничого питання, фінансова політика, шляхи сполучення і транспорту, суд, освіта та охорона здоров'я»¹⁵. Але найпершими тезами йшли такі основні засади партії: створення твердих підвалин для досягнення самобутності, процвітання, єдності та самостійності наново відродженої України, національної єдності всіх українців, проголошення української мови державною. Серед основних прав громадян України у програмі Громади, зокрема, наголошувалося на праві власності як основі людської культури. В основу вирішення земельного питання так само був закладений цей принцип, разом з тим державу наділяли правами відчуження землі у великих власників та забезпечення нею хліборобів, насамперед козаків і тих, хто захищав Україну від зовнішніх та внутрішніх ворогів, у таких обсягах, що забезпечували заможне існування хліборобських родин. У соціальній сфері пропонувалося законодавство, засноване на державному страхуванні праці, її охороні, особливо на шкідливих для здоров'я виробництвах, та вирішенні всіх спірних між працею та капіталом

питань через примірювальні камери. Взагалі економічний блок програми слід віднести до найбільш розроблених: крім загальних тез щодо піднесення приватного підприємництва, ролі держави як його покровителя і заохочувача, відновлення народного господарства, там чітко прописувалася реформа оподаткування, створення обмеженої кількості державним монополій, але ліквідація торговельної монополії держави як зовнішньої, так і внутрішньої. Досить докладно прописувалися партійні настанови у сфері налагодження транспорту, в тому числі автомобільного загального користування з доступними тарифами; в судочинстві УНГ декларувала прагнення до повної незалежності суду, перегляду цивільного та кримінального кодексів, реформування слідства, цивільного та виконавчого процесів тощо. Окремим розділом програми був культурно-освітній та охорони здоров'я, яким декларувалася турбота партії про «всебічний розвиток освіти», її доступність для всього населення; викладання мало проводитися українською мовою у нижчій школі, у середній і вищій — за вибором учнів, але з обов'язковим вивченням державної мови. Стосовно найголовнішого питання — форми державного устрою — програма фіксувала визнання існуючої Української Народної Республіки, але закликала використати досвід «національно-історичного минулого», запобігти крайнощів як самодержавного способу правління, так і «відсторонених теорій максималістів», під якими малися на увазі більшовики та крайні ліві українські соціалістичні партії. Але конкретна форма майбутнього державного правління залежала від «вільно висловленої волі народу». Принагідно зауважимо, що, за програмою УНГ, приватні особи зберігали право використовувати також російську (у східних губерніях) та польську (у західних) мови поряд з державною.

Таким чином, наявний проект політичної декларації Української народної громади вигідно відрізнявся від реконструйованого нами за спогадами гетьмана більшою конкретністю, детальною розробленістю правового, соціального та економічного блоків, що засвідчує роботу над підготовкою програми досвідчених фахівців принаймні з права, фінансів, підприємництва. На разі назвати точно їхні прізвища неможливо, а здогадно це могли бути не стільки згаданий гетьманом в мемуарах працівник залізниці Олександр Лупаков, скільки не названі ним Борис Бутенко, інженер-залізничник, Олександр Палтов, на той час — юрисконсульт правління Галицько-Буковинських залізниць, Антон Ржепецький, банкір і майбутній міністр фінансів Української Держави, та інші. Правда,

щодо Палтова гетьман стверджував, що познайомився з ним лише напередодні перевороту, не раніше 24 квітня 1918 р. Тоді у групі з підготовки програми мав бути інший фаховий юрист, оскільки суто правничим проблемам були присвячені п'ять тез з 39. Можливо, це вже згаданий нами присяжний повірений Іван Дусан, активний член Союзу хліборобів-власників.

Такі досить зважені, проте чітко визначені політичні орієнтири, намічені Українською народною громадою, дозволяли об'єднатися навколо неї широкий спектр громадських та суспільних сил. Планувалося, що згодом партія набере значну кількість прихильників і зможе впливати на вироблення державної політики України.

Проте вир подій захопив як самого Павла Скоропадського, так і весь український політикум зненацька, шалено прискорив події, поставив на порядок денний саме те питання, яке не було вирішено у програмі, — форму державного правління. Тому і сама Громада, всупереч заявам її керівника, ніколи не стала політичною партією навіть за мірками того часу, коли партії перебували у зародковому стані, ділилися і зливалися, переходили з однієї форми в іншу. Як політичні сили навколо УНГ, так і членів самої Громади єднала одна постать — Павло Скоропадський. Серед його прибічників бачимо колишніх старшин 1-го Українського корпусу (полковники Бенецький, Гнат Зеленевський, капітан Богданович, осавул Василь Кочубей), старшин першого українського полку ім. Богдана Хмельницького (підпоручник Яворський-Кулібаб, прапорщики Григорій Лук'яненко-Лук'янов, Віктор Павелко), співробітників часів Вільного козацтва (полковник В. Каракуца, керівник військової школи, Іван Полтавець-Остриця, наказний отаман), просто українські військові, як генерал-майор Володислав Дашкевич-Горбатський. Окремо слід згадати двох відомих військовиків, які свого часу стояли біля витоків українського військового руху, членів військового клубу ім. Павла Полуботка: полковника В. Глинського, командира загону ополчення і хрещеного батька першого українського полку ім. Богдана Хмельницького (саме він утримував їх, озброював, постачав обмундирування); ротмістра Олександра Сахно-Устимовича, колишнього ад'ютанта командувача Київською військовою округою, організатора Вільного козацтва на Полтавщині. Засідання УНГ відвідували і старі українські діячі різного політичного ґатунку: залізничник Борис Бутенко, публіцист і колишній політемігрант Дмитро Донцов, історик В'ячеслав Липинський, лікар Юрій Любинський, член Українського правничого товариства

Парчевський, полтавські дідичі брати Володимир та Сергій Шемети, Микола Сахно-Устимович, інженер-технолог і багатий дідич. Бували тут навіть три члени Центральної Ради: Микола Міхновський, Д. Мацько, обраний до складу українського національного парламенту від територіального представництва, та лікар Іван Луценко, самостійник. Поруч з ними на засідання Громади сиділи Олександр Вишневський, правитель справ Союзу землевласників, Михайло Воронович, до революції — бесарабський губернатор, його приятель Микола Гіжицький, присяжний повірений Іван Дусан, котрий відстоював тісні зв'язки з Росією; Конюшенко-Сагайдачний, харківський дідич, князь Микола Васильович Кочубей, масон Сергій Маркотун, колишній камергер Олександр Палтов. Таких досить різних за політичними і національними вподобаннями людей, які у багатьох питаннях діаметрально розходилися, міцно єднала фігура Павла Скоропадського. На його карб треба зазначити, що він зміг налагодити їх досить такі тісну і плідну співпрацю у рамках підготовки переходу влади від соціалістів Центральної Ради до більш поміркованих політичних сил. Притому далеко не всі були втаємничені у план дій і завдання Української народної громади, оскільки вона працювала у напівлегальних умовах.

Не буде перебільшенням стверджувати, що й сам Павло Скоропадський не мав повного уявлення про основну мету діяльності УНГ, особливо щодо форми державного правління. У спогадах він, здається, щиро писав, що у березні навіть не думав про гетьманство, і лише після 10 квітня політичні події втягли його у свій вир і поставили питання руба: або диктатура, або втрата національної державності.

Слід зазначити, що ідея відродження старовинної, суто національної форми правління не стало якимось збоченням у ході Української революції. Невмирущість традицій такої організації державної влади засвідчилася вже у перших газетних звітах про українську демонстрацію 1 квітня 1917 р. Лозунг «Хай живе Самостійна Україна з гетьманом на чолі», що протистояв гаслам автономії, наочно продемонстрував наявність таких крайніх течій в українському русі.

Нащадок одного з двох справжніх гетьманських родів усе більше притягав до себе погляди і думки оточуючих. Але, як не дивно, першим розмову на таку тему зі Скоропадським почав офіцер Кінної гвардії Ходкевич, поляк. Трохи згодом, вже під час праці над формування 1-го Українського корпусу, генерала таємно відвідали

два офіцери-богданівці, підпоручник Яворський та прапорщик Віктор Павелко. Степан Лазуренко, останній командир Богданівського полку, згадував: «вони «по секрету» розповіли мені, що вони без жодних повноважень їздили до генерала Скоропадського, командира 1-го Українського корпусу, і запропонували йому (від кого?) бути гетьманом України. На що він ніби відповів, що прийняв би таку пропозицію, якби йому запропонував український народ»¹⁶. Правда, за спогадами гетьмана, пропозиція була іншою — очолити всі військові формування в Україні. Потрібно згадати також прагнення Івана Полтавця-Остряниці вже на З'їзді Вільного козацтва проголосити гетьманство. Хоча більшість вільних козаків не підтримала таку ідею ще на стадії обговорення, але немає жодних сумнівів, чия саме кандидатура висунув би ініціатор. Адже він приклав багато зусиль, щоб відсутнього в Чигирині Скоропадського заочно обрали генеральним отаманом Вільного козацтва. А в тому, що останній не тільки може, але і прагне стати гетьманом, були впевнені хіба не всі соціалістичні лідери Центральної Ради. Симон Петлюра, Володимир Винниченко та Микола Порш до того ж і публічно ділилися своїми побоювання щодо цього. Нарешті, спогади гетьмана засвідчили неабияку увагу до його постаті наприкінці 1917 — початку 1918 р. з боку нечисленної на той час партії самостійників. По лінії Вільного козацтва з ним співпрацювали лідер партії Іван Луценко та галичанин Павлюк; у Києві Скоропадського запросили на збори самостійників для обговорення військових питань. Промовистою була і листівка, що розповсюджувалася в Києві серед військовиків у березні 1918 р.: «Щоб не було авантюри в оці тяжкі часи, коли Україна в огні; щоб здійснити пропозиції Центральної Ради, зазначені у IV Універсалові; щоб провести нові вибори до Установчих зборів, ми, самостійники, лічимо необхідним яскраво підкреслити, що для боротьби з большевиками, анархією, проведення реформ, збудування війська необхідно призначити гетьмана. Гетьман буде відповідати перед Центральною Радою, заснує певне військо і проведе усі реформи, що стосуються будування держави. Гетьману передається як Головнокомандуючому всієї України уся військова влада, оборона України від ворогів — большевиків... Без гетьмана, який єден може збудувати національну державу і зорганізувати військо — загинуть людність і українська державність»¹⁷.

Таким чином, ідея гетьманату набула достатнього поширення серед українського суспільства у 1917 — на початку 1918 р. За

спогадами Павла Скоропадського, і він поділяв тоді такі погляди, але уявляв собі хід подій поступовим і більш тривалим. Спочатку мала оформитися партія прихильників гетьмана: «...партія розрастется, голос ее будет слышен в стране, а потом думал, что можно будет постепенно перейти к идее гетманства. Никаких переговоров я не хотел в то время и о них не думал»¹⁸.

Але щодня прискорювався хід подій, вимагаючи негайного переходу до сильної одноосібної влади. У політикумі ходили ідеї обрання гетьманом Євгена Чикаленка або Миколу Міхновського. Навіть Михайлі Грушевському, за спогадами Надії Суровцевої, наприкінці квітня 1918 р. його прибічники пропонували взяти до своїх рук диктаторську владу, але той із жахом відмовився.

Єдиною постаттю, яка могла б консолідувати широкі верстви заможного населення України, різних національних і соціальних кіл, виявився Павло Скоропадський. Його кандидатура на пост вищого керівника України не викликала сумнівів і в представників німецької та австро-угорської адміністрації. Але саме тому проти нього були рішучо налаштовані лідери українських соціалістів, які навіть обговорювали зі своєю преторіанською гвардією — січовими стрільцями Євгена Коновальця — можливість захоплення майбутнього гетьмана військовою групою і вивезення з Києва. Мабуть, як генеральну репетицію такого акту слід розглядати викрадення київського банкіра Абрама Доброго, здійснену військовим міністром Олександром Жуковським, внутрішніх справ — Миколою Ткаченком та керівником карного розшуку МВС Красовським під маскою «Комітету спасіння України».

Утім, вже така перша суто терористична акція безвідповідального уряду призвела до демонстративного арешту винних нарядом німецького війська прямо у приміщенні Центральної Ради. Після такого інциденту депутати Центральної Ради гак і не набрались мужності повернутися туди. Ці події констатували політичну смерть першого українського парламенту, і за об'єктивними законами розвитку революцій він разом із соціалістичними партіями, котрі здійснювали керівництво ним, мав залишити арену історичних подій іншим національним політичним силам; цього разу більш консервативним.

---

¹ *Скоропадський П.* Спогади. — К., Філадельфія, 1995. — С. 125.

² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 36.

- ³ *Дорошенко Дм.* Мои спомини про недавнє — минуле. — Ч. 2. — С. 78.
- ⁴ Цит за: *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. — С. 478–479.
- ⁵ *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. — К.: Поліграфкнига, 2002. — С. 406.
- ⁶ *Нова Рада.* — 1918. — 11.04 (29.03).
- ⁷ *Киевская мысль.* — 1918. — 16(03).04.
- ⁸ *Несвіцький О. О.* Полтава у дні революції та в період смуги 1917–1922 рр. — Полтава, 1995. — С. 52–53.
- ⁹ Так, сучасний історик В. Дмитришин, не спробувавши навіть довідатися про родину дружини гетьмана, знову стверджує, що вони були свояками: ніби Ейхгорн був одружений з ніколи не існуювшою сестрою Олександри Дурново. Див.: *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 114–115.
- ¹⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 147.
- ¹¹ *Deutsche Politik* (Berlin). — 1917. — 03.08.
- ¹² *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920. — Т. 2. — Відень, 1921. — С. 160.
- ¹³ *Вернадський В. Й.* Дневники 1917–1921 // Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 45.
- ¹⁴ Архив русской революции. — Т. 1. — М.: «Современник», 1991. — С. 370.
- ¹⁵ *Геращенко Т. С.* Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. — К.: Видавн. Центр КДЛУ, 2000. — Вип. 4. — С. 199.
- ¹⁶ *Лазуренко Ст.* Богданівці на фронті 1917 р. // Тризуб (Нью-Йорк). — Ч. 34, 1965. — С. 16.
- ¹⁷ *Нова Рада* (Київ). — 1918. — 15 (02)03.
- ¹⁸ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 135.

Олена Любовець

УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ І ВИБІР ПЕРСПЕКТИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПЕРЕВОРОТУ

Останні два місяці перебування при владі Центральної Ради були позначені стрімким падінням її авторитету серед населення. Основними причинами цього стали як попередня політика, що призвела до окупації України спочатку Радянською Росією, а потім німецько-австрійським військом, так і політика есерівського уряду на чолі з В.Голубовичем. Уряд намагався проводити в життя пос-

тулати своєї партійної програми, що викликало незадоволення інших українських політичних партій, включаючи не тільки тих, що стояли в опозиції до Центральної Ради, а й колег по урядовій роботі. Головними пунктами критики урядового курсу стали його методи розв'язання аграрної проблеми та спроба скликати Українські установчі збори на основі виборів, проведених у грудні 1917 — січні 1918 рр.

З гострою критикою урядової діяльності виступали українські соціал-демократи, основним об'єктом якої стала політика в аграрному питанні. Незважаючи на те, що вони погодилися на ухвалення есерівського земельного закону, партія була принципово проти соціалізації землі. Спостерігаючи незадоволення значної частини заможного й середнього селянства, наприкінці березня 1917 р. на своєму засіданні ЦК УСДРП вирішив через партійну фракцію в Центральній Раді внести поправки до земельного закону. Суть поправок полягала у збереженні приватної земельної власності на дрібні господарства та на міські землі, збереження податків на земельну власність, а також одержавлення великих і культурних господарств¹. Водночас на сторінках партійної преси регулярно з'являлися критичні статті з цього приводу, в яких зазначалося, що соціалізація має «дрібно-буржуазну, утопічну і реакційну суть»². На початку квітня есдеки вже прямо заявляли, що в разі, якщо земельну політику не буде змінено, то до влади можуть прийти буржуазні кола, які підтримає селянство³.

Іншим пунктом суперечностей між урядовими партіями стала проблема скликання Установчих зборів. Есери, які за результатами виборів набрали більшість голосів, виступали за те, щоб визнати вибори легітимними і на їх основі негайно скликати Установчі збори⁴. Протилежну позицію зайняли есдеки. На початку квітня ЦК УСДРП ухвалив: «Не визнавати минулих виборів до Установчих зборів, які проходили в момент більшовицької різни, дійсними і всіма засобами боротися за скасування цих виборів» та «домогатись розписання нових виборів до Установчих зборів, а не до Парламенту»⁵. Причиною подібної відмінності позицій, мабуть, скоріше були не принципові політичні розходження, а, насамперед, результати виборів, які фактично виграла УПСР. 11 квітня в Малій Раді завдяки підтримці фракцій національних партій з подачі М.Шрага пройшла більшістю голосів резолюція есерівської фракції, яка визначила день скликання Установчих зборів на 12 травня 1918 р.⁶ Однак з таким рішенням інші українські політичні партії

принципово не погодилися, і дискусія щодо доцільності скликання Установчих зборів 12 травня тривала й надалі, фактично, аж до гетьманського перевороту.

Ще більш критичну позицію щодо урядового курсу кабінету В.Голубовича зайняла Українська партія соціалістів-федералістів. «Нова Рада» 3 березня 1918 р., зразу ж по поверненні Центральної Ради до Києва, закликала до негайної зміни уряду та принципу його формування⁷. До того ж, за рішенням ЦК партії від 15 березня, її члени мали право займати в уряді тільки другорядні посади, що знімало будь-яку відповідальність партії за урядову політику. Не змінилося ставлення есефів й до реорганізованого в квітні уряду. Отримавши в ньому лише три посади, вони не мали змоги істотно впливати на формування урядового курсу, тому партія й надалі залишалася в опозиції.

14 квітня 1918 р. поширені збори ЦК УПСФ висловилися за різку опозицію урядові⁸. На цьому ж засіданні його учасники визнали правильною позицію партійної фракції в Малій Раді, яка проголосувала проти скликання Установчих зборів 12 травня 1918 р. Так само, як і есдеки, вони вважали, що проведені в грудні-січні вибори не можуть розцінюватися як об'єктивні. Не підтримуючи необхідності негайного скликання Установчих зборів, ЦК вирішив, що з їх відкриттям міністри-есефи повинні будуть зректися своїх посад⁹. Але ситуація склалася так, що партія не стала чекати відкриття Установчих зборів, 27 квітня ЦК ухвалив рішення відкликати своїх міністрів з уряду, не забороняючи їм «тимчасово управляти міністерствами без міністерської відповідальности»¹⁰.

Усі ці події свідчили про наявність кризи в середовищі урядових партій, які не могли виробити програму дій, адекватну поточному політичному моменту. В свою чергу, це сприяло активізації більш поміркованих сил, усунутих від урядової діяльності. Саме в цей період партії, які репрезентували інтереси заможних верств суспільства, намагаються вплинути на урядові кола задля обмеження їх «соціалістичних експериментів». Безумовно, що впевненості їх лідерам надавала присутність в Україні німецько-австрійського війська, командування якого також без ентузіазму ставилося до соціалістичної орієнтації правлячих партій.

Наприкінці березня 1918 р. у відкриту опозицію щодо діяльності Центральної Ради стає Українська демократично-хліборобська партія. Напрями урядової політики і становище країни загалом оцінювалися нею негативно. На думку її лідерів, уряд В.Голубовича

не виражав інтересів широких верств українського суспільства, спирався лише на більшість у Центральній Раді, а не на більшість народу, і тримався при владі силою неукраїнських багнетів. Політика уряду, на переконання партії, суперечила інтересам землевласницьких елементів, бо своїм законом про соціалізацію землі «культивувала земельну анархію»¹¹.

Крім незгоди з урядовим курсом в аграрній політиці, УДХП виступала також проти державної політики обмеження політичної діяльності так званих «поміщицьких і буржуазних елементів». З цього приводу в партійній пресі з гіркотою зазначалося: «Техніки, інженери, промисловці, дідичи, управителі культурних маєтків, всі інтелігентські сили, цілий вихований літами апарат новочасної суспільности, що міг би одиноко вирвати край з руїни, загнано в кут»¹². Наслідком цього, як вважали члени партії, й була економічна руїна в країні. Як й інші українські політичні партії, хлібороби-демократи не підтримали рішення скликати Українські установчі збори 12 травня 1918 р. На переконання партійних лідерів, вибори до цього законодавчого органу у жодному разі не можна було визнавати законними, бо вони проводилися в умовах війни і не все українське населення мало можливість взяти участь у виборах, а натомість у них брали участь не громадяни України¹³.

Відмінна позиція з ключових питань урядової політики зумовила спроби УДХП легітимним шляхом вплинути на державні керівні структури, насамперед, задля зміни аграрної політики.

25 березня 1918 р. за ініціативи УДХП у Лубнах скликається хліборобський з'їзд, на який прибуло близько двох тисяч селян із шести північних повітів Полтавщини. Основним предметом обговорення з'їзду стала аграрна політика Центральної Ради, яка була визнана руйнівною для держави і всього народного господарства. З огляду на це з'їзд ухвалив низку постанов з вимогами зміни наявного стану речей, головними серед яких були: визнання принципу приватної власності як основи народного господарства; негайне повернення господарям права власності на землю та майно; залишення певного мінімуму землі в руках власників і передачі решти землі на орендних умовах малоземельним селянам; правове забезпечення рівних умов політичної діяльності для соціалістів і несоціалістів; поповнення Центральної Ради представниками партії¹⁴. Для передачі цих вимог Центральній Раді з'їзд обрав делегацію на чолі з С.Шеметом, до складу якої ввійшло 200 селян і 5 членів Головної Управи партії.

26 березня делегація прибула до Києва і хотіла зачитати постанови з'їзду на загальних зборах Центральної Ради, але дозволу М.Грушевського як Голови вона на це не отримала. Замість цього відбулися тільки переговори частини делегації з представниками партійних фракцій. На цій зустрічі були викладені вимоги УДХП — можливість кооптувати до складу Центральної Ради представників партії; переглянути земельний закон; скасувати результати виборів до Українських установчих зборів і призначити нові демократичні вибори¹¹. Більшість цих вимог була відкинута представниками провідних партійних фракцій Центральної Ради. Єдине, що було обіцяно — внести незначні поправки до земельного закону.

Не дали бажаних результатів і зустрічі з Головою Ради народних міністрів В.Голубовичем і міністром земельних справ М.Ковалевським. Вислухавши скарги селян на методи проведення аграрної реформи на місцях і невдоволення щодо відміни права приватної власності на землю, члени уряду відповіли, що ухвалений Центральною Радою земельний закон не може бути скасованим. Водночас М.Ковалевський запевнив членів делегації, що дрібні селянських маєтностей не будуть зачіпати і що уряд гарантує селянам земельний мінімум для повного відокремлення від поміщиків. Практично на цьому зустріч і була закінчена.

Зацікавленість до цієї селянської делегації виявили есефи. На згаданому вже засіданні ЦК партії 14 квітня 1918 р. було заслухано доповіді С.Шелухіна, В.Прокоповича і М.Кушніра про прийом міністрами цієї селянської делегації. Збори ухвалили ввійти в контакт із селянами і провести спільні засідання ЦК, фракції УПСФ Центральної Ради і селянських делегатів, щоб з'ясувати ставлення останніх до урядової земельної політики, майбутніх Установчих зборів і ознайомити їх з програмою і тактикою партії¹⁵. Таким чином есефи намагалися популяризувати свою програму і, посилаючись на такі відкриті виступи селян, протистояти есерам в уряді. Але реальних позитивних наслідків це не принесло.

Після цієї невдалої спроби вплинути за допомогою селянської делегації на Центральну Раду в питанні зміни її аграрної політики керівники делегації приймають рішення ввійти в порозуміння з Союзом земельних власників, члени якого також виступали проти урядового курсу, і скликати на 28 квітня 1918 р. загальний з'їзд усіх хліборобських організацій. На з'їзді планувалося обговорити земельне питання і домагатися скасування земельного закону Центральної Ради та повернення права приватної власності на землю.

Під час перебування в Києві представники делегації взяли участь в інформаційній нараді з членами щойно створеного тимчасового комітету Союзу торгівлі, фінансів і сільського господарства, на якій висловили свою позицію щодо шкідливості негайного проведення в життя політики соціалізації землі¹⁶. Такі погляди партії знайшли підтримку серед членів названого комітету.

Поява цього комітету стала одним із кроків на шляху створення єдиної представницької організації підприємницьких кіл України. 6 березня 1918 р. у Києві відбулося зібрання представників різних промислових, торговельних, банківських, ощадних, кооперативних і сільськогосподарських об'єднань. Його учасники постановили створити український Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства — Протофіс. З цією метою й був обраний тимчасовий комітет, до президії якого ввійшли — голова І.Щеніовський, товариші голови О.Вольський, В.Демченко, О.Кістяківський.

Учасники цього засідання підготували «Записку про положення промисловості, торгівлі та сільського господарства в Україні», яка була представлена 9 березня Раді народних міністрів УНР. Записка починалася з твердження, що члени чинного уряду не розуміють необхідності докорінних політичних і економічних змін, зумовлених підписанням мирного договору та перетворенням України в самостійну державу. З огляду на це, представники різноманітних сфер господарської діяльності країни вважали своїм обов'язком висловити міркування стосовно тих умов, які мали бути створені для виходу з катастрофічного становища, в якому опинилася Україна.

Автори документа викладали своє розуміння причин падіння промисловості та сільського господарства. Серед них називалися — різке падіння продуктивності праці з одночасним підвищенням його оплати; грубе втручання робітничих організацій у всі сфери господарського і адміністративного життя підприємств; скасування приватної власності та політика соціалізації землі. Далі висловлювалося бажання промислових і фінансових кіл України взяти участь у проведенні якнайширших соціальних і економічних реформ, але лише тих, які проводилися в інших державах. Особливо підкреслювалося, що ці реформи не повинні мати соціалістичний характер і що «необхідно відмовитися від тих ілюзій і утопій, які хочуть побудувати майбутнє України на соціалістичних началах в самій основній галузі її економічного життя — в сільському господарстві. До тих пір, поки не буде відновлено право власності,

ніякі зусилля до ствердження нормальних умов державного життя в усіх сферах — правовій, економічній, військовій і соціальній не дадуть ніяких результатів»¹⁷.

Підготовка записки стала першим організаційним виступом підприємців проти політики Центральної Ради і свідчила про те, що в середовищі цих соціальних верств росте протест проти їх усунення від формування політичного та господарського курсу держави. Безумовно, що ніякої відповідної реакції на записку з боку керівних структур не було, це питання навіть не розглядалося на засіданні Малої Ради та Генерального секретаріату.

Наприкінці березня 1918 р. у Києві за ініціативи П.Скоропадського оформилася ще одна нова політична організація — Українська народна громада, яка об'єднала в собі представників консервативних кіл, опозиційно налаштованих щодо політики Центральної Ради. З самого початку ця організація своєю метою поставила підготовку повалення Центральної Ради та запровадження в країні сильної диктаторської влади у вигляді старої національної форми — гетьманства.

Насамперед, до Громади ввійшла значна кількість старшин та військових I-го Українського корпусу та членів Вільного козацтва, особисто зв'язаних із П.Скоропадським. Поряд із цим у Громаді активно почали працювати члени Союзу землевласників — М.Устимович, М.Воронович, В.Любинський, В.Кочубей, Гижицький, Пащевський, Мацько та ін. У контакті з Громадою також перебували й члени УДХП¹⁸. Як свідчить П.Скоропадський, на деяких засіданнях Громади були присутні лідери партії — брати Шемети, В.Липинський, але, з огляду на їхнє «крайне українство», вони не були утаємничені щодо справжніх цілей організації¹⁹. Таким чином, соціальною базою організації стали великі землевласники, заможні селяни, військові, козаки та частина поміркованої української інтелігенції.

Сучасна дослідниця Т.С.Герашенко знайшла у фондах Державного архіву Київської області програму партії²⁰. Аналіз цього документа дає певні уявлення щодо політичної платформи організації. Зокрема, програма порушує такі проблеми, як права і свободи громадян, форми державного правління, шляхи розв'язання аграрного і робітничого питань, державна мова, фінансова та податкова політика, розвиток транспорту та шляхів сполучення, освіта, суд, охорона здоров'я. За своїм змістом програма загалом близька до партійної програми кадетів. Цікаво, що деякі пункти програми

Громади повністю збігаються із пунктами партійної програми партії народної свободи. Наприклад, положення щодо прав і свобод громадян²¹. Усі громадяни України без різниці статі, національності, віросповідання визнавалися рівними перед законом. Також вони мали право вільно висловлювати свої думки, входити до складу різних союзів і громадських організацій, користуватися свободою переміщення та виїзду за кордон. Особистість, її житло і майно проголошувалися недоторканими.

Особливістю програми є те, що вона, на противагу програмам інших політичних партій, чітко не визначала форму державного правління. Тут містилося лише неясне зауваження, що державний устрій України має бути вироблений на основах політичного і національного історичного минулого, вільно висловленої волі народу. З цього можна зробити припущення, що під терміном «політичного і національного історичного минулого» малося на увазі встановлення гетьманату. Але у самій програмі це не зазначено. Автори документа лише окреслили ті форми державного правління, які вважали непридатними для України — самодержавний лад «и отвлеченные теории максималистов»²² (так, мабуть, оцінювався тогочасний устрій держави). З вищезазначеного випливає висновок, що чіткої програми щодо організації форм державного управління члени Громади або не мали, або свідомо оминали конкретизацію цієї проблеми. Безумовно, такий підхід давав змогу залучити до організації більшу кількість членів, навіть з відмінними певним чином політичними уподобаннями. Об'єднуючою платформою мало стати неприйняття соціалістичної політики Центральної Ради.

Стосовно атрибутів державності, то програма визначала державною мовою українську мову, на яку в державних установах мали перекласти все діловодство. (Водночас, сама програма була написана російською мовою). Громада також виступила за створення сильної, дисциплінованої регулярної армії. Щодо зовнішньої політики, то вона мала ґрунтуватися на дружніх стосунках із іншими країнами та пошуку шляхів до більш активного духовного і матеріального спілкування з ними.

Значний обсяг займають у програмі економічні проблеми. Основою економічного життя визнавалася приватна власність на землю, знаряддя праці і засоби виробництва. В декількох пунктах програми наголошувалося на необхідності підвищення «частной предприимчивости» як основи економічного розвитку, при цьому державі відводилася роль лише заохочувача та покровителя, а не

ініціатора. Громада стояла на позиції необхідності проведення економічних реформ, і насамперед, у сфері аграрних відносин та землекористування. В основі цих реформ, на переконання лідерів організації, мало лежати «незыблемое право собственности, отвечающее исконным и неизменным убеждениям украинца-хлебороба»²³. Як і інші політичні партії, Громада не запропонувала чіткого механізму вирішення аграрної проблеми. В документі зазначалися лише такі заходи щодо її розв'язання, як видача парламентом закону, який би регламентував умови купівлі-продажу землі, виключаючи можливість спекуляції та надання уряду широких повноважень щодо відчуження земель у великих землевласників для наділення селян ділянками землі, які були б здатні забезпечити безбідне існування їх сімей. Водночас, документ підкреслював, що в першу чергу землю мало отримати козацтво. Пояснення стосовно того, кого слід було вважати козаками, у програмі відсутні.

Серед заходів реформування промисловості пропонувалися: удосконалення податкової системи; запровадження державних монополій — цукрової, тютюнової, ошадної та інших; підтримка кооперативів, товариств взаємного кредитування; сприяння розвитку транспорту. Для поліпшення матеріального становища робітників програма передбачала запровадження широкого робітничого законодавства, яке б гарантувало державне страхування робітників, охорону праці жінок і дітей. Планувалося провести ряд заходів щодо покращення системи охорони здоров'я народу, і насамперед, на селі.

Незважаючи на те, що з ряду принципових питань програма Громади містила не зовсім чіткі положення, зрозуміло, що партія не сприймала існуючу форму державного правління як остаточну, а також те, що її уявлення щодо принципів організації економічного життя базувалося не на соціалістичних ідеалах і не збігалися з політикою чинного уряду. Саме цим і пояснювалося прагнення її членів усунути Центральну Раду від влади.

Таким чином, можна констатувати, що протягом березня — квітня 1918 р. спостерігався процес консолідації та згуртування політичних сил у поміркованому крилі. Ці сили готові були перебрати ініціативу і запропонувати суспільству свій політичний курс, відмінний від соціалістичної орієнтації правлячих партій. Центром цих політичних сил і стала Українська народна громада, яка, власне, підготувала й здійснила гетьманський переворот.

Справа була довершена іншою політичною партією — Всеукраїнським союзом землевласників, на партійному з'їзді якої П.Ско-

ропадський й був проголошений гетьманом України 29 квітня 1918 р. У той час, коли відбувалося обрання гетьмана, військові на чолі з генералом В. Дашкевичем-Горбацьким приступили до захоплення державних інституцій. Уже наступного дня вся влада опинилася в руках новообраного гетьмана.

З приходом до влади П. Скоропадського Українська народна громада припинила своє існування. З огляду на це, на думку автора, її скоріше слід вважати не політичною партією (хоча сам П. Скоропадський визначав її саме так²⁴), а політичною організацією, яка створена була для досягнення певної мети, реалізація якої зробила подальше її існування недоцільним. До того ж до складу Громади, як зазначалося вище, входили представники інших політичних партій, які не припиняли свого членства в цих партіях і поділяли далеко не всі положення її програми (зокрема, частина членів Союзу землевласників не погоджувалася з пунктами програми в аграрному та національному питаннях²⁵). Підготувавши і здійснивши державний переворот, Громада водночас заклала ідейно-теоретичні підвалини внутрішньополітичного курсу майбутньої Української Держави. Її найбільш активні члени брали участь у всіх гетьманських урядах, формуючи основні напрями їх діяльності.

Підбиваючи підсумок аналізу позицій українських політичних партій напередодні гетьманського перевороту, можна побачити наступні тенденції. Насамперед, посилення ідейних розбіжностей всередині урядового табору, в основі яких лежали відмінні підходи щодо принципів формування Українських установчих зборів та методів розв'язання аграрного питання. Слід зазначити, що ця тенденція в подальшому поглиблювалася, що спричинило мало-ефективне функціонування міжпартійних урядових коаліцій. Іншою характерною тенденцією були консолідація та активізація правих політичних сил, створення ними нових організаційних структур (Протофіс, Українська народна громада). З огляду на падіння авторитету Центральної Ради серед населення, а також користуючись певною підтримкою німецьких і австро-угорських військових кіл, ці сили через усунення Центральної Ради від влади планували реалізувати власну альтернативу суспільно-політичного розвитку країни. Таку можливість вони дістали з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського.

¹ Робітнича газета (Київ). — 1918. — 26 березня.

² Див.: Робітнича газета (Київ). — 1918. — 6 січня, 9 січня, 26 березня, 4 квітня та ін.

- ³ Там само. — 4 квітня.
- ⁴ Боротьба (Київ). — 1918. — 24 березня.
- ⁵ Робітнича газета (Київ). — 1918. — 11 квітня.
- ⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 270.
- ⁷ Нова Рада (Київ). — 1918. — 3 березня.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
- ⁹ Там само. — Арк. 2.
- ¹⁰ Нова Рада (Київ). — 1918. — 28 квітня.
- ¹¹ Вісті Всеукраїнського з'їзду Демократів-Хліборобів (Київ). — 1918. — 29 квітня.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. 2. Українська Гетьманська Держава. — С. 16–17.
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
- ¹⁶ Известия Союза промышленности, торговли, фининсов и сельского хозяйства Украины (Київ). — 1918. — № 1. — С. 11.
- ¹⁷ Киевская мысль (Київ). — 1918. — 10 марта.
- ¹⁸ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 29.
- ¹⁹ *Скоропадський П.* Спогади. — К.: Філадельфія, 1995. — С. 129.
- ²⁰ Див.: *Геращенко Т.С.* Українська народна громада. Додаток. Програма Української народної громади // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — К.: КДЛУ, 2000. — Вип. 4. — С. 208–212.
- ²¹ Див.: Програма Конституційно-демократическої партії, вироботанна учредительним съездом партії 12–18 октября 1905 года // Программы документов политических партий и организаций. Хрестоматия для изучающих политическую историю XX века. — М.: Ин-т научной информации по общ. наукам, 1990. — С. 123–125.
- ²² Програма Української народної громади // *Геращенко Т.С.* Назв. праця. — С. 209.
- ²³ Там само. — С. 210.
- ²⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 123, 134 та ін.
- ²⁵ Там само. — С. 126.

Іван Гошуляк

ТРУДОВИЙ КОНГРЕС І ПРОБЛЕМА СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ

Наприкінці 1918 р. на українських землях розгорнулися доленосні історичні події. Національне державотворення охопило не лише центральні і східноукраїнські землі, у яких до влади внаслідок антигетьманського повстання прийшла Директорія і відновила

Українську Народну Республіку (УНР), але й західноукраїнські, на яких було проголошено Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). Природно, що обидві суверенні українські держави прагнули до об'єднання. Адже соборність, тобто об'єднання всіх українських земель у єдиній державі, була одним з найзаповітніших ідеалів нашого народу протягом століть. Нарешті склалися умови для його реалізації.

Найважливішими віхами на шляху до соборності України стали наступні події:

1) Передступний договір, заключений 1 грудня 1918 р. в м. Фастові між УНР і ЗУНР про майбутню злуку обох українських республік в одну державну одиницю. 2) Ухвала Української Національної Ради ЗУНР від 3 січня 1919 р. про злуку ЗУНР з УНР. 3) Універсал Директорії УНР про прийняття і здійснення тієї злуки, урочисто обнародований 22 січня 1919 р. на Софійському майдані м. Києва.

Завершальним акордом цього соборницького процесу мало стати законодавче затвердження названих актів соборності Трудовим конгресом України — тимчасовим предпарламентом країни. В програмній декларації Директорії, опублікованій 26 грудня 1918 р., підкреслювалося, що «Конгрес трудового народу України матиме всі верховні права і повновласність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки»¹.

5 січня 1919 р. з'явилася Інструкція для виборів на Конгрес трудового народу України, підписана членами Директорії, в якій визначалися представництво, правила обрання делегатів, порядок голосування. Вибори повинні були проводитися на всій території України, в тому числі й ЗУНР. На території УНР вони мали проводитися по куріях (від робітників, селян, інтелігентів). З огляду на великі заслуги в антигетьманському повстанні залізничників і поштовиків їм виділялося окреме представництво. Згідно з планом Директорії Трудовий конгрес мав відкритися 19 січня 1919 р. в Києві. Отже, на його підготовку, проведення виборів виділялося всього два тижні. Події на фронтах зовнішньої боротьби не давали змоги виділити більше часу.

Представництво до Трудового конгресу від територій та курій було визначено таким:

Територія	Селяни	Робітники	Трудова інтелігенція	Загалом
1	2	3	4	5
Київщина	50	12	5	67

1	2	3	4	5
Поділля	47	8	4	59
Харківщина	50	11	4	65
Херсонщина	37	11	4	52
Волинь	46	10	4	60
Чернігівщина	42	9	3	54
Полтавщина	46	8	4	58
Катеринославщина	31	12	3	46
Таврія	14	3	1	18
Холмщина, Підляшшя, Поліська округа	14	4	1	19
Всеукраїнський залізничний з'їзд	–	20	–	20
Всеукраїнський поштовий з'їзд	–	10	–	10
Усього	377	118	33	528
ЗУНР (Галичина, Буковина, Угорщина)	–	–	–	65
Усього	–	–	–	593 ²

Трудовий конгрес України розпочав свою роботу 23 січня 1919 р. о 16-й годині 45 хвилин в приміщенні київського Оперного театру. Акцентую увагу на цій даті, оскільки не лише в мемуарній, але й науковій літературі досі можна зустріти суперечливі дані з цього приводу. Ряд дослідників, зокрема й такі авторитетні, як М. Шаповал і М. Стахів, помилково вважали, що конгрес відкрився 22 січня. Більше того, посилаючись на пізніші спогади Л. Бачинського і М. Чубатого, М. Стахів навіть критикував П. Христюка та І. Мазепу за те, що вони датували відкриття конгресу саме 23 січня³. І хоча переважна більшість сучасних дослідників правомірно дотримується останньої, тобто достовірної дати, на жаль, досі ще називається й перша⁴. Трапляються також спроби примирити або ж поєднати обидві позиції. «В принципі кожна з цих дат може бути прийнята, — пишуть з цього приводу О. і М. Копиленки, — оскільки урочисте відкриття Конгресу відбулося саме 23 січня, але напередодні почалися міжфракційні консультації й засідання «Ради старійшин»⁵. Не кажучи про те, що цим твердженням названі автори самі собі суперечать, зазначимо, що міжфракційні наради й засідання Ради старійшин відбувалися не лише 22 січня, а й раніше. Тобто, вони не можуть служити аргументом для виправдання названої дати.

Точне визначення дня початку роботи конгресу має принципово важливе значення ще й тому, що дає змогу достовірно назвати також дату затвердження ним актів Соборності ЗУНР і УНР.

Що ж стосується труднощів, які виникли перед дослідниками в цьому зв'язку, то вони зумовлювалися двома причинами. По-перше, тим, що Директорія з самого початку планувала поєднати день проголошення Акту Злуки (Універсалу Соборності) з відкриттям Трудового конгресу. По-друге, початок роботи останнього внаслідок різних причин довелося переносити кілька разів, а саме: з 19-о січня на 20, потім на 22, і, нарешті, на 23 січня. Навіть у день відкриття конгресу його було перенесено з 14-ї години на пізніше. Тому недивно, що окремі автори спогадів про ті події не змогли згодом точно відтворити в своїй пам'яті деякі їх деталі. Джерельна ж база, на основі якої вони могли б звірити свої свідчення, була для них, по суті, недоступною, оскільки в основному залишилася на теренах УРСР.

На момент відкриття Трудового конгресу разом з представниками ЗУНР, які приїхали на ратифікацію актів соборності, з'явилося близько 400 делегатів. Крім них в переповненому залі було багато гостей — члени уряду, керівники політичних партій і громадських організацій, представники збройних сил, дипломатичного корпусу та інші. Протягом роботи конгресу кількість його делегатів збільшилась, оскільки не всі з них через військовий стан в Україні змогли вчасно прибути до Києва. Однак загальна кількість делегатів точно ще не з'ясована. В історичній літературі з цього приводу й досі зустрічаються суперечливі дані. Називаються і 300 делегатів, і 400, і навіть 593 делегати. Остання цифра пояснюється тим, що окремі автори, видаючи бажане за дійсне, подають визначену виборчим законом від 5 січня 1919 р. кількість делегатів як практично реалізовану. Найбільш вірогідні, на наш погляд, є дані про 400 делегатів, з них 36 — представники ЗУНР, якими оперують авторитетні сучасні дослідники⁶. До речі, щодо представництва від ЗУНР, то в літературі, замість названої щойно достовірної їх кількості, нерідко ще фігурує суто символічне число — 65 делегатів⁷, передбачене виділеною властями УНР для ЗУНР квотою для виборів делегатів на даний конгрес. Але ж через перебіг військових дій вибори делегатів конгресу на території ЗУНР не проводились.

Відкрив Трудовий конгрес голова Директорії В.Винниченко. В своїй промові він особливо відзначив роль Директорії у його скликанні, наголосивши, що вона все робила для того, щоб конгрес пройшов якнайкраще. «Не ми відповідальні за те, що не можна було як слід зібрати всіх представників з цілої соборної України. Але я думаю, — заявив В.Винниченко, — що зібралися тут ті, що

мають найбільші уповноваження говорити від імені трудового українського народу і вирішати його долю»⁸. Він коротко виклав історію повстання проти гетьманського режиму, а також зазначив важливість проблеми об'єднання двох українських республік.

Після виступу голови Директорії Сеньйор-конвент (Рада старійшин) на чолі з А.Степаненком приступила до виборів президії Трудового конгресу. До її складу були обрані: Д.Одрин (від Селянської спілки), Т.Старух (від блоку галицьких партій), С.Вітик (від українських соціал-демократів) — усі заступниками голови конгресу, а також В.Злотчанський (український с.-д.), С.Бачинський (український с.-р.), Л.Гаврилук (російський с.-р.), Вороний (український самостійник-соціаліст), І.Біск (російський с.-д.) — всі секретарями конгресу. Оскільки внаслідок розколу найбільшої з фракцій — українських есерів голови конгресу обрали так і не вдалося, то головував на ньому галицький соціал-демократ С.Вітик, який володів багатим досвідом парламентської діяльності.

Основним питанням першого дня роботи конгресу була ратифікація актів Соборності УНР і ЗУНР. Вказавши на їх величезне значення, головуючий С.Вітик особливо підкреслив необхідність консолідації та єдиного фронту трудящих усіх земель України в боротьбі за повне соціальне й національне визволення. Він надав слово секретареві делегації ЗУНР С.Вітвицькому, який з пафосом зачитав присутнім Ухвалу УНР ради від 3 січня 1919 р. про злуку ЗУНР з УНР. Після цього секретар Трудового конгресу В.Злотчанський урочисто оголосив Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. Обидва ці документи були вислухані присутніми стоячи, з величезною увагою і зустрінуті нестихаючими оплесками та вигуками «Слава».

Після обнародування актів Соборності конгрес приступив до заслуховування з цього приводу привітальних промов. Оскільки стенографічний звіт його роботи не зберігся, а рішення Ради старійшин від 21 січня про заснування органу Трудового конгресу під назвою «Вісник Конгресу Трудового Народу України» реалізувати в тих екстремальних умовах не вдалося, то подаємо виступи промовців з цього питання на основі тодішніх газетних публікацій. Найповніший звіт про перший день роботи Трудового конгресу вмістив на своїх сторінках орган українських соціал-демократів — «Робітнича Газета». Тому наступні тексти промов почерпнуті з неї.

Першим виступив з привітанням голова делегації ЗУНР доктор Лев Бачинський. «Здійснились, — сказав він, — віковічні мрії,

котрими жили кращі сини українського народу. Такі слова вписала Директорія у свій урочистий універсал, який проголошує з'єднання обох Українських Республік. Утворилась єдина Українська Народна Республіка. Ми, українці Галичини, Буковини й Угорської Русі особливо вітаємо цей момент. Ми чекали цієї хвилини, щоб вона здійснилась, як можна скорше. Здійснення нашої мрії стало можливим тільки після того, як розпались ті держави, котрі були в'язницями своїх народів, але досі на Україні були умовини й порядки, котрі не давали змоги здійснити з'єднання. Тепер же, коли на чолі Української Народної Республіки стоїть Директорія і коли вона дає запоруку, що Україна буде незалежною Державою і що в ній буде заведено такий порядок і лад, щоби трудовому народові жилося добре, то ми прийшли просити прийняти нас до спілки в єдину Соборну Україну. Висока Директорія прийняла нашу просьбу й видала універсал, котрий ми назавше збережемо в нашому серці і про котрий онукам і дітям будемо розповідати. Сподіваємось, що й Конгрес прийме наше прохання про прилучення нас до себе навіки.

Прилучається до вас невеликий край і притому бідний. Війна знищила у нас цілі повіті. Народові нашому голод заглядає в вічі, але за те ми можемо вас запевнити, що до вас переходить таке селянство, котре буде великим вкладом для України. Життя утворило таку тверду школу, що наше селянство після того, як проти нього виступив його сусіда, взялось за зброю, бореться і не уступає ні кроку.

Наші надії на це селянство тверді. Нема такої ворожої сили, перед котрою одступали б Галицькі й Буковинські полки (оплески).

Робітники наші виконали також велику роботу. Коли через наші землі проходило численне військо з сусідніх держав і коли персонал на залізницях почав страйк з метою перешкодити нашій незалежності, наші робітники перевозили по залізницях змордованих в неволі робітників-вояків. Це друга велика праця, зроблена нашим народом. Раз маємо таке селянство, то гадаємо, що вклад наш буде великий (оплески). Просимо прийняти нас з такою щирістю, з якою ми входимо до вас. Ми входимо до вас без всяких розщотів. Природа сама показує разом жити і вмирати (оплески). Ми з'єднуємось з Вами, як рівні з рівними (оплески). Ми з'єднуємось як рідні брати. Гаслом нашим хай буде один за всіх і всі за одного (гучні оплески)»⁹.

У відповідь на промову Л.Бачинського від імені Наддніпрянської України виступив депутат конгресу, колишній міністр закор-

донних справ УНР часів Центральної Ради М.Любинський. «Коли брат зустрічає брата після довгої розлуки, — зазначив він, — то від хвилювання він не може говорити, але я, вітаючи Вас від імені Наддніпрянської України, поборюю свої сердечні хвилювання і справляю їх в лонисько розуму. Коли зустрічаються, то вітають один одного. Почну з цього і скажу: привіт Вам (оплески).

Ні гук гармат, ні кров війни не могли настільки приголомшити нас, щоб ми не почували цього свята нинішнього дня. Навпаки, кров війни та братовбивча бойня примусили нас ще краще прислухатись до голосу братського єднання, і той, хто віки чекає цього дня, добре знає, як довго ми про це марили й тільки цього дня ми могли сказати про це голосно. Ця мрія передавалась від покоління до покоління з тої хвилі, як нас роз'єднано. Мрія ця проте жила, як огонь, у наших серцях і серцях наших прадідів. Та не одно тільки національне чуття, не одна тільки етнографічність з'єднала нас. Коли ми були роз'єдані, минали століття, розвивалась культура, але наш народ, розділений кордоном, зостався з однаковою культурою. Ми чекали хвилі з'єднання. Є ще між нами одне спільне. Це спільність економічна, і це теж говорить за те, що повинен був настати момент єднання. Це почували також й наші вороги.

Промовець згадує епоху царизму. Ще й тоді хотіли використати ідею спільноти в цілях імперіалістичних, проте народ зрозумів справжню ціль і розумів свої шляхи, знав коли і що зробити. Але, — каже далі промовець, — війна йшла. Умови почали змінятись. Настала революція. Проводирі українського національного руху зрозуміли цей момент і пішли туди, але вони пам'ятали один заповіт: «Чи чуєш ти, старший брате, як стогне твій брат менчий».

Та не так сталося, як бажалося. Нас зрадили ті, котрі йшли разом з нами. Я говорю про деяку частину соціалістів. Але може бути, що наше змагання було б переведене в життя, коли б цьому не перешкодило розігнання Центральної Ради... Незабаром обставини знов обмінились: впала Австрія. Нині ми одночасно святкуємо два свята: Самостійності України і Соборності її. Я гадаю, що після цього менту уже всі кораблі спалено і вороття назад не може бути (оплески). Вороття назад було б вчинком Каїна, і я думаю, що поміж вами сього не буде (оплески).

Але здійсненням Самостійності і Соборності України ще не всі завдання виконані. Україна повинна ще зберегти свій нейтралітет і, врешті-решт, і се ще буде не все: Самостійною і Соборною Україна може бути тільки тоді, коли вона буде і трудовою республікою.

Це гасла загальні для всього нашого фронту, і хто на сьому фронті прорве одно місце, то прорве й друге.

І тому, — закінчує промовець, — на нашому прапорі повинно бути написано: «Самостійна Соборна Нейтральна і Трудова Республіка» (оплески). Цим ми розгорнемо наш прапор на цілу його великість і понесемо його незаплямовано далі, пам'ятаючи, що це треба не тільки написати, але й довести на ділі. Я гадаю, що після цього на наш гострий трьохкінецьний тризубець не сідатимуть ні одноголові, ні двохголові, ні чорні, ні білі орли. З цим ми підемо вперед (гучні довгі оплески)»¹⁰.

Потім з натхненною промовою виступив член президії Трудового конгресу, делегат від галицьких селян Т.Старух. «У Ваших оплесках, — зазначив, зокрема, він, — ми бачимо, що у нас одна думка — спілку треба здійснити, що всі ми одної гадки, що Україна об'єднана Соборна повинна жити і розвиватись, що вона буде одним тілом, якого ніхто не зможе розірвати. Але ми бажаємо волі і свободи не тільки собі, але й другим народам.

І коли це так, то нам, Великому Українському Народові, чи не належить тепер бути в першій лінії вільних народів! А коли це так, то де є та сила, котра спинила би цей рух, що здобуває волю і скидає ланцюги неволі всього українського народу? (оплески). Хто може бути цією силою? Коли ми прийшли для з'єднання, то ми нічим не керувались, крім думки жити з вами єдиною долею, крім думки про те, щоб український народ жив єдино. Але повторюю, ми бажаємо волі і всім народам, бо ми знаємо, що таке неволя. Ми знаємо, що на нас насувається темна сила, котра хоче тримати нас у неволі, але ось тут-то ми й будемо оборонятись до останнього.

Промовець згадує про події, що відбуваються тепер біля Львова і говорить: ми серцем і душею з тими, хто в снігу валяється, терплючи голод і лихо за те, щоб волю свою відстояти. Згадаймо за тих, що лягли за волю народу (всі присутні встають).

Хай земля буде їм легкою, і хай ті могили, котрі зазеленіють, будуть говорити про їх пам'ять. Хай вони спокійно спочивають, бо їхньою ідеєю була Україна й воля свого народу. Вони серце своє і життя своє поклали за ту Україну демократичну, пролетарську, котру вони так полюбили. Хай вони мирно сплять, а ті, хто лишилися живими, хай ідуть у бій, щоб зберегти їх прапор, і щоб Україна стала справді незалежною (гучні оплески)»¹¹.

Після цього головуючий звернувся до присутніх з запитанням, чи погоджуються члени Трудового конгресу з обома актами

Соборності України Наддніпрянської і Наддністрянської? Голосування здійснювалося шляхом вставання з місць. У відповідь на запит головуючого майже всі присутні, за винятком деякої частини представників лівих течій, піднялися зі своїх місць. На адресу останніх з залу пролунали оклики «Зрадники!». Через короткий проміжок часу встали й ліві депутати. Лише два з них (російські соціал-демократи — меншовики) залишилися сидіти. Пізніше вони пояснили це тим, що, на їхню думку, вибори на конгрес проходять неправильно і вони згідно з наказом своїх виборців від участі в його роботі ухиляються¹².

А ось як описав момент голосування за названі акти, спираючись на свідчення очевидців, М.Стахів: «На запитання головуючого «Чи члени Трудового Конгресу згодні з Актами Об'єднання України?» ціла зала на знак одобрення піднеслася з місць й підняла оклик: «Слава».

Не обійшлося й без демонстрації скрайніх «революційних радянфілів». В їх очах західня Україна була підвалиною того порядку, якого вони не бажали в Соборній Україні. Вони ненавиділи галичан за те, що вони підтримували Директорію і Уряд УНР. Тимто кількох із них залишилися на місцях сидючи, на знак, що вони голосують проти. Ця демонстрація викликала обурення близьких до них депутатів центру і деякі з «лівих», після вагання, піднялися з місць на знак, що голосують за Акт Соборности. Тільки двох не дало себе переконати. Тоді головуючий Т.Старух ствердив із президії Конгресу, що Акти Злуки ухвалені всіма голосами проти двох»¹³.

Таким чином, Трудовий конгрес практично одноголосно затвердив Акт Злуки ЗУНР з УНР, надавши тим самим йому силу закону. На цьому урочистому, всіх об'єднуючому моменті перше його засідання, що тривало трохи більше години, закінчилось. О 17-й годині 50 хвилин головуючий оголосив його закритим.

На наступних пленарних засіданнях — протягом 25–28 січня головним завданням конгресу було визначення основних засад внутрішньої і зовнішньої політики, а також форми державного устрою УНР. З усіх цих питань на форумі точилася гостра ідейно-політична боротьба між різними партійними фракціями і блоками. Найбільшою була фракція УПСР, але вона ще на початку роботи конгресу розкололася на праву і ліву частини, які не змогли знайти спільну платформу і голосували за різні резолюції. Наступною за кількістю мандатів йшла УСДРП. Значне представництво мала УПСС і набагато менше — УПСФ. Інші партії були представ-

лені зовсім слабо. Блок соціал-демократів, фракції делегатів ЗУНР, делегатів Селянської Спільки та правої частини фракції українських есерів мав за собою компактну більшість.

Та все ж, незважаючи на суттєві розбіжності з кардинальних питань загальнополітичного розвитку УНР, в тому числі форми її державного устрою, всі основні партійні фракції незмінно демонстрували свою прихильність українській соборницькій концепції. Так, в декларації фракції УПСР центральної течії, оголошеній 26 січня на засіданні Трудового конгресу, з цього приводу говорилося:

«8. Стоячи на ґрунті суверенності та незалежності УНР, спираючись на право самовизначення народів і маючи перед собою факт вільного прилучення західних частин УНР, фракція сподівається в скорім часі повного об'єднання всіх українських земель в єдину Українську Трудову Республіку»¹⁴.

Враховуючи загрозу, що нависла над Києвом і всією УНР у зв'язку з швидким наступом російської Червоної армії, більшість фракцій вважали необхідним прискорити прийняття конструктивних рішень, послабити міжпартійну боротьбу і посилити оборонну роботу. Наприклад, член президії Конгресу, представник галицького селянства Т.Старух у своєму виступі наголосив: «Шість століть розділяли нас кордони. Ми страждали в неволі і треба було пролитися цілому морю крові, щоби відірвані країни з'єдналися зі своєю ненькою Україною»¹⁵. Відзначивши, що в процесі боротьби за власну державність не обійшлося і без помилок, він заявив: «Але тепер не час для партійних суперечок, коли ворог стоїть на порозі і Трудовий Конгрес повинен сказати, що він готовий солідарно і грізно виступити в оборону трудовому народові... Залишимо ж партійні суперечки, бо треба обороняти країну. Не час тепер говорити про зміну Директорії, їй треба висловити повне довір'я за її працю. Не час тепер улаштовувати зібрання — це діло будуччини. Закінчемо ж тепер Конгрес, йдіть на села, організуйте армію дисципліновану й грізну...»¹⁶. На завершення він оголосив декларацію селянської Західної України, в якій були чітко сформульовані висловлені ним основні ідеї.

В останній день роботи — 28 січня Трудовий конгрес переважною більшістю голосів схвалив Закон про форму влади в УНР. У ньому виражалося повне довір'я і подяка Директорії за її роботу щодо визволення українського народу від пансько-гетьманської влади. З огляду на небезпечний військовий час влада та оборона

країни знову доручалася Директорії УНР, яка мала бути доповнена одним представником від Наддністрянської України. Повноваження верховної влади в Україні зберігалися за нею на термін до скликання наступної сесії Трудового конгресу. Зазначалося, що всі закони, прийняті Директорією протягом часу до наступної сесії, мали затверджуватися Трудовим конгресом. Виконавча влада в УНР повинна була належати Раді Народних Міністрів, яка формувалася Директорією.

Стосовно форми влади зазначалося, що конгрес виступає проти встановлення робітничої диктатури та висловлюється за демократичний лад в Українській Народній Республіці. З метою закріплення демократичного ладу уряд УНР разом з комісіями мав підготувати закон для виборів до всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки. На основі всенародного голосування повинні бути скликані нові органи влади на місцях, а до того влада там в інтересах національної оборони мала належати призначеним урядом УНР комісарам, які повинні були працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад. Для підготовки законопроектів до наступної сесії Трудового конгресу УНР створювалося шість комісій — оборона, земельна, освітня, бюджетна, закордонних і харчових справ.

Конгрес рішуче вимагав збереження територіальної цілісності й незалежності УНР. «У відношенню до захватів української території військом держав Антанти, арміями совітськими, польськими, донськими, добровольчеськими та румунськими — підкреслювалося в законі, — Конгрес Трудового Народу України заявляє свій рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність Української Народної Республіки. Український народ хоче бути нейтральним і в дружніх відносинах з усіма іншими народами, але він не потерпить, щоб яка б не була держава накидала збройною силою свою волю українському народові»¹⁷.

Після цього було ухвалено Універсал до Українського Народу, в якому фактично повторювалися основні положення розглянутого вище закону. В документі наголошувалося, що «З усіх боків цілоти і незалежності Української Народньої Республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давнє лихо — неволя під властю чужих народів, Конгрес Трудового Народу України кличе всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю...

Конгрес Трудового Народу України запевняє перед усім світом, що український народ бажає мира з усіма народами і не має думки забирати під свою владу чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої не було б держави на свою цілість, самостійність і незалежність»¹⁸.

Було прийнято також ноту до народів всього світу. «Український сорокмільйоновий народ, — зазначалося в ній, — хоче вільним увійти в сім'ю народів світу і стати з ними нарівні, а тому заявляє своє право на місце на мировій конференції в Парижу. Український народ не допустить, щоб хтось інший накидав йому свою волю. Ні силою міжнародних комбінацій, ні силою заліза ніхто не зможе примусити його зректися своєї суверенності і свого права самому завести лад на своїй землі згідно з своїм бажанням. ...Разом з тим Конгрес трудового люду України іменем українського народу заявляє от цей протест: на підставі признаного всіми народами світа права самовизначення, історично розділений між Росією і Австрією Український народ, нині, об'єднавшись і утворивши самостійну єдину неподільну суверенну Народню Українську Республіку, кличе всі народи в ім'я кращих ідеалів людськості протестувати перед урядами тих народів, які ведуть наступ на землі історичної доселі українського народу. Український народ не бажає війни ні з ким, а бажає жити мирно і тихо, утворивши сам для себе той лад, який відповідає його історичній вдачі»¹⁹.

Загалом Трудовий конгрес, схвалені ним рішення покликані були відіграти важливу роль у національному державотворенні доби Директорії, розбудові об'єднаної УНР. Та й сам він уособлював собою соборну Україну, ставши, по суті, першим соборним представництвом українського народу тієї революційної доби. Непересічне значення мало, насамперед, законодавче затвердження конгресом урочисто обнародованого 22 січня 1919 р. Директорією Акту Злуки УНР і ЗУНР (Універсалу Соборності).

Проголошенням та затвердженням найвищими державними інституціями УНР об'єднання двох українських республік в одну державу фактично було завершено дуже важливий етап боротьби за соборність українських земель і розпочато практичну розбудову соборної України. На жаль, подальші умови, в яких розгортається боротьба за виконання цього завдання, виявляться вкрай несприятливими для української справи.

---

¹ Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 102.

- ² *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 128.
- ³ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Т. 2. Україна між двома силами. — Скрантон, 1963. — С. 219.
- ⁴ *Гарчева Л.* Внесок східних і західних українців у становлення соборної Української держави // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 6. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. — Львів, 2000. — С. 234; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 298, 302.
- ⁵ *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України. 1917–1920: Навчальний посібник. — К., 1997. — С. 124.
- ⁶ *Рубльов О.С., Реснт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К., 1999. — С. 153; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). — К., 1998. — С. 149 та інші.
- ⁷ *Когутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — С. 143.
- ⁸ Перше пленарне засідання Трудового Конгресу. Промова Винниченка // Україна. — 1919. — 24 (11) січня.
- ⁹ Трудовий Конгрес // Робітничка Газета. — 1919. — 26 січня.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само.
- ¹³ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Т. 3. Україна між двома силами. — Скрантон, 1963. — С. 24.
- ¹⁴ Народня Воля. — 1919. — 30 січня.
- ¹⁵ Україна. — 1919. — 29 (16) січня.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. — Т. III. — Прага, 1922. — С. 67.
- ¹⁸ Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 117.
- ¹⁹ Нова Рада. — 1919. — 30 (17) січня.

Валерій Солдатенко

ОСІНЬ 1919 РОКУ: ОСНОВНІ ЧИННИКИ РОЗРИВУ СОБОРНОГО ФРОНТУ

Вивченню соборницького процесу кінця 1918–1919 рр. присвячено велику кількість публікацій. Серед інших аспектів досліджуються причини кінцевого негативного результату — денонсації Акта злуки від 22 січня 1919 р. Значне коло науковців вважає,

що найбільшого удару по спробі домогтися єдності Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки було завдано переходом основної військової формації соборної держави — Української галицької армії в табір непримиренного ворога УНР — Збройних сил Півдня Росії. Втім, акценти розставляються дуже по-різному, що зумовлює потребу додаткового звернення до історичного досвіду з позицій найновітніших наукових досягнень.

На початок вересня 1919 р. УГА пройшла фронтними дорогами Наддніпрянщини не одну сотню кілометрів і нагромадила чималий досвід. Найприкрішим у ньому було зайняття Києва і його безславна миттєва віддача денікінцям на межі літа і осені.

Правда, слід звернути увагу на те, що бойових втрат Галицька армія зазнала незначних — близько 2 тисяч вояків, але їх заступили рекрути з Наддніпрянщини. Отже, УГА не втратила своєї боєздатності. Проте залишення Києва надто негативно позначилося на загальному стані всієї української військової формації, а особливо ж — УГА. Щодо останньої київської події — практично всі дослідники і мемуаристи схильні вважати «початком трагедії». Стрілецьтво зазнало болісного морально-психологічного удару, адже українську столицю, яку здобули такими значними зусиллями, відразу, блискавично, без опору віддали противнику, який принаймні на той конкретний час чисельно значно поступався українським силам. Серед галичан знову почала ширитися зневіра у доцільність подальшої боротьби на Наддніпрянщині, і на такому тлі посилювалося прагнення за будь-яку ціну повернутися в рідний регіон. До цього підштовхувало й чергове загострення суперечностей між наддніпрянським і галицьким політичним проводом. Найвиразніше недовіра проявилася у тому, що на початку вересня 1919 р. в Кам'янці-Подільському було фактично запроваджено військовий стан, хоча місту не загрожували зовнішні вороги. Однак саме для гарантії «внутрішньої безпеки» галицького і наддніпрянського керівництва сюди перекинули з фронту найбоєздатніші частини, відповідно, 1-у бригаду УСС та групу отамана Волоха.

Після київської катастрофи шансів на відновлення боротьби українським соборницьким фронтом ставало дедалі менше. Укладене за таких умов 1 вересня 1919 р. спільною галицько-наддніпрянською делегацією перемир'я з Польщею стало демонстративним актом «української солідарності» перед потенційними союзниками і ворогами. Згідно з умовами цього акта сторони зобов'язувалися стримуватися від ворожих акцій одна проти другої та здійснити

обмін полоненими. Між ними встановлювалася «нейтральна зона», яка окреслювалася рікою Збруч та потоком Жванчик¹. Після закінчення місячного терміну перемир'я воно продовжувалося кожні наступні десять днів.

Українська галицька армія знову опинилася між більшовицьким і денікінським фронтами. За таких обставин Начальна команда взяла курс на збереження організаційної цілісності підконтрольних їй сил, як головного фактора продовження боротьби. Щоб надати стрілецтву необхідного відпочинку, майже всі галицькі частини 2–4 вересня 1919 р. були відведені в райони Ігнатівка — Васильків та Козятин — Бердичів². Настрої, що панували тоді у політичному та військовому керівництві, певною мірою передає виданий М. Тарнавським 6 вересня наказ. У ньому відзначалося: не слід дати «півратися настроєві», «провід має все спокійно обдумати», щоб, вибравши момент, знову йти вперед³. Але вектор його поглядів явно спрямовується в бік А. Денікіна. Зокрема, відведення військ у вказані райони диктувалося прагненням уникнути можливого зіткнення з наступаючою Добровольчою армією. Водночас Начальна команда направила делегацію на чолі з отаманом П. Бубелою для переговорів з генералом Н. Бредовим щодо спільного володіння Києвом⁴, але вони не принесли жодних позитивних наслідків.

Виходячи із загальних змін у військово-політичній ситуації, в Україні дедалі виразніше окреслювалася перспектива створення українсько-денікінського антибільшовицького блоку. До цього ж підштовхували численні англійські та французькі урядові й дипломатичні кола, що намагалися згуртувати весь потенціал антирадянських сил.

Щоправда, дослідник М. Ковальчук, гадається, дещо перебільшує прагнення офіційних Лондона і Парижа домогтися порозуміння між А. Денікіним і С. Петлюрою⁵. Вірніше, таке прагнення загалом існувало й певні дипломатичні зусилля здійснювалися, однак кінцевою метою мали не налагодження рівноправних стосунків між двома антибільшовицькими суб'єктами, а підпорядкування армії УНР Збройним силам Півдня Росії для зміцнення їх потенціалу й реалізації єдинонеподільських планів. Останній момент був вирішальним і переважував навіть тверезе розуміння того, що розбрат між можливими антирадянськими силами і конфліктні відносини між ними послаблюють обидва табори, об'єктивно спрацьовуючи на посилення Червоної армії, більшовиків. Абсолютною безглуздістю здавалася перспектива війни між білими й УНР. Однак і цей

аргумент відступав перед жадобою розгрому червоних і ліквідації всіх завоювань революційної доби. Виходячи з ідейних засад білогвардійського руху, та під впливом своїх початкових гучних перемог А. Денікін демонстративно відкидав будь-яку можливість замирення з українцями, які б погляди вони не сповідували — чи автономістсько-федералістські, чи самостійницькі. Він прямо заявляв, що коли «петлюрівці» не капітулюють чи не приєднуються до нього, то вони будуть вважатися такими ж ворогами, як і більшовики⁶. Ця позиція знаходила реалізацію і у військово-політичних документах. Так, у розпорядженні головнокомандування Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області від 1 вересня 1919 р. прямо говорилося: «Ми Української республіки не визнаємо — воюємо за єдину Росію і ніяких збройних сил, окрім російських армій, на території Росії не допускаємо. Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії»⁷. Зважаючи на це, перспектива укладення УГА союзу з Добровольчою армією могла бути реалізована тільки ціною розриву соборницького фронту.

Після київської катастрофи в оперативному відношенні УГА фактично вже почала діяти окремо від армії УНР. Це зумовило потребу проведення чергової внутрішньої реорганізації Галицької армії. Для утримання фронту між колишніми Східною і Центральною групами було створено нове армійське з'єднання. Група А. Кравса була знову розділена на I і III корпуси, які мали прикривати наступ потенційного противника з боку Києва та Козятина.

На Правобережжі України продовжували дислокуватися три основні військові сили — більшовицька, білогвардійська та українська. Але головна особливість військово-політичної ситуації, що склалася у вересні 1919 р., полягала в тому, що кожна з них намагалася уникнути лобового удару, очікуючи ймовірного зіткнення та взаємного обезкровлення двох інших противників.

Першими з такої ситуації вдалося скористатися Південному з'єднанню Червоної армії, про вдалий рейд якої йшлося вище.

У той же час, незважаючи на всі маневрування, УГА опинилася у найскрутнішому становищі. На відтинку фронту між нею і частинами Добрармії 13–14 вересня почалося втиснення відступаючого угруповання Й. Якіра. Зайнявши Сквиру та перейшовши залізничний шлях між Попельнею і Фастовом, воно проривалося до Житомира, який зайняло 17 вересня. Зберігаючи сили, денікінські війська відступили в район Фастів — Біла Церква, а три галицькі

корпуси протягом жорстоких п'ятиденних боїв з червоноармійськими дивізіями витратили майже весь запас боеприпасів та амуніції. Проте й більшовицькі частини зазнали чималих втрат, особливо в районах Туліна й Котельні, а також Іляшів — Луки, де був вщент розбитий 3-тисячний загін матросів. Зважаючи на високу концентрацію червоноармійських сил під Коростенем та їхню готовність до впертої боротьби, Начальна команда відмовилася від активних дій на цьому напрямку.

Війська II галицького корпусу змогли відстояти Бердичів. Але спроби відбити Житомир закінчилися невдачею, головним чином через внутрішні суперечності й неузгодженості. Для вирішення цього завдання Начальна команда з окремих частин I і II корпусів створила ударну групу під командою полковника Микитки, який, проте, відмовився співдіяти з полковником Вольфом. Доки з'ясовувалися причини непорозуміння, більшовики підтягнули значні резерви до Житомира, тому операція УГА щодо його захоплення стала нереальною⁸.

З іншого боку, становище УГА стало ускладнюватися через загострення стосунків з Добрармією: хиткий нейтралітет почав переростати у відкриті локальні зіткнення між їх окремими частинами. Про їхній характер, наприклад, засвідчує захоплення денікінцями 9 вересня українського панцерника «Чорноморець» у Фастові. У свою чергу, 18 вересня артилерійським вогнем галицьких гармат був зупинений денікінський загін, що намагався зайняти Верховню. Почастішали випадки нападів на потяги та перестрілок на залізницях. Усе це загрожувало переростанням у широкомасштабні військові акції. Зазначаючи, що потенційні противники в такий спосіб, «наче міряли себе», автор «Денника Начальної Команди Української Галицької Армії» так передає тогочасні почування галицького вояцтва: «Непримириме становище добровольців спонукало нас кинути всі згляди супроти них, а Денікін зі своєю армією виростав поволі... на нового поважного ворога України, якому на примирення ми можемо простягнути тільки меч»⁹.

Такі метаморфози були зумовлені зникненням важливого стримуючого фактора. Під час перебування Червоної армії на терені розташування українського і денікінського війська у разі зближення білих і галицьких частин здебільшого вдавалися до встановлення демаркаційної лінії, а тепер, коли більшовики зникли з театру воєнних дій, Добрармія і УГА опинилися на бойовому фронті один проти одного.

За таких умов Начальна команда за згодою штабу Головного отамана прийняла рішення про остаточне припинення бойових дій проти більшовиків, спрямувавши головні сили УГА на протиденікінський фронт. У зв'язку з цим відбулося чергове зближення Галицької та Наддніпрянської армій, що проявилось у відповідній передислокації їхніх частин. Для кращої координації дій з армією УНР І галицький корпус було переведено до Козятина, а III корпус — на лінію Погребище — Липовець. Січові Стрільці мали прикривати їхнє ліве крило в районі Полонного та Шепетівки від можливого удару Червоної армії.

Однак у вересні 1919 р. Червона армія, по суті, припинила військові дії проти петлюрівської армії. І це зрозуміло. Вона концентрувала сили для протидії головному ворогу — денікінцям, а також враховувала, що загострення конфлікту між білими і УНР вигідне для неї. Тож не слід відволікати петлюрівців на себе, а давати їм побільше можливостей для визначення як головного вектора боротьби — протидію Збройним силам Півдня Росії.

Намагаючись відновити вплив на УГА, лідери УНР стали переконувати Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, що він перебуває у повній безпеці. Разом з тим, варто погодитися з думкою дослідників, що в той час ані С. Петлюра, ані Є. Петрушевич «не відкривали усіх своїх карт»¹⁰.

Євген Петрушевич підтримав висунуту на нараді 15 вересня членами Директорії нову стратегічну програму дій, суть якої зводилася до «неминучості» боротьби з А. Денікіним та необхідності підготовки до наступу на Одесу. На засіданні Ради народних міністрів за участю членів Директорії, що відбулося 22 вересня, ухвалили розпочати військові дії («акції») проти Добармії. Підстави для цього давали перехоплені українською розвідкою донесення про плани останньої. В обнародованій через два дні відозві Директорії й уряду до народу України визначалася програма подальшої боротьби. В ній наголошувалося, що «широкі простори нашої родючої землі забрав кацапський царський генерал Денікін», який «вертає панам добуту селянською кров'ю землю і відбирає громадські права у робітника», «жорстоко переслідує українських діячів» та «несе нове поневолення України». Декларація закликала: «Всі, хто має силу і любов до свободи..., кому дорога демократична єдина свободна Українська Республіка, вставайте до посліdnього рішучого бою з нашим ворогом»¹¹.

Важко сказати, які почуття пробуджували у народній душі подібні гасла. Швидше за все, вони сприймалися уже без особливого

ентузіазму, оскільки простий люд інтуїтивно очікував чергової зміни влади. А те, що кожна наступна приносила свої випробування і біди — то стало майже природним. А тому домінували тривога, страх, відраза до будь-якої влади, небажання її підтримувати, надія якимось «перебитися» до того часу, коли вселенська колотня вщухне і можна буде повернутися до звичного мирного плину життя, до праці, за якою дедалі скучали роботящі руки. Відозва до українського населення від 24 вересня 1919 р. стала першим виявом реальних соборницьких прагнень, адже два українські уряди публічно підносили голос у справі загальнонаціональної ваги. Тоді багатьом здавалося, що нарешті «лід взаємного недовір'я... проломано і знайдено спільну лінію для продовження боротьби за незалежну Україну»¹².

Але такі надії швидко розвіялися, чергова спроби відновити соборний фронт виявилася недовготривалою.

Військово-політична ситуація в Україні у другій половині вересня 1919 р. залишалася складною, хоча, за умови вмілих дій, перед українськими арміями відкривалася певна перспектива продовження боротьби. Денікінські війська нараховували в Україні близько 40 тис. добровольців, головні їх сили були спрямовані на Жмеринку і Балту. Сконцентрованим в районі Житомира — Коростеня більшовицьким військам (18–20 тис.) з лівого крила (з боку Києва) загрожували добровольчі частини, а з правого — поляки, головні сили яких знаходилися під Рівним. Отже, українські війська були змушені утримувати майже 400 км. фронт. За такої розстановки сил згідно з планами командування I і II галицькі корпуси стали передислоковуватися на лінію вздовж залізниці Козятин — Христинівка, II корпус — переміщуватися під Бердичів, Запорізька група — в район Вапнярки, а Волинська залишалася в резерві.

За наказом штабу Головного отамана від 28 вересня офіційно ліквідовувався вже фактично неіснуючий поділ на армійські групи. Таким чином, Запорізька група поверталася у розпорядження командування військ УНР, а 2-га галицька бригада підпорядковувалася Начальній команді. Лінія стик між УГА та армією УНР проходила в районі Браїлів — Липовець. Проте, як часто буває, на перший план виходили не стільки абстрактні чисельні характеристики, а якісні — боєспроможність, моральний стан вояків, усвідомлення необхідності боротьби. А тимчасом загальний стан українського війська дедалі погіршувався. Широких масштабів набирало дезертирство. Оголошена мобілізація принесла мізерні

наслідки. Крім нестачі боєприпасів, з наближенням холодів не менш загрозливою небезпекою ставав брак одягу та медикаментів. Коментуючи таке становище, історик-мемуарист відзначав, що ані з політичного, ані з військового боку ця війна не давала надій на перемогу, лише «честь молодій Українській армії диктувала: або вмерти, або перемогти»¹³. Підтримувана Антантою, Денікінська армія намагалася перехопити стратегічну ініціативу.

Однак, просуваючись на північному відтинку Лівобережної України, вона зазнала доволі гострого удару з боку Червоної армії. На військово-політичне становище Добрармії в Україні дедалі впливали її взаємостосунки з місцевим населенням. Не секрет, кожна військова формація вирішувала свої продовольчі потреби за рахунок селянства, отже, суть проблеми полягали в тому, якими методами це розв'язувалося та яких втрат і страждань зазнавало населення внаслідок «експропріацій».

До речі, сам А. Денікін у своїх мемуарах доволі виважено і самокритично підходить до цього болісного питання. Зокрема, він визнавав, що «за межею, де закінчувалися «військова здобич» та «реквізиції», відкривалася сумна безодня морального падіння. Насилля і грабунки. Вони... чинилися червоними, білими, зеленими — наповнюючи новими слізьми та кров'ю чашу страждань народу...». Таким чином, часто стиралися риси, що «відділяли образ спасителя від ворога», але «боротися з хворобою» — було «марно».

А відтак і «визволителі» від радянської влади приносили чергові розчарування та втрати...»¹⁴.

Намагаючись знайти у складному переплетінні соціально-економічних, політичних, національних, ідеологічних процесів якомога зручнішу, «виграшнішу» лінію поведінки, штаб Головного отамана 27 вересня 1919 р. видав директиву, згідно з якою під час зіткнень між більшовиками і добровольцями українські війська мали займати очікувальну позицію для того, щоб ворогуючі сторони якомога більше себе знекровили¹⁵. Проте додаток до наказу, в якому йшлося про можливу підтримку українськими військами наступу поляків на Коростень, викликав відкрите невдоволення з боку галицьких частин.

Між тим, наприкінці вересня українські війська силою обставин почали втягуватися в активні військові дії, їм не вдалося зберегти бажаний для них «нейтралітет». Спочатку головний тягар наступу ворожих частин довелося стримувати армії УНР та УСС, які перебували в районі Христинівки, що являв собою виступ у місці

розташування Добрармії. Бойові дії точилися з перемінним успіхом: 25 вересня денікінці зайняли Балту, але 2 жовтня їх вибили з Монастирища. Намагаючись допомогти армії УНР, УГА зайняла відтинки фронту між Монастирищем та Севаст'янівкою, так що лінія стику між ними пересунулася до Брацлава. В цей час галицькі частини здавалися доволі перевтомленими від постійних передислокацій на напрямках можливих ударів противника. Через фактичну втрату боєздатності на протибільшовицькому фронті війська II корпусу відвели в резерв.

Протистояння між українськими та денікінськими військами точилося з перемінним успіхом. Аналіз початку бойових дій між ними дає змогу судити, що обидві сторони не вважали одна одну за головного ворога, а тому у разі зіткнення більше прагнули зберегти людські й матеріальні ресурси для наступної боротьби. Тож, Добрармія не поспішала досягти вирішальної переваги над українськими військами, які, своєю чергою, не дуже турбувалися щодо небезпеки прориву білогвардійцями фронту оборони. Хроніка засвідчує хіба що успіх галицької зброї у деяких локальних операціях, як, наприклад, бій 10 жовтня в Цибулеві, а також бій під Монастирським, де кінна чота УГА розбила залозу зі 150 піхотинців і 30 вершників, захопивши полонених та чимало майна¹⁶.

Розраховувати за таких обставин на перехоплення стратегічної ініціативи було, звісно, марно, хоч 12 жовтня 1919 р. розпочався спільний наступ армії УНР і III галицького корпусу. Бригади УСС відразу захопили Мишків, але вже наступного дня втратили цей населений пункт. Просуваючись у цей час уздовж залізниці, галицькі частини під командою А. Кравса здобули Монастирище¹⁷. Однак спрямовані на Чечельник і Бершадь наддніпрянські війська не змогли виконати поставлених завдань. Однією з причин цієї невдачі стали анархічні дії повстанських загонів, які на свій розсуд, задля власної вигоди почали вдаватися до свавільних непланованих виступів. Так, загін отамана Нечая, що складався з тисячі піхотинців і кавалеристів, несподіваним ударом 13 жовтня захопив Житомир. Ця подія змінила плани українського командування, яке збиралося опанувати містом дещо пізніше. Проте отаман Нечай не прийняв пропозиції про підпорядкування свого загону штабові Головного отамана та спільне володіння Житомиром¹⁸. Скориставшись суперечкою, внутрішніми тертями, денікінці легко відбили місто.

Активізація українських військ викликала рішучу протидію білогвардійців. З метою розчленування суцільного фронту українсь-

ких армій, щоб потім розбити їх поодиночі, 14 жовтня 1919 р. частини Добармії вдалися до потужного контрнаступу. У впертих боях наддніпрянські підрозділи відійшли до Бугу, тому головний удар ворога довелося стримувати частинам III корпусу УГА. Пристосоване до європейських методів польової війни, галицьке стрілецтво тепер безпосередньо зіштовхнулося зі степовою тактикою ведення боротьби донських козаків. Піхотні підрозділи з великими труднощами протистояли ворожій кінноті. Не лише її несподівані наскоки, але й навіть постійна загроза нападу морально й фізично виснажували галицьке вояцтво. Перевага денікінців у кавалерії забезпечувала високий рівень розвідувальної служби, а головне — вони могли краще маневрувати на обмеженому просторі. В результаті війська генерала А. Кравса були змушені відійти до Калинівки. Про найбільш знекровлені тоді 2-у та 8-у бригади стрілецтво складо пісню: «Під Дашевом, під Сорокою восьма бригада пропала...».

У жорстоких боях зазнав величезних втрат III галицький корпус. 16 жовтня він був переведений у район Ілинців, щоб таким чином ліквідувати небезпеку денікінського удару на Брацлав, що могло призвести до остаточного розчленування українських військ. Хоча цей маневр в основному досяг мети, але противник не відмовився від свого задуму. В той же час війська I і II корпусів вели позиційні бої. Після чергового, проведеного на скору руку перегрупування сил, 20 жовтня українські війська були кинуті у авантюрний з військово-стратегічної точки зору контрнаступ. Цим кроком С. Петлюра відчайдушно намагався припинити агонію Наддніпрянської армії та не допустити її відриву від УГА.

Напередодні цих подій Начальній команді в особі М. Тарнавського вдалося переконати штаб Головного отамана остаточно ліквідувати протибільшовицький фронт на півночі. Проте перекидання звідти Січових стрільців і галицьких частин затягнулося через дезорганізацію на залізничному транспорті. До речі, командування неодноразово пропонувало підпорядкувати залізничні служби у прифронтовій смузі військовим органам, однак через опір цивільних структур цього не було зроблено. Як наслідок, відстань у 200 км. ешелони з українськими вояками долали більше трьох діб. За цей час денікінці встигли зміцнити свої позиції.

Початок наступальної операції 20 жовтня виявився вдалим для української зброї. Частини II корпусу захопили Немирів, але, незважаючи на кількаразові штурми, вони не змогли взяти Брацлав, куди до денікінської залози постійно надходило поповнення.

Для того, щоб врятувати наддніпрянські війська з критичного становища, з 4-ї та 7-ї галицьких бригад була створена ударна група під командою підполковника Бізанца. Енергійним ударом вона оволоділа переходами через Буг і відчайдушно їх утримувала. Проте 26 жовтня денікінські війська вибили частини армію УНР з Вапнярки і вона остаточно втратила терен стикування з УГА¹⁹.

У цій наступальній операції незначних успіхів досягнув лише корпус генерала А. Кравса, який, просуваючись на Брацлав, у запеклих боях демонстрував завзяття та військове мистецтво. Зокрема, широкого резонансу серед ворогуючих сторін набув бій 21 жовтня під хутором Романовим, який тричі переходив з рук в руки. Тут було розбито два добровольчі полки і три кавалерійські сотні, а загалом денікінські війська втратили 266 вояків, тоді як українські — 114. Але здобутки корпусу А. Кравса, безумовно, не могли переломити загальний хід подій. Останнім досягнення української зброї на протибільшовицькому фронті стало захоплення групою отамана Шльосера 28 жовтня Брацлава, а наступного дня села Кулеметів²⁰.

Важке фронтове життя в цей час розрядили дві не буденні події. З метою піднесення морально-бойового духу 6–10 жовтня 1919 р. Є. Петрушевич відвідав галицькі частини. Зустрічі Диктатора з польовими підрозділами мали діловий характер, хоча проводилися часом, як, наприклад у Вінниці, доволі помпезно, з чисельними ескортами, під національними прапорами. Ці події загалом засвідчили, що військо зі щирою повагою і довірою ставиться до Диктатора, вбачаючи у ньому суверена своєї держави. Починаючи з 27 вересня, протягом місяця в частинах УГА виступав створений при Начальній команді театр. Основу його трупи склали колишні артисти українського театру у Львові — Іван та Ольга Рубчаки, Мар'ян Крушельницький, Йосип Гірняк та інші, а в репертуарі переважали твори української класики²¹.

Внести перелам у вкрай несприятливу ситуацію ані згадані, ані, мабуть, і якісь масштабніші та радикальніші заходи уже не могли. Виснажена у жорстоких боях Галицька армія вже не чинила опору. Українські війська не могли втримати зайнятих позицій, тому на початку листопада 1919 р. були змушені відходити на захід. Внаслідок переговорних акцій Добровольча армія припинила військові дії проти УГА, яка опинилася на межі повної катастрофи.

Одним з головних факторів, який зумовив різке зменшення чисельності та остаточну втрату боєздатності УГА, став спалах небувалої епідемії тифу. В світовій історії небагато прикладів, коли

чисельна, дисциплінована армія втрачала дієспроможність і гинула не на полі бою, а танула, зникала через «другорядні», невійськові обставини. Епідемія тифу не обминула також і Наддніпрянської, Червоної та Добровольчої армій, але всі вони, як виявилось, змогли забезпечити своїм бійцям кращі матеріальні та санітарно-гігієнічні умови.

Крім того, їхні вояки, особливо козацтво, мали сильніший імунітет до цієї хвороби, вони легше переносили осінню негоду, ніж перевтомлені галичани, які опинилися в дещо іншому, незвичному природно-кліматичному середовищі. Небезпека тифу не була повною несподіванкою, бо у два попередні роки лише в Подільській та Волинській губерніях в осінньо-зимовий період нараховувалося щонайменше по десять тисяч осіб, які страждали від страшної недуги. Але в 1919 р. епідемією була охоплена майже половина Правобережжя. Військо, як велике скупчення людей, об'єктивно ставало найсприятливішим середовищем для поширення інфекційних хвороб. До цього слід додати і відсутність елементарних гігієнічних умов через брак мила, лазень, змінних комплектів білизни тощо.

У Галицькій армії перші хворі на тиф з'явилися ще в середині серпня 1919 р., а через місяць в її підрозділах вже лютувала справжня епідемія. Найбільше вражених було в II галицькому корпусі й групі Січових Стрільців, які перебували на тому ж відтинку фронту, де стояли польські дивізії генерала Й. Галлера, яких заздалегідь відвели до Познані. На цій онові висувається припущення, що поляки могли якимось чином спричинитися до посилення епідемії тифу серед галицького вояцтва. Висловлюється думка, що більше світла на цю проблему може пролити експертиза взятих тоді зразків тифозної сироватки, які знаходяться в архіві Бактеріологічного інституту в Парижі²².

Підстави для появи таких версій дає і той факт, що під час Першої світової війни Україна була тереном, де по обох боках фронту у бойових діях брали участь сотні тисяч вояків австрійської та російської армій. Об'єктивно в екстремально несприятливих умовах вони були носіями збудників різних хвороб, однак серед них епідемії ніколи не досягали таких розмірів. До речі, 1919 року в Україні зібрали відносно непоганий врожай, залишалися запаси й від попереднього, дуже врожайного, 1918 року. А, отже, голоду, який завжди був супутником поширення різних хвороб, у тому числі й тифу, не було. Гадається, проблема, пов'язана з причинами

тифозної епідемії в Галицькій армії, ще чекає на своє остаточне вияснення.

Зупинити епідемію вчасно виявилось неможливим. Багато вояків були приречені на страждання і смерть. На вересень 1919 р. у Галицькій армії залишилося всього 30 осіб кваліфікованого медичного персоналу, проте й з них більшість була непрацездатною. Лікарі-офіцери своєю жертвовною працею врятували від смерті сотні стрільців, але за це багато з них заплатили власним життям. Серед них Т. Яцик, М. Коцовський, К. Танячкевич, Й. Ямполер та ін. Спроба мобілізувати до УГА цивільних лікарів не принесла успіху, тому функції санітарів часто виконували самі стрільці, що перенесли тиф. Однак і їх не вистачало: згідно зі встановленими нормами, один санітар мав обслуговувати до тридцяти хворих, але насправді він опікувався у два-три рази більшою кількістю тифозників.

Другим лихом стала відсутність найнеобхідніших ліків і медикаментів. Особливо болісно давався взнаки брак камфори, йоду, опіуму, бинтів, неосальварсану та ін. До речі, передбачаючи можливість тифозної пошесті, санітарний шеф УГА А. Бурачинський та його помічник сотник Гайдукевич заздалегідь били на сполох, але українські уряди не вжили необхідних заходів, щоб запобігти лихові. Таке становище певною мірою зумовлювалося бойкотом українських військово-санітарних місій за кордоном. Проте, як відзначав компетентний у цих справах І. Мазепа, українські провідники мали всі необхідні повноваження та засоби, щоб врятувати ситуацію, та все ж не доклали належних зусиль для виконання своїх обов'язків²³.

Зокрема, закуплене у червні 1919 р. від Американської ліквідаційної комісії у Парижі майно на суму 8 млн. дол. могло врятувати життя тисячам українських вояків, але не стільки через «зовнішню блокаду», скільки через злочинні для умов військового часу зволікання воно так і не потрапило до місця призначення.

З цієї ж причини лише в кінці жовтня 1919 р. у розпорядження Начальної команди до Вінниці прибув санітарний потяг зі шпиталем на 200 ліжок, який галицький уряд придбав ще у січні місяці. Знекровленій Галицькій армії майже не надав допомоги Міжнародний Червоний Хрест, що проводив бурхливу, ефективну діяльність в усій Європі.

Виправдовування державних службовців, що буцімто «при всіх зусиллях» вони «не мали звідки дістати» санітарне оснащення, також не відповідають дійсності. На «чорному ринку» ліки про-

давали у достатній кількості, але ціни на них були шалено високими²⁴. Отже, медикаменти все-таки були, а оскільки у приватних умовах вони не виготовлялися, то, ймовірно, їх просто розкрадали, а потім продавали за «спекулятивними цінами».

«Екстраординарні заходи» уряду УНР, спрямовані на боротьбу з пошестю, також не давали бажаних наслідків. Так, за його рішенням, у вересні-жовтні 1919 р. мали повсюдно відбутися т. зв. тижні козака, метою яких був збір добровільних пожертв на користь війська. Вони могли реально покращити становище в армії, але на практиці обернулися «узаконеними» реквізиціями майна серед міського населення. Влада сама змушена була припинити проведення цих акцій, які так і не дійшли до села.

У «зазбручанський» період УГА мала вісім загальновійськових шпиталів, крім того, кожна фронтова чи тилова частина в місцях свого розташування відкривала власні «шпиталики».

У них здебільшого перебували особи, що дістали поранення під час бойових операцій. Однак хворих на тиф відразу не ізолювали від вояцького загалу, що спричинило швидке поширення епідемії. Під час постійних передислокацій усіх хворих і поранених везли разом, тому галицькі обози дедалі частіше набирали вигляду не бойових, а санітарних колон. У найкращому становищі опинялися ті хворі бійці, для яких знаходили притулок у селян чи в цивільних лікарнях.

Найбільший «тифозний слід» залишив після себе, як уже згадувалося, II галицький корпус, який уже в жовтні втратив чверть особового складу. В Проскуріві було залишено 1600 його вояків, Деражні — 500, Дунаївцях — 200, Іванчику — 100, Кушалівці-Глушці — 200, в Новій Ушиці — 100, Глібові — 150, Могилеві — 400, Лучинцях — 300, Ялтушкові — 200, Манківцях — 150, Летичеві і Жмеринці по 500, Барі — 2500 і т. д.²⁵ Не набагато кращим було становище і в інших корпусах.

Уряд УНР майже не фінансував утримання хворих галичан, тому військові підрозділи мусли рятуватися власними силами і засобами. Це породило партикулярно-егоїстичну господарську політику в корпусах і бригадах УГА, що негативно позначалося на її загальному становищі. Хворих на тиф годували низькоякісною їжею, яка, в кращому разі, складалася із квасолі та капусти. Їхнє перебування на т. зв. сінниках (набиті соломною мішки з-під цукру) вважалося найбільшим комфортом. Через брак дров повсюдно панував холод. Такі умови істотно зменшували шанси на повне одужання.

Просто жахливим був стан, який панував у військових лічницях, що, в переважній більшості, були переповнені в 20–40 разів.

Загальну картину повною мірою передає найбільша вінницька лічниця: «Представте собі великі салі та коридори... На підлозі простерта скупо стара, стерта солома. На ній в подертих, знищених одягах хворі, деякі прикриті плащами, — багато без ніякого покривала. Покотом лежать хворі так, що пройти поміж ними годі. Здалека видно воші, що облазять хворих, стіни, рами під вікном. Хворі в гарячці — воздух зимний як на дворі. З усіх сторін простягаються до вас руки: один молить-благає води, другий — чаю, інший одіяло або бодай соломи... Декілька лежало, не ворухнувшись. Вони скінчили вже муку...»²⁶. Все це породжувало панічний страх перед лічницями, тому вояки масово втікали з них, шукаючи притулок у будь-яких інших місцях — на вокзалах, у підворотнях тощо. Тільки з підвалів залізничного вокзалу в Жмеринці наприкінці вересня 1919 р. було вилучено 600 трупів стрільців²⁷

Загальна кількість померлих від тифу багато дослідників виводить шляхом простих арифметичних дій, тому такого роду підрахунки викликають серйозні сумніви. З аналізу доступних матеріалів випливає, що на початок листопада 1919 р. кількість особового складу УГА скоротилася на 10–11 тис. (22%), так що в деяких бригадах залишилося по 80–90 вояків.

Протягом зими 1919–1920 рр. загальна кількість Галицької та Наддніпрянської армій зменшилася до 25 тисяч вояків, а їх бойовий склад становив лише 6 тис. багнетів²⁸

Проте наведені дані фіксують не стільки кількість померлих від тифу, скільки загальне зменшення особового складу Галицької армії. Справа в тому, що факти смерті офіційно майже не фіксувалися. Трутів померлих не забирали по декілька днів, а потім скидали їх десятками до викопаних у замерзлій землі ровів. З другого боку, багато хворих, особливо тих, які залишалися по селянських хатах, видужували, однак мало хто з них повертався до своїх бойових підрозділів... Таким чином, дезертирство зросло до небачених розмірів. Хіба що можна зауважити: у тих умовах явище дезертирства не повністю відповідало своєму звичному змістові, бо юнаки тікали не від ворога, не з поля бою, а від страшної епідемії хвороби, яка, правда, заскочила їх при виконанні військового обов'язку.

Отже, у вересні-жовтні 1919 р. Галицька армія опинилася між «трьох вогнів» — Добровольчою і Червоною арміями, а також

епідемією тифу, яка завдала остаточного удару по її боездатності. Таке становище стало наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, з яких найголовнішим стало поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами. В цей час суто політичні чинники фактично стали визначати всі військово-оперативні цілі, а уряд Директорії і Штаб Головного отамана все менше рахувалися з потребами та реальними можливостями УГА. Вона потребувала відпочинку ще перед наступом на Київ, але не отримала його й після залишення столиці, коли опинилась у стані крайнього виснаження. Потрібен був лише один місяць, щоб упорядкувати військові й тиліві формації. Водночас, в Начальній Команді існувало переконання в необхідності переоцінки ситуації, зокрема зачекати, доки ворожі сторони виснажать одна одну, а не «втискуватися» між ними, зазнаючи непотрібних втрат.

Залишалася нез'ясованою і стратегічна лінія стосунків з А. Денікіним.

Виходячи з критичного становища, в якому опинилася Українська Галицька Армія в осінньо-зимовий період 1919–1920 рр., багато дослідників доходять висновку, що єдиним порятунком був союз із Добровольчою армією А. Денікіна. Саме цим шляхом і пішло військово-політичне керівництво Західно-Української Народної Республіки.

На початку листопада 1919 р. склалася настільки складна військово-стратегічна ситуація, що протягом буквально кількох днів УГА могла або остаточно загинути, зникнути, або якимись неординарними кроками спробувати здійснити вже важкодосяжне і навіть малоймовірне — зберегти хоча б її ядро у надії на прийдешнє відродження всієї формації. Ані уряд Директорії, ані штаб Головного отамана в цей час не могли запропонувати бодай якогось виходу з кризи.

Хоча союз з А. Денікіним зумовлювався справді безвихідним становищем, в якому опинилася УГА у Наддніпрянській Україні, його все ж навряд чи можна вважати невідворотним. Тим більше цей факт не слід розглядати як зміну (чи ж то зраду) ідейних переконань вояцтва. Просто у стратегічних поглядах командування він виявився найдоцільнішим виходом із конкретної критичної ситуації. В цьому разі, очевидно, можна погодитися з твердженням І. Мазепи, що якби проти галичан стояли поляки, то ніякі страхотти тифу та інші несприятливі умови боротьби не примусили

б до такого кроку. Він зумовлювався «окремою психологією»: «Хоч з чортом, тільки не з поляком!»²⁹.

Уже після здачі Києва галицькому політичному і військовому керівництву постійно закидалося «денікофільство», а укладення договору між УГА та Добрармію дало наддніпрянським політикам «незаперечні аргументи», що галичани насправді є «зрадниками». Проте слід визнати, що наддніпрянський табір сам підштовхував галичан до такого трагічного кроку. Про це, зокрема, засвідчують відомі директиви Штабу Головного отамана про ставлення до Добрармії, які він видав напередодні та після походу об'єднаних українських армій на Київ. З одного боку, події 31 серпня і 1 вересня дали перший досвід порозуміння між командуванням галицької та денікінської армій, а, з іншого, сам С. Петлюра вислав власні делегації з метою погодження з Добрармією. І лише високомірною незговірливістю А. Денікіна та його генералів стала нездоланною перешкодою на шляху реалізації планів Голови Директорії і Головного отамана військ УНР. Вкрай негативне особисте ставлення до С. Петлюри у А. Денікіна склалося ще в 1917 р., коли генерал був Головнокомандувачем Південно-Західного фронту, а С. Петлюра, як голова Українського генерального військового комітету, очолював українізацію армії³⁰. Слід сказати, що останній, за свідченням того ж І. Мазепи (їм немає підстав не довіряти) готовий був у скрутні моменти і на замирення та союз з більшовиками³¹. І знову «винною» у зриві задумів С. Петлюри була противна сторона. Так що, враховуючи зазначене, у наддніпрянців було небагато підстав виступати у ролі суддів галичан, що повинно обов'язково братися до уваги неупередженими дослідниками.

Згідно з твердженнями добре обізнаного в тогочасних справах О. Левицького, думка про необхідність відновити контакти з командуванням Добрармії для укладення сепаратного перемир'я зародилася в Начальній команді десь у другій половині жовтня 1919 р.³² Це опосередковано підтверджується наступними фактами. По-перше, 14 жовтня Начальна команда видала наказ про припинення антиденікінської агітації серед галицьких частин, хоча активна робота у цьому напрямі продовжувалася серед наддніпрянського вояцтва. По-друге, Начальна команда настирливо домагалася від штабу Головного отамана дозволу на припинення бойових дій УГА на денікінському фронті³³.

«Денник Начальної Команди Української Галицької Армії» та інші матеріали засвідчують, що протягом жовтня 1919 р. Начальна

команда постійно надсилала до канцелярії Диктатора звіти про катастрофічний стан Галицької армії. Їхній зміст зводився до того, що більшість вояків — 30 тис. — була хворою на тиф, а решту — 20 тис. стрільців — з бойових і тилових формацій неминуче очікує така ж участь. Проте політичне керівництво ЗУНР не здійснило реальних кроків для покращання ситуації. На надіслану військовим командуванням 20 жовтня пропозицію направити галицьку делегацію до командування Добармії, щоб розпочати переговори про укладання перемир'я, С. Петрушевич відповів, що для цього «не має причин», тому вона «не висилається і не вишлеться». Отримавши другу, суворішу телеграму, Диктатор «рішуче заборонив» ведення «всяких переговорів»³⁴.

Таким чином, Начальна команда опинилася перед альтернативою: продовжувати відступ, що неминуче призвело б до втрати армії, або ж власною волею, всупереч директивам політичного керівництва, вжити заходів для укладання сепаратного перемир'я з ворожою стороною. Командувач УГА генерал М. Тарнавський обрав другий шлях, чим взяв на себе важкий тягар величезної історичної відповідальності. Головний мотив, яким він керувався, приймаючи таке рішення, у своїй основі виглядає доволі переконуючим: без збереження війська неможлива подальша боротьба за українську державність.

Важливо відзначити, що пошук виходу з кризового становища вівся паралельно двома різними шляхами: через відновлення соборницького фронту з наддніпрянцями та шляхом укладення сепаратного договору з денікінцями. Про намагання та перспективи відновити боротьбу соборним фронтом засвідчила нарада наддніпрянського та галицького політичного і військового керівництва, що відбулася 28 жовтня 1919 р. у Вінниці.

Вказавши на зростання дезертирства, на скрутне матеріальне становище та інші негативні явища, що охопили армію, представники Начальної команди виступили з гострою критикою Головного отамана та його партійного оточення, вимагали провести кадрові зміни в уряді та ввести туди представників військового командування. Висловивши подив, що УГА ставить вимоги політичного характеру, С. Петлюра запевнив, що ситуація не безнадійна, бо більшовики схильні до переговорів, а, крім того, на допомогу українцям із Заходу, нібито, наближається транспорт з великою допомогою. Через неможливість знайти компромісну платформу для узгодження дій на цій нараді не було прийнято жодних конкретних рішень³⁵.

Складність і драматичність ситуації в українському таборі полягала в тому, що як галицька, так і наддніпрянська сторони, окремо одна від одної, проводили сепаратні переговори зі своїми противниками — білогвардійцями та більшовиками. Чимало фактів свідчать про здійснення галицькими військовими заходів для укладення домовленостей з А. Денікіним. Однак закиди, буцімто вони велись у «суворій таємниці» від наддніпрянців³⁶, не повною мірою відповідають дійсності. Хоча делегації галичан насправді висилалися без порозуміння з Головним отаманом та його оточенням, останніх інформували про такі наміри. Зокрема, ще 18 жовтня Є. Петрушевич повідомляв С. Петлюру про контакти такого роду Начальній команді і свою тогочасну незгоду з кроками, що робились без його дозволу³⁷. Пізніше, на згадуваній вінницькій нараді, Начальна команда УГА подала в цій справі два «суворо таємні меморандуми», де просила розглянути можливість і доцільність подібних акцій, але відповіді на них не одержала³⁸.

Диктатор виявляв постійні вагання у справі ведення сепаратних переговорів. Після згадуваної заборони Начальній команді проводити будь-які заходи у цьому напрямі, військовим, однак, все-таки вдалося переконати Є. Петрушевича погодитися на відправлення спеціальної місії до денікінського командування. Про це, зокрема, свідчать секретні депеші від 21 і 24 жовтня, в яких уже йшлося про технічні деталі та ключ для зв'язку з Добрармією.

Але в останню мить Є. Петрушевич знову вислав телеграму, що дана акція є «зайвою». Жодних коментарів у телеграмі не наводилося³⁹.

За таких обставин наступного дня генерал М. Тарнавський самовільно вислав делегацію до денікінців у складі отамана О. Лисняка та сотників О. Левицького і Г. Куріци. Вона мала «формально-офіційне» доручення з'ясувати можливості для обміну полоненими, але насправді головне завдання полягало в узгодженні платформи для укладення перемир'я.

Через труднощі, пов'язані з переходом лінії фронту, зустріч українських парламентарів з уповноваженим Добрармії командантом групи генералом Я. Слащовим відбулася лише ранком 1 листопада на залізничній станції Зятківці. Хід переговорів та пошук платформи для укладення угоди докладно з'ясовуються в щоденниках присутніх на них О. Левицького та сотника Начальної команди Г. Коха⁴⁰. Галицька делегація запропонувала денікінцям укласти перемир'я з обома українськими арміями, мотивуючи це

тим, що їхні частини «перемішані» на фронтах і вони спільно воюють проти більшовиків. У відповідь Я. Слащов заявив, що згідно з наказом команданта Правобережного фронту генерала Н. Шиллінга він має право вести переговори тільки з Галицькою армією як «екстериторіальною» формацією, що силою обставин виявилася відірваною від теренів свого національно-державного утворення, за межами своєї держави.

Натомість армія С. Петлюри вважалася за «групу повстанців», в якій служать «громадяни Росії», тому вони повинні скласти зброю, розійтися по домівках та чекати мобілізаційних наказів. Після з'ясування позицій обох сторін денікінцям передали проект документа, запропонований М. Тарнавським, який міг стати основою для дальших переговорів.

Вірогідно, що денікінський штаб готувався до такого перебігу подій, тому вже 2 листопада до Начальної команди були доставлені телеграми з проектом договору. В першій з них сам командувач А. Денікін «щирим серцем» вітав «рідну по крові» Галицьку армію в її прагненні закінчити боротьбу та «перейти на бік Добровольчої армії». В другій він запевняв галичан у дотриманні умов союзу, які зводилися до наступного:

1. УГА переходить зі всіма частинами на бік російської Добрармії та підпорядковується її команді;

2. Після підписання перемир'я для відпочинку та переформування УГА переводиться в район Гайсин — Балта — Умань — Ольгопіль;

3. Цілісна організація і мова УГА будуть збережені, але Головна команда Добрармії залишає за собою право на проведення деяких змін в її керівних структурах, до яких також будуть призначені російські контрольні органи Добрармії;

4. Частини УГА не можуть використовуватися для боротьби проти військ отамана С. Петлюри;

5. Між Начальною командою УГА та командою новоросійської області буде негайно проведене телеграфічне сполучення (Вінниця — Христинівка);

6. Через відсутність власної території галицький уряд тимчасово припиняє свою діяльність і переїжджає до Одеси під опіку й охорону головнокомандувача збройних сил південної Росії генерала Денікіна;

7. Відповідь Начальної команди УГА повинна бути передана не пізніше ніж до півночі 3 листопада, до цього часу уповноважена

делегація Галицької армії мусить перейти лінію російського фронту⁴¹.

У цей же час уряд УНР проводив сепаратні переговори з більшовиками.

Мабуть, є сенс зазначити, що в історії траплялося чимало випадків, коли під тиском (чи з урахуванням) обставин (хоча нерідко і всупереч їм) політики вдавалися до рішень, що призводили до карколомних поворотів, з приводу яких і сучасники, і покоління спадкоємців, у тому числі дослідників, не могли й не можуть дійти згоди. І це природно, якщо зрозуміти, що простих, ясних, однозначних рішень у складних, суперечливих, екстремальних ситуаціях не буває. А саме таким було становище в Україні в другій половині 1919 р.

Не порозумівшись з денікінцями, дедалі відчуваючи їхнє непримиренне ставлення до українського руху, Директорія, включаючи С. Петлюру і Є. Петрушевича, в один з моментів була готова піти на контакт з Москвою, Радянською Росією. Допоміг випадок — до Кам'янця-Подільського потрапив швейцарський комуніст, друг В. Леніна Ф. Платтен, який запропонував своє середництво в укладенні військової конвенції проти Денікіна⁴².

Він вирушив до Москви, де після відповідного розгляду питання Політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня 1919 р. ухвалило секретну постанову:

«1) Угода з Петлюрою, як політична, так і воєнно-технічна, визнається бажаною.

2) Угода ця з метою компрометації Петлюри перед Антантою має бути гласною. Однак, не ставити цього ультимативно (це не стосується умов воєнної угоди).

3) Воєнна угода закладається на засадах, вироблених Реввійськ-радою Республіки.

4) В разі, якщо Петлюра вимагатиме політичних переговорів, як умову воєнної угоди, від них не відмовлятися, пропонуючи йому воєнну угоду (і передусім перемир'я) *негайно*.

5) Всі переговори вести як угоду з буржуазією пригнобленої нації проти великоруського монархізму та імперіалізму»⁴³.

25 жовтня 1919 р. Ф. Платтен повернувся до Кам'янця. На зустрічі з Головою Ради народних міністрів УНР І. Мазепою емісар повідомив, що РНК готовий до спільної боротьби з Денікіним на таких умовах:

Радянська Росія погоджується на військову конвенцію проти Денікіна як перший крок порозуміння з УНР.

Радянська Республіка готова залишити певні території для зайняття їх українськими військами; на цих територіях більшовики не повинні переслідуватись.

В разі згоди сторони мають обопільно вислати уповноважених для переговорів.

Після цього мають розпочатися політичні переговори⁴⁴.

Цікаво, що хоч і з деяким запізненням, інформацію про контакти й переговори С. Петлюри з більшовиками одержувало й командування денікінської армії. В одному з повідомлень, зокрема, йшлося про наступне: «Петлюра змінює забарвлення в залежності від обставин... Заграючи з Антантою, він таємно веде переговори з більшовиками і близько 20/Х до Кам'янця приїжджала більшовицька делегація під строгим інкогніто, в кількості 4-х персон і зупинилась недалеко від будинку Директорії по Петроградській вулиці, під виглядом повстанських отаманів. Перебування в Кам'янці цієї делегації дало можливість перекинути майже усі війська з більшовицького фронту на допомогу 3-му галицькому корпусу, розбитому Добрармією близько 28.Х. Вона пробула біля тижня і відбула за лінію більшовицького фронту через Бердичів з 4-ма петлюрівськими делегатами...»⁴⁵.

Більшовицькі пропозиції на якусь мить сконсолідували український табір. До них на словах, хоч і з певними застереженнями, пристав на скликаній в Кам'янці державній нараді навіть Є. Петрушевич. Але на той час це вже не мало значення і практичних наслідків не принесло. Проти Диктатора дедалі активніше почало виступати командування УГА, «ображене» розслідуванням справи про здачу Києва 31 серпня 1919 р. «Підігрівали» стосунки і гострі сплески газетної полеміки між наддніпрянськими і наддністрянськими виданнями⁴⁶, а також взаємна критика, претензії й звинувачення, що час від часу лунали від військовиків штабу Головного отамана і Начальної команди УГА⁴⁷.

Тим часом ситуація на фронті з дня на день ставала дедалі загрозливішою й трагічнішою.

Після провалу переговорів з більшовиками на 4 листопада у Жмеринці була скликана нова нарада українського військового та політичного керівництва. На ній знову спалахнула іскра надії на збереження соборницького фронту, бо серед галицького керівництва ще не було єдності в питанні про ставлення до Добровольчої армії. Про це, зокрема, свідчило затягування Начальною командою переговорного процесу. У надісланій генералові Я. Слащову

телеграмі говорилося, що вона «назагал згідна» і надалі шукати домовленості на основі запропонованих умов, але через «необхідність порозуміння з власним урядом» остаточна відповідь буде дана 5 листопада⁴⁸.

Звісно, лідери ЗУНР діяли з «оглядкою» на керівництво УНР. Інакше, взагалі, й бути не могло. Однак галичани відчували себе щораз більш некомфортно. Є. Петрушевич в одній із розмов буцімто признався Г. Коху, що в Кам'янці-Подільському він «наче ув'язнений»⁴⁹. Скутий у діях Диктатор спочатку справді не виявляв рішучості у розв'язанні «денікінської проблеми», але згодом у його поглядах під тиском невідпорного загострення ситуації стався перелом. М. Тарнавський, своєю чергою, був переконаний, що через важкий стан Добрармії союзницькі відносини з нею будуть нетривалими. Однак у ситуації, що склалася, саме вони можуть врятувати УГА. Сепаратний характер переговорів докоряв сумлінню командувача, проте він відмовився від участі у жмеринській нараді та ультимативно заявив Є. Петрушевичу, що у разі неприйняття ним конкретного позитивного рішення буде власноруч вести переговори з Денікіним⁵⁰.

Представницька нарада у Жмеринці широких військових і політичних кіл ще виразніше оголила трагічність ситуації українських армій, проте знову не вказала конкретного виходу з критичного становища. Тепер вже не лише галицькі, але й більшість наддніпрянських військових визнали необхідність порозуміння з Денікіним. Такі настрої передав у своїй промові командувач армії УНР генерал В. Сальський: «Ми, представники війська, повинні сказати правду. Роля стратегії скінчена. Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, голод, незабезпечення армії матеріалами... Тепер політика мусить забезпечити армії від фізичного винищення.» Звертаючись до урядовців, він наголосив: «Коли ви не дасте їм нічого, то галичани самі підуть на такий крок. Ми мусимо йти на переговори з Денікіним». Цю думку підтримав генерал М. Капустянський та інші військові авторитети і політики. Учасники наради, згодом історики-мемуаристи, на підставі стенографічних та власних записів досить повно й детально передають перебіг зібрання⁵¹. Щоправда, зустрічаються й суперечності, зумовлені, можливо, пізнішим переосмисленням подій, які призвели до певних корекцій того, що сталося насправді. Зокрема, О. Доценко стверджує, що виступ генерала В. Сальського підтримав Прем'єр-міністр УНР І. Мазепа, але останній у своєму тритомнику заперечує цей факт і т. ін.

В атмосфері загального пригнічення різким дисонансом звучало намагання начальника військової канцелярії Диктатора К. Долежала перекопати присутніх, що ситуація не безнадійна, тому не слід впадати у розпач, а, перегрупувавши сили, продовжити боротьбу всіма можливими засобами. Навіть С. Петлюра вже не здавався таким впевненим, як раніше. Зокрема, Головний отаман був «особисто не проти порозуміння з Денікіним», але з властивою впертістю продовжував запевняти присутніх, що «пізніше він сам прийде до нас», і тоді переговори будуть вестися «як рівний з рівним». Для вирішення нагальних потреб армії С. Петлюра радив провести нові реквізиції серед населення. Попри різні орієнтації та прагнення учасники цієї історичної наради були приголомшені трагічною перспективою української справи. За висловом Д. Палієва, ад'ютанта М. Тарнавського, розв'язка залежала «виключно і тільки від часу ворожого наступу... А коли відворот переміниться на панічну втечу, це є питання годин». Галицька армія була неспроможна навіть на організований відступ, бо у такому разі треба було залишити все майно та масу хворих і поранених.

Жмеринська нарада фактично стала останнім представницьким зібранням наддніпрянського та галицького керівництва. Незважаючи на пануючу на ній атмосферу, С. Петлюра домігся відтягнення переговорів з Денікіним, доки не відбудеться зустріч з черговою місією Антанти, яка мала прибути через два дні. (До речі, є чимало свідчень, коли різні «місії» служили лише прикриттям для шпигунської та пропагандистської роботи).

Сліпа віра у зовнішню допомогу у черговий раз стала на заваді пошуку шляхів оперативного і ефективного розв'язання нагальних загальнонаціональних проблем, спираючись на внутрішні потенції. Важко навіть пояснити, як Директорія УНР не могла усвідомити, здавалось би, очевидного, не воднораз підтвердженого: самостійна українська держава не входить у плани Антанти, яка, натомість, відстоює цілісність і неподільність Росії. Тверезо мислили, критично оцінювали розрахунки на сприятливий зовнішній чинник лише окремі особистості. Так, офіцер Є. Бородієвич, який волею долі став дипломатом, на основі ґрунтовного аналізу міжнародної політичної ситуації доводив, що Антанта йшла назустріч зазіханням поляків, Денікіна, Колчака..., «яким давала величезний матеріал». Отже, саме ця сила остаточно зламала й боротьбу українського народу за волю⁵².

Продовжуючи самостійну політику, командувач УГА М. Тарнавський, як і обіцяв, 5 листопада 1919 р. направив другу делегацію

на чолі з отаманом А. Ерле на поновлення переговорів з Добармією. Після узгодження зустрічних пропозицій галичан наступного дня був підписаний (з українського боку це зробили майори А. Ерле, О. Липняк і сотник О. Левицький) протокол договору.

Зважаючи на важливість документа (архівний відбиток оригіналу російською мовою⁵³, як і його публікація⁵⁴, істотно нічим не відрізняються від українського варіанта), варто відтворити його постановляючу частину мовою оригіналу цілком:

«1. Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізничодорожнім майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської області.

2. Галицька армія під час перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри; до хвили одержання дальшого завдання одводитися її в запілля.

3. Галицьке правительство застановлює часово, з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться галицьке правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При вищій штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя з днем його підписання. Від цього дня галицька армія виповнює всі розпорядження добровольчої команди.

6. Галицька армія починає 25 жовтня (ст. ст.) зосереджуватися в районі Погребище — Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються не вирішеними до часу одержання вяснень від ген. Денікіна. В тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу Начальній Команді Галицької армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської області.

8. Для улукшення взаємних зносин обов'язуються обидві сторони вже зараз перевести спільну телеграфну зв'язь по Морзе, причім,

лінію до місцевости Липовці установлюють добровольці, а дальше до Винниці Галичане»⁵⁵.

Прем'єр уряду УНР І. Мазепа лаконічно констатує з приводу угоди: «Зміст договору був страшний»⁵⁶.

Мабуть, з останньою оцінкою важко не погодитися, особливо, коли мати на увазі те, що сталося з соборною державою ще до кінця 1919 р.: спроба створення єдиної української держави, оборони її від ворожих зазіхань зазнали очевидної невдачі, позбулися скільки-небудь оптимістичної перспективи.

¹ Галицький голос. — 1919. — 2 вересня.

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — Нью-Йорк, 1974. — С. 44–45.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 25.

⁴ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 45.

⁵ Ковальчук М. Назв. праця. — С. 8–89.

⁶ Деникин А. И. Очерки русской смуты. — Т. IV. — С. 256–257.

⁷ Російський державний військовий архів (РДВА) — Ф. 39540. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 449.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. — Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1961. — С. 198.

¹¹ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. — Т. II. — Кн. 4. — К.-Л., 1923. — С. 255, 256.

¹² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Ч. II. — Мюнхен, 1951. — С. 88.

¹³ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. — К., 1995. — С. 132.

¹⁴ Деникин А. И. Назв. праця. — С. 245.

¹⁵ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 69.

¹⁶ Там само. — С. 78.

¹⁷ Державний архів Львівської області. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 4.

¹⁸ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 79, 83.

¹⁹ Там само. — С. 87, 92; Українська Галицька Армія: матеріали до історії. — Т. 1. — Вінніпег, 1958. — С. 481.

²⁰ Там само.

²¹ Див.: Савчук Б. Договір Галицької армії з Денікіним (листопад-грудень 1919 р.) // Галичина. — 2001. — №5–6. — С. 278.

²² Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1994. — С. 313–314.

- ²³ *Мазена І.* Назв. праця. — С. 124–125.
- ²⁴ *Левицький К.* Великий зрив. — Львів, 1931. — С. 127–128; *Мазена І.* Назв. праця. — С. 125.
- ²⁵ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 101–102; *Нагаєвський І.* Назв. праця. — С. 312–313.
- ²⁶ *Левицький К.* Назв. праця. — С. 134–135.
- ²⁷ Там само. — С. 38–39.
- ²⁸ Там само. — С. 40–54; *Шухевич С.* Спомини з Української Галицької Армії (1918–1920). — Ч. III. — Львів, 1929. — С. 57; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. — Відень, 1922. — С. 188–189; *Удовиченко О.* Назв. праця. — С. 133–136; *Нагаєвський І.* Назв. праця. — С. 312–313.
- ²⁹ *Мазена І.* Назв. праця. — С. 131.
- ³⁰ *Деникин А.* Очерки русской смуты. — Т. 1. — Вып. 2. — Париж, 1921. — С. 131.
- ³¹ Там само. — С. 121–122.
- ³² *Левицький О.* Галицька Армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). — Відень, 1921. — С. 95.
- ³³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 82.
- ³⁴ *Лозинський М.* Назв. праця. — С. 189.
- ³⁵ *Кох Г.* Договір з Денкінім (від 1 до 17 листопада 1919 р.). — Львів, 1930. — С. 20; *Доценко О.* Назв. праця. — С. 266–268.
- ³⁶ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. — С. 98.
- ³⁷ *Кох Г.* Назв. праця. — С. 9.
- ³⁸ Там само. — С. 16.
- ³⁹ Див.: *Левицький О.* Назв. праця. — С. 108–133.
- ⁴⁰ *Кох Г.* Назв. праця. — С. 17.
- ⁴¹ *Левицький О.* Назв. праця. — С. 134.
- ⁴² *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 84–85; *Мазена І.* Назв. праця. — С. 84–85.
- ⁴³ Польско-советская война 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы). Ч. 1. — М., 1994. — С. 30–31.
- ⁴⁴ *Павленко Ю., Храмов Ю.* Назв. праця. — С. 121.
- ⁴⁵ Цит. за: *Ковальчук М.* Назв. праця. — С. 453.
- ⁴⁶ Там само. — С. 361, 409 та ін.
- ⁴⁷ Там само. — С. 420, 421.
- ⁴⁸ *Кох Г.* Назв. праця. — С. 134.
- ⁴⁹ *Доценко О.* Назв. праця. — С. 283.
- ⁵⁰ *Мазена І.* Назв. праця. — С. 132–135; *Доценко О.* Назв. праця. — С. 271–274; *Шухевич С.* Назв. праця. — С. 83–84.
- ⁵¹ *Бородієвич Є.* В чотирикутнику смерті (причини до трагедії УГА на Великій Україні). — Нове життя: Київ — Львів, 1921. — С. 78–83.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 37–37 зв.

⁵⁴ Гражданская война на Украине 1918–1920. Сб. документов и материалов: В 3-х т., 4-х кн. — Т. 2. — К., 1967. — С. 470–471.

⁵⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 156–157; Мазепа І. Назв. праця. — С. 137.

⁵⁶ Мазепа І. Назв. праця. — С. 137.

Катерина Петриченко

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСТВА (БЕРЕЗЕНЬ 1917 — СЕРПЕНЬ 1919 РР.)

За останній час в руслі вивчення історії України особливо зріс інтерес до висвітлення минулого свого краю. У зв'язку із цим набуває важливого значення питання дослідження селянського повстанського руху і визначення його особливостей у Київській губернії, території, де повстанський рух проявив себе найбільш повно та мав виразний антибільшовицький характер.

Метою даної статі є спроба проаналізувати селянський повстанський рух в Київській губернії в період від березня 1917 р. (зародження загонів Вільного козацтва) до кінця серпня 1919 р. (коли Київ був окупований денікінськими військами). Серед завдань поставлено такі: 1) розкриття понять, що вживаються на означення селянського повстанського руху; 2) висвітлення періодизації даного явища в Київській губернії; 3) розгляд типології, причин і наслідків руху.

Щодо історіографії, то її можна поділити на радянську, зарубіжну та сучасну. Радянська історіографія подавала цю тему спотворено, внаслідок чого повстанство впродовж багатьох років отримало визначення (в тому числі й наукове) «бандитизму», а його соціальна база, селянська по суті, була штучно обмежена купкою «куркулів», антирадянських «елементів»¹.

Другу групу літератури складає зарубіжна історіографія. Розробку окремих питань обраної теми подано в працях А. Безансона, А. Валійського,

А. Граціозі, О. Удовиченка, М. Шлемкевича². Особливо слід відзначити дослідження Ю. Кульчицького, що присвячено розгляду селянського повстанського руху за весь період його існування³.

У сучасній історіографії питання селянського повстанського руху представлено переважно узагальнюючими працями або такими,

що розкривають селянський повстанський рух по періодах і не дають повної картини явища⁴.

Перш ніж перейти до аналізу питання, розглянемо основні характеристики Київської губернії на 1917 р. З адміністративного боку Київщина поділялася на 12 повітів і 219 волостей. Найбільшим по території був Радомисльський повіт, що складав 19% всієї площі губернії, за ним ішли Київський — 11,1%; Уманський — 8,4%; Васильківський — 8,1%; Черкаський — 7,7%; Сквирський — 7,0%; Бердичівський — 6,7%; Звенигородський — 6,8%; Таращанський — 6,7%; Чигиринський — 6,4% і Канівський — 6,4%⁵.

За сільськогосподарським переписом 1916 р., на Київщині, крім 12 повітових міст, було 2.634 населених місць. За даними 1916 р., населення Київщини становило 4.778.275 чол. обох статей⁶. За кількістю населення Київська губернія стояла на першому місці серед інших губерній України, а по густоті — на другому після Поділля.

Щодо національного складу, то, за даними перепису 1897 р. склад населення Київщини був таким: українців — 79,2%; росіян — 5,9%; поляків — 1,9%; німців — 0,4; євреїв — 12,1% і інших 0,5%. Таким чином, у Київській губернії переважну кількість населення складали українці (4/5 всього люду)⁷.

За родом праці населення поділялося так: на кожні 100 душ припадало 70 зайнятих у сільському господарстві; 10 ремісників та промисловців; 8 торговців і працюючих у транспортній сфері; 12 службовців в урядових та громадських установах, військових, духівництва та ін.⁸

Отже Київська губернія в економічному відношенні була сільськогосподарською губернією, головним джерелом добробуту якої становило хліборобство, що найбільше зосереджувалося в південних повітах (окрім Черкаського і Чигиринського, де знаходилися лісові масиви).

Торкнемося поняття, які вживаються на означення явища селянського повстанського руху. Серед них вживаються такі, як партизанщина, партизанський рух, отаманщина, повстанський рух — і всі вони є означенням одного і того ж явища — селянського повстанського руху.

У радянській термінології подається чітке визначення поняття «партизанський рух», як один із видів боротьби народних мас за свободу та незалежність своєї батьківщини, яка ведеться на території, зайнятій супротивником⁹. Однак, досить часто у літературі того часу згадується інший термін — «партизанщина», а також «отаманщина».

Історики ще й до сьогоднішнього дня недооцінюють селянський повстанський рух та його роль у визвольній війні. Невірно називати його «отаманщиною», подаючи лише негативні риси цього руху. Щоправда, було чимало отаманів, які були авантюристами, опортуністами та безхарактерними пройдисвітами. Однак, більшість із них — це чесні, досвідчені та ідейні люди, що боролися за визволення власної землі з-під гніту окупантів.

Щодо терміну «повстанський рух», то, на думку Р.Рахманного, повстанець означало вояка самостійної збройної сили на своїй рідній території, сили з власною військовою структурою і центральним політично-військовим керівництвом на час до створення чи відновлення регулярної української національної армії та всенародного правління на базі української конституції¹⁰.

Провідниками повстанських загонів були отамани. Отаманська ідея зародилася в цілій Україні, і оспівані Т.Г.Шевченком Наливайки, Трясили, Гамалії, Підкови становили зразки провідницьких постатей революційних народних рухів в історії України¹¹.

Отаман був вождем, організатором, політиком і адміністратором, представником національних і соціальних інтересів певної місцевості чи округи. Його помічником був начальник штабу, здебільшого військовий фахівець. Стратегія й тактика повстанських загонів й успішність їх дій залежали від кваліфікації їхніх отаманів і начальників штабів, їх енергії й ініціативи. Дехто з повстанських отаманів намагався відродити у військовому побуті, одязі, озброєнні й тактиці традиції українського козацтва.

Основною організаційною формою отаманського руху в Україні були місцеві (сільські, волосні) й повітові повстанські відділи, групи, загони, які обороняли здебільшого своє село й найближчі околиці. Інколи, з метою спільних бойових дій, координували або об'єднували свої дії з сусідніми групами або загонами, проводили мобілізації у своїх районах, щоб поповнити відділи.

Таким чином, використання назви «отаман» обумовлювалось поверненням до вітчизняних військово-козацьких традицій минулих часів і потребою підкреслити верховенство єдиного військового керівника.

Отже, явище отаманського руху є військовим по своїй суті, але воно як і інші його назви такі, як партизанщина, повстанський рух, є відображенням селянського повстанського руху в Україні, що зародився у 1917 р. і тривав до середини 20-х років ХХ ст.

Базою повстанського руху в Україні було село, що підтримувало повстанців як матеріально, постачаючи харчі, одяг, взуття і приміщення, так і морально, підтримуючи їх бойовий дух та ідеї. Зброю та військове спорядження бійцям доводилось здобувати самим під час боїв з ворогом чи з запасів по містах (найчастіше при відступі окупаційних військ), а часом, отримували від місцевих селян.

Щодо соціального складу, то можна стверджувати, що його основу складало переважно селянство з певними домішками сільської інтелігенції та люмпену. Багато з повстанців мали військову або вчительську освіту, ними ставали також кооператори, службовці, селяни, студенти, інколи й священики, які походили з сіл та околиць, в яких вони й діяли¹².

Щодо періодизації повстанського руху, то висловлюються різні думки:

1) за версією сучасних істориків, перебіг повстанського руху припадає на 1918–1923рр.¹³;

2) за діаспорним дослідником А. Валійським, його можна поділити на 3 періоди: I — від початку української революції 1917 р. (від появи Вільного козацтва) до серпня 1919 р., II — від серпня 1919 р. до кінця листопада 1920 р. (коли армія УНР змушена була відступити з України та була інтернована поляками); III — 1921–1922 рр. (перші два роки окупації України більшовиками)¹⁴;

3) Кульчицький Ю., який також підтримує періодизацію попереднього дослідника, вважає, що третій період охоплює більш широкий проміжок часу — від листопада 1920 р. до 1926 р.¹⁵;

4) зарубіжні дослідники такі, як А. Граціозі¹⁶ та А. Безансон¹⁷ вважають, що селянська боротьба з більшовиками тривала з 1918 по 1933 рр.

Повстанський рух є складним малодослідженим явищем періоду Української революції. За А.Адамсом, він виник у хаотичні часи, тому стихійну бурхливість селянських повстань та їхні мотиви важко точно проаналізувати¹⁸. У зв'язку із цим, щоб зрозуміти, як отаманський рух, продовжуючи традицію, знову виник у 1917 р. необхідно проаналізувати передумови та причини його появи протягом усіх періодів його існування: за Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Також слід звернути увагу на типологію повстанського руху протягом досліджуваного відрізка часу.

Період з березня 1917 р. по серпень 1919 р. характеризувався чисельним і організованим спалахом повстанського руху селян. У регіоні Київської губернії він проявив себе у таких напрямках:

1) березень 1917 р. — серпень 1918 р. — Вільне козацтво; 2) паралельно з попереднім у період з березня 1917 р. по квітень 1918 р. існував аграрний рух; 3) весна-зима 1918 р. — антигетьманський рух; 4) січень-квітень 1919 р. — прорадянський; 5) квітень-серпень 1919 р. — антибільшовицький. Окремо слід також згадати про бандитські формування, які не ставили перед собою ніякої політичної мети і діяли впродовж громадянської війни.

Лютнева революція 1917 р. спричинила вихід на політичну арену широких народних мас, зокрема селянства України: «Тут — на Україні, в широких масах її людності, нагло прокинувся, збуджений зі сну, дух Мазепи і Хмельницького, коли мільйони «хохлів» відчували, — «хто вони, чії сини, яких батьків, ким, за що закуті»; коли вони почали розуміти, який вони в кайданах, що ті кайдани треба рвати і кропити волю злою кров'ю одвічного ворога вської свободи... Прокинувся патос великої любові до свого і ненависти до насильницького чужого»¹⁹.

Головні вимоги зводилися до двох: невідкладна передача великої земельної власності селянам і припинення війни, що пов'язувалося з встановленням української державності. У зв'язку із не вирішенням цих питань Центральною Радою розпочалася стихійна боротьба українського селянства за землю, що її ще називають аграрним рухом, що тривав з березня 1917 по квітень 1918 рр. Основними формами селянського руху з березня по першу половину серпня 1917 р. були:

- страйки сільськогосподарських робітників, видалення з роботи працівників і вимоги до поміщиків;
- потрави, знищення врожаїв поміщиків і кулаків;
- порубка і вивіз лісу;
- захоплення хліба, фуража, худоби, сільськогосподарських знарядь та іншого майна;
- заборона здійснювати посіви, знімати врожай, рубити та вивозити ліс, здавати землю в оренду;
- захоплення землі і маєтків;
- розгроми маєтків;
- постанови про передачу селянам землі, про обкладення податками, про ліквідацію відрубних ділянок.

Боротьба за поліпшення умов праці та збільшення оплати і за збереження лісів займало велике місце в селянському русі і було специфікою Київської губернії. Пік її активності припав на осінь 1917 р., коли відбулися збройні повстання проти великих

землевласників. Основними формами селянського руху були в той час такі:

- розгроми маєтків і захоплення поміщицького майна;
- описи й облік приватновласницьких маєтностей і встановлення над ними селянського контролю;
- конфіскація великих земельних латифундій та справедливий зрівняльний розподіл їх серед широких верств селянства.

Селянські виступи у вересні-жовтні 1917 р. були масовими і як правило організованими. На грудень 1917 р. форми руху — такі, як розгроми та захоплення економік, становили 86,1% усіх виступів селян Київщини, що свідчило про наростання селянської боротьби, яка спадає з наближенням періоду весняно-польових робіт. Щодо впливу політичних партій на селян, то у березні-серпні 1917 р. значним впливом серед них користувалися соціалісти-революціонери (есери), а з серпня в боротьбу за селянство активно включилися більшовики.

Крім суто стихійної боротьби, із загостренням проблеми охорони громадського порядку в містах і селах України та ослаблення державної влади і постійної військової небезпеки впродовж 1917 р. українське селянство було поставлено на шлях вироблення власних норм регуляції свого життя. Велику роль у цьому відіграло також відродження козацьких традицій, що стало одним із чинників у відновленні інституту самоврядування на місцях — Вільного козацтва, яке проіснувало в Київській губернії з березня 1917 р. по квітень 1918 р. Доведено, що Вільне козацтво не мало чітко окресленого політичного забарвлення, але найбільш впливовими у його середовищі були представники Української партії соціалістів-революціонерів. Після розширення восени 1917 р. соціальної бази руху — появи робітничих загонів козацтва — впливати на його розвиток почала й Українська соціал-демократична робітничая партія.

Вільнокозацький рух пройшов кілька етапів. Із них можна виділити такі:

1. Період зародження та ідейно-організаційного становлення перших вільнокозацьких громад — березень-серпень 1917 р.

2. Масове покозаччення українського суспільства, перетворення Вільного козацтва з суто селянського руху на загальногромадське явище. Утворення і боротьба за впливи кількох організаційних центрів вільнокозацького руху — відділу по формуванню Вільного козацтва при Генеральному Секретаріаті (утворений в серпні

1917 р.), Генеральної козацької ради, ради вільного козацтва робітників м. Києва — вересень-листопад 1917 р.

3. Спроби Генерального Секретаріату та генеральної козацької ради мобілізувати вільних козаків у ході конфлікту Центральної Ради з Раднаркомом РСФРР. Утворення реєстрового вільного козацтва. Активна участь вільнокозачих загонів в антибільшовицькій боротьбі. Перехід ролі об'єднаного центру до Звенигородського коша Вільного козацтва. Роззброєння і офіційний розпуск вільнокозачих загонів після завершення війни — грудень 1917 — квітень 1918 рр.

4. Участь загонів сільського вільного козацтва у повстансько-партизанській боротьбі проти гетьманського режиму. Розчинення вільнокозачих громад в українському повстанстві — травень-серпень 1918 р.²⁰.

Перші вільнокозачі громади виникли у березні 1917 р. в Гусаківській волості Звенигородського повіту Київської губернії, ініціатором створення яких був селянин с. Гусакова — Никодим Петрович Смоктій. У травні був утворений Звенигородський кіш, який очолив Семен Гризло. Провідною метою вільнокозачих громад був захист власницьких інтересів українського селянства.

Крім Звенигородського повіту, найбільш чисельним і організаційно оформленим влітку 1917р. було Вільне козацтво в Бердичівському, Васильківському, Черкаському, Київському, Сквирському, Уманському повітах Київської губернії.

Особливістю Вільного козацтва було поєднання рис громадсько-об'єднання з елементами воєнізованої організації. Головними рисами формування та діяльності Вільного козацтва була стихійність, організаційна непорядкованість, локальний характер дій. У зв'язку відсутності протягом тривалого часу координації на державному рівні у русі відбулося домінування вузькорегіональної спрямованості.

Доба існування Української Держави Павла Скоропадського також відзначилася численними селянськими заворушеннями й повстаннями, найбільші з яких Звенигородське та Таращанське, відбулися з квітня по грудень 1918 р. Основними причинами їх були неврегульованість земельного питання (ставка робилася на заможних землевласників та відновлення їх власності на землю та майна) та присутність іноземних військ. Впродовж виступів селян особливий вплив на маси мали партії українських соціал-демократів та українських есерів.

Загалом селянсько-повстанський рух за доби гетьманської держави, на думку дослідника П.П. Захарченка, можна поділити на 3 етапи.

Перший етап охоплює період з кінця квітня до кінця серпня 1918 р. Він розпочався зі зміною влади від Української Центральної Ради до Української Держави гетьмана П. Скоропадського, яка відбулася за безпосередньої участі австро-німецького військового командування. У цей період селянська війна досягла кульмінаційної точки і охопила усі губернії України.

На першому етапі з'являються супротивники режиму — Український національно-державний союз із його складовими, ліві українські есери, ліві українські соціал-демократи та більшовики. Кожна із цих сил намагалася вплинути на селянсько-повстанський рух.

Другий етап — кінець серпня — початок листопада 1918 р. Він характеризується спадом повстанського руху по всій території України. У цих умовах повстанці змінюють тактику воєнних дій. Одна їх частина припинила боротьбу, повернувшись додому, а друга — повела боротьбу партизанськими методами. А повстанці Чернігівщини і Звенигородщини обрали третій шлях. Втікаючи від переслідування німецьких окупантів, вони знайшли собі місце у «нейтральній зоні».

Із середини жовтня 1918 р. вже наближалась поразка країн Центрального блоку. На той же час переносилось збройне повстання, яке планувала здійснити наймасовіша опозиційна організація — Український національний союз. Робота велася у кількох напрямках — від підготовки громадської думки щодо розуміння необхідності збройного виступу до збору коштів і засилання на периферію відданих прихильників для формування там бойових загонів.

Третій етап охоплює період із листопада до середини грудня 1918 р. Директорія починає і доводить до переможного кінця антигетьманське збройне повстання. Розгромлені Антантою війська союзників відмовляють гетьману у підтримці і шукають переговорів із представниками Директорії Української Народної Республіки.

На підтримку Директорії ставали різноманітні верстви українського суспільства. Їх настрої були спрямовані проти землевласників, гетьмана, за вирішення питань землі і миру. Абсолютну більшість повстанців становили селяни та військові українського війська²¹.

Період перебування Директорії при владі у листопаді 1918 — серпні 1919 рр. відзначився кількома напрямками повстанського руху селян. Перший з них — проти Директорії проіснував з січня по квітень 1919 р. і був пов'язаний із розчаруванням селян політикою українського уряду, у першу чергу вирішенням земельного питання. Другий етап — антибільшовицький тривав з квітня по серпень 1919 р. Причинами його були такі: 1) проведення продрозкладки; 2) проведення примусової мобілізації в Червону Армію; 3) насадження комун; 4) невирішеність національного та релігійного питань. Частина отаманів встановила зв'язок зі штабом Армії УНР.

У Київській губернії протягом 1919 р. до вступу на її територію денікінців вибухнуло близько 500 селянських повстань²².

Якщо спершу повстанські загони виникали стихійно, то пізніше їх організацією та оформленням у ідеологічне русло займалася УПСР (боротьбисти) та УСДРП (незалежники).

Серед відомих повстанців 1919 р. Київської губернії можна виділити такі постаті: Д.Терпила (Зеленого), Батрака-Гончара, О.Соколовського, І.Струка, Завгородного, Ю.Тютюнника, Ю.Мордалевича та ін.

Селянсько-повстанський рух в Київській губернії 1919 р. дав для історії специфічне явище, яке отримало назву «отаманія». Впродовж боротьби за існування української соціалістичної державності народні маси обирали своїх ватажків і, віддаючи данину козацьким звичаям, називали їх отаманами. Генерал армії УНР О.Удовиченко поділяв їх на дві категорії:

1. «Ті, що мали високий щабель національної свідомості і тому боролися за ідею незалежної України.

2. Ті, що були продуктом революції, без жодної моральної і патріотичної бази. На чолі останніх стояли авантюристи, а самі відділи склалися часто-густо з бандитів»²³.

Останніх підтримували більшовики та настроювали їх проти Української Армії. Основними завданнями таких отаманів були: пограбування населення, знищення євреїв та інтелігенції. Їх породженню сприяли такі фактори як відсутність єдиного координаційного центру повстанської боротьби, амбітність керівників загонів, традиційна селянська містечковість.

Отже, впродовж березня 1917 — серпня 1919 рр. у Київській губернії розгорнувся великий повстанський рух. У ньому можна виділити такі головні напрямки: Вільне козацтво, аграрний, антигетьманський, прорадянський, антибільшовицький. Однак,

незважаючи на це, він був об'єднаний вирішення двох важливих для селян питань: землі та миру. Ідеологічне тло йому створювали українські антибільшовицькі соціалістичні партії.

Хоча селянський повстанський рух і зазнав поразки в середині 20-х рр. XX ст. він мав свої здобутки: 1) відродження козацьких традицій та зростання національної свідомості селян; 2) підвищення їх активності у політичному житті держави (участь у вічах, демонстраціях, з'їздах); 3) вплив боротьби селян на запровадження політики непу в березні 1921р.; 4) застосування досвіду ведення повстанської боротьби у націоналістичному русі УВО та УПА в західних землях України в 20–40 рр. XX ст.

Серед недоліків слід відзначити локальний характер руху — «містечковість», стихійність, відмежованість від організованого спротиву ворогу; відсутність координації з боку державних органів; недостатній зв'язок окремих повстанських з'єднань і загонів між собою; прояви амбітності отаманів. Дії окремих повстанських загонів супроводилися деколи виявами бандитизму, погромництва. Саме схильність до локальних дій призвела до того, що більшість загонів рано чи пізно були викриті та знищені.

Подана стаття не претендує на вичерпне дослідження з питань селянсько-повстанського руху в Київській губернії і потребує більш ретельного вивчення соціальної бази руху, ідеологічної його бази та висвітлення детальних біографічних даних персоналій.

¹ Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 5; *Козельський Б.* Шляхом зрадицтва і авантюри (Петлюрівське повстанство). — Х., 1927; *Лихолат А. В.* Розгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922). — М., 1954; *Эйдеман Р.* Очаги отаманщины и бандитизма. — Х., 1921.

² *Безансон А.* Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. — 1993. — № 9–10; *Валійський А.* Повстанський рух в Україні в роках 1917 — 1922 // Вісті комбатанта. — 1961. — № 4; *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 рр. — М., 2001; *Удовиченко О. І.* Україна у війні за державність. — К., 1995; *Шлемкевич М.* Українська синтеза чи українська громадянська війна. — Б.м., 1949.

³ *Кульчицький Ю.* Повстанський рух 1918–1926 рр. // У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1987; *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів. — Львів, 2000.

⁴ *Захарченко П. П.* Селянсько-повстанський рух за доби Української держави (квітень–грудень 1918 р.) — К., 1997; *Захарченко П., Землюліна Н., Нестеров О.* У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). — К., 2000; *Лободаєв В. М.* Вільнокозачий рух у березні–серпні 1917 р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ //

Український історичний збірник. — К., 1999; *Мусієнко В., Земзюліна Н.* До питання періодизації селянського повстанського руху в Україні (1918–1923 рр.) // Вісник Київського університету. — Історія. — 1996. — Випуск 34.

⁵ *Геринович В.* Провідник по Київщині. — Вінниця, 1919. — С. 249.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 250.

⁸ Там само.

⁹ Большая Советская Энциклопедия. — М., 1975. — Т. 19. — С. 232.

¹⁰ *Рахманний Р.* Державницька слава УПА. — Лондон, 1984. — С. 6.

¹¹ *Шлемкевич М.* Вказана праця. — С. 23.

¹² Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 6. — С. 2118.

¹³ *Мусієнко В., Земзюліна Н.* Вказана праця. — С. 12.

¹⁴ *Валійський А.* Вказана праця. — С. 13.

¹⁵ *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів. — С. 21, 202.

¹⁶ *Грациози А.* Вказана праця. — С. 5.

¹⁷ *Безансон А.* Вказана праця. — С. 128.

¹⁸ *Кульчицький Ю.* Повстанський рух 1918–1926 рр. — С. 421

¹⁹ *Донцов Д.* За яку революцію. — Львів, 1990. — С. 15–16.

²⁰ *Лободаєв В.М.* Вказана праця. — С. 141–142.

²¹ *Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О.* Вказана праця. — С. 83.

²² *Захарченко П.П.* Вказана праця. — С. 143–145.

²³ *Удовиченко О.І.* Вказана праця. — С. 51.

Тетяна Тороповська

ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД УРЯДІВ ДИРЕКТОРІЇ

Після зречення гетьмана П.Скоропадського влади війська Директорії урочисто вступили до Києва 19 грудня 1918 р. і була відновлена Українська Народна Республіка. 26 грудня 1918 р. Директорія оголосила свій перший програмний документ — Декларацію, яка в загальних рисах окреслювала основні напрями її політики як наступниці Центральної Ради¹. Але друга УНР нагадувала першу лише назвою, в системі управління державою відбулися суттєві зміни. З першого програмного документу Директорії було зрозуміло, що діяльність Центральної Ради не поновлювалася. Правовий статус Директорії Декларація трактувала як «тимчасову верховну владу революційного часу»², при цьому не окреслювалися її конкретні функції та повноваження.

У день оголошення Декларації Директорія наказом затвердила свій перший уряд — Раду народних міністрів у складі 18 осіб.

Процедура формування уряду не була закріплена ні Декларацією, ні наступним жодним документом УНР. Протягом всього періоду Директорії УНР у реальному житті вирішальним чинником при формуванні уряду була розстановка політично-партійних сил у республіці. До складу першого уряду ввійшли представники українських політичних партій, які організували антигетьманське повстання або взяли в ньому участь, тобто — УСДРП, УПСР, УПСС, УПСФ. Більшість міністерських портфелів належали представникам перших двох партій.

Перший склад Ради народних міністрів очолив член УСДРП В.Чехівський. Міністерські портфелі були розподілені таким чином — внутрішніх справ О.Мицюк, земельних справ М.Шаповал, мистецтва Д.Антонович, народного здоров'я Б.Матюшенко, пошт і телеграфу І.Штефан, продовольчих справ Б.Мартос, торгу і промисловості С.Остапенко, військових справ О.Осецький, народної освіти П.Холодний, юстиції С.Шелухін, фінансів В.Мазуренко, праці Л.Михайлів, шляхів П.Пилипчук, керуючий управлінням культів І.Липа, державний контролер Д.Симонів, державний секретар І.Сніжко. Протягом короткого часу в уряді відбулися деякі незначні зміни. Міністром освіти було призначено І.Огієнка, державним секретарем М.Корчинського, міністром фінансів Б.Мартоса, міністром єврейських справ А.Ревуцького³.

Новообраний уряд, насамперед, повинен був провести вибори до Трудового Конгресу, який став першим українським передпарламентом. Основним питанням у роботі Конгресу стало обговорення різних варіантів подальшого державного розвитку України. Представники різних політичних партій мали різні уявлення щодо моделей організації влади в республіці і висловлювали різні пропозиції — передати владу Радам робітничим і селянським депутатам, сформувати стандартний європейський парламент тощо. На останньому засіданні був ухвалений «Закон про формування влади на Україні», який ще називали Тимчасовою конституцією. Організація влади повинна була відбуватися на основі «трудового принципу».

Згідно з цим законом, виконавча влада належала уряду, який формувався Директорією і звітував перед нею між сесіями Трудового Конгресу. Але компетенція та повноваження уряду не були чітко окреслені⁴. Подальше законодавство періоду другої УНР так і не змогло розв'язати цю проблему, наслідком чого стало постійне втручання Директорії у вирішення будь-яких питань внутрішньої та зовнішньої політики⁵. Незадоволення членів Ради народних

міністрів викликало й те, що перед закриттям своїх засідань Трудовий Конгрес утворив ряд постійних депутатських комісій (земельну, бюджетну, закордонних справ, харчову, з питань оборони, культурно-освітню, конституційно-адміністративну). Ці комісії повинні були готувати законопроекти до наступної сесії Конгресу, а також допомагати уряду в оздоровленні адміністративного апарату та «наглядати за одним або кількома міністерствами»⁶. Члени уряду сприйняли факт утворення таких комісій як втручання в їхні повноваження. Тому в пресі з'явилося роз'яснення, що «комісії утворені виключно для полегшення законодавчої діяльності»⁷.

Повноцінно попрацювати перший уряд не зміг, бо нововідроджена УНР опинилася у вкрай несприятливій міжнародній обстановці, в колі фронтів — з одного боку Радянська Росія, з іншого — Антанта. Опинившись таким чином між двох вогнів, українські політики повинні були визначитися із можливим союзником.

Просування більшовицьких військ територією України відбувалося в міру відходу німецьких та австрійських військ. 2 лютого 1919 р. Директорія та урядові установи залишили Київ і перебралися до Вінниці. В таких умовах частина членів уряду прагнули встановити контакти з командуванням військ Антанти, які окупували південну Україну, інша частина вважала можливим союз із більшовиками. Результатом переговорів із Антантою став вихід 9 лютого зі складу Директорії В.Винниченка, який невдовзі виїхав за кордон, та відставка уряду В.Чехівського.

13 лютого своїм наказом Директорія затвердила новий склад Ради народних міністрів на чолі з С.Остапенком. Основу уряду склали представники УПСФ та УПСС, водночас на основі персонального принципу до нього ввійшли й члени УСДРП та УПСР. Новий кабінет мав такий склад: міністри — військових справ О.Шаповал, внутрішніх справ Г.Чижевський, фінансів С.Федак, народного господарства І.Фещенко-Чопівський, земельних справ Є.Архипенко, закордонних справ К.Мацієвич, юстиції Д.Маркович, шляхів П.Пилипчук, освіти І.Огієнко, культів І.Липа, народного здоров'я О.Корчак-Чепурківський, морських справ М.Білнський, єврейських справ А.Ревуцький, керуючий управлінням преси й інформації О.Назарук, державний контролер Д.Симонів, державний секретар М.Корчинський. Пізніше замість С.Федака, який попав у полон до поляків, міністерством фінансів керував Б.Мартос, а потім М.Кривецький⁸.

У внутрішній політиці політичний курс уряду С.Остапенка був значно правіший у порівнянні з його попередником, зокрема, він

відмовився від втілення «трудового принципу». В цілому уряду не вдалося заручитися підтримкою з боку населення та різних політичних сил. Основний вплив на його становище мали зовнішні чинники — провал переговорів із Антантою, яка ставила своєю головною метою відбудову єдиної неподільної Росії, що суперечило державницькій програмі проводу УНР, й військові успіхи більшовиків. Так, вже 6 березня під тиском радянських військ розпочалася евакуація Директорії з Вінниці в напрямку Проскурова.

В таких обставинах ліві соціалістичні партії — УСДРП та УПСР різко виступають проти політики правлячого уряду. 15 березня 1919 р. ЦК УСДРП ухвалив рішення про висунення перед Директорією вимоги утворення соціалістичного коаліційного уряду з метою зміни політики. Українські есери повністю підтримують такі вимоги. Вирішальний вплив на перебіг подій справив успішний наступ радянських військ. 18 березня Директорія виїхала з Проскурова, де вона востаннє збиралася у повному складі. Фактично припинив своє існування й уряд, оскільки його члени перебували частково у Кам'янець-Подільському, Гусятині, Станіславові, Рівному, Одесі. Таким чином, по суті, вищі владні установи розпалися, що паралізувало державне управління.

4 квітня у Рівному, що на деякий час став державним центром УНР, відбулася спільна нарада представників УСДРП та УПСР з приводу утворення соціалістичного уряду. Обидві партії склали спільні умови щодо створення коаліційного уряду з українських соціалістів. За цими умовами, Директорія мала затверджувати закони лише після того як їх ухвалить Рада народних міністрів. З іншого боку всі розпорядження Директорії повинні були проходити через відповідні міністерства, а зовнішньополітичні акти разом із нею затверджуватися міністром закордонних справ. Голова уряду та сам уряд могли бути призначеними тільки за згодою УСДРП й УПСР. Ці вимоги можна розцінити як спробу соціалістів контролювати Директорію та обмежити її втручання в діяльність Ради народних міністрів.

9 квітня після інтенсивних дебатів було затверджено неповний склад нового кабінету міністрів на чолі з Б.Мартосом, який також зайняв пост міністра фінансів. Туди ввійшли: заступник голови і міністр юстиції А.Лівицький, міністри — внутрішніх справ І.Мазепа, земельних справ М.Ковалевський, військових справ Г.Сиротенко, закордонних справ В.Темницький, праці О.Безпалко, освіти А.Крушельницький, народного господарства Л.Шрамченко, пошт

і телеграфів І.Паливода, голова управління преси й інформації І.Лизанівський. Уряд оприлюднив 12 квітня свою Декларацію. У документі наголошувалося на соціалістичному характері уряду й підкреслювалося, що у внутрішній політиці він буде прагнути до запровадження «трудового принципу»⁹.

Формування соціалістичного уряду викликало незадоволення правих сил, які зробили спробу через військовий переворот змінити політичний курс УНР. Заколот розпочався 29 квітня 1919 р., на чолі став командував південно-західного фронту В.Оскілко. Однак спроба не вдалася.

Практичній діяльності уряду Б.Мартоса заважало стрімке просування більшовицьких військ. 17 травня 1919 р. уряд виїхав до Галичини. Вся Наддніпрянська Україна опинилася під контролем радянського уряду Х.Раковського. Однак Українській армії вдалося прорвати більшовицький фронт і значно просунути на схід, захопивши 3–4 червня Кам'янець-Подільський, який на певний термін став центром державного життя України.

Непопулярна політика радянського режиму, яка певною мірою дискредитувала соціалістичні ідеї, а також міжнародна ситуація зумовила поступовий відхід уряду від «трудового принципу». 12 серпня 1919 р. Рада народних міністрів ухвалила Декларацію, яка стала документом, що символізував поворотний пункт у державному будівництві УНР на основі європейської моделі. У документі повідомлялося, що уряд готує проект закону про вибори до всенародного парламенту з правами Установчих зборів¹⁰. Наступним кроком була реорганізація РНМ.

27 серпня 1919 р. постановою Директорії Б.Мартос був звільнений від виконання обов'язків голови РНМ, але зі збереженням на посту міністра фінансів. Замість нього, новим головою РНМ тою ж постановою був затверджений І.Мазепа з залишенням на посаді міністра внутрішніх справ. Персонально уряд виглядав так: посади міністрів зайняли — земельних справ М.Ковалевський, фінансів Б.Мартос, праці О.Безпалко, військових справ полк. Петров, юстиції і закордонних справ А.Лівицький, шляхів С.Тимошенко, народного господарства М.Шадлун, здоров'я і опіки Д.Одриня, пошт і телеграфів І.Паливода, преси й пропаганди М.Черкаський, культів І.Огієнко, єврейських справ П.Красний, освіти Н.Григоріїв, державний секретар Л.Шрамченко. Таким чином уряд залишився соціалістично-коаліційним із провідною роллю соціал-демократів. Через деякий час у кабінеті відбулися такі зміни: міністром

військових справ став полковник Сальський, внутрішніх справ — П.Христюк, преси — І.Часник, земельних справ А.Степаненко¹¹.

В урядовій заяві, яка з'явилася у пресі, проголошувалася прихильність принципам загального виборчого права при виборах у всі органи народної влади, також обіцялось при першій нагоді скликати парламент з установчими функціями. В аграрному питанні підтверджувалася передача земель великих власників селянству без викупу та курс на соціалізацію землі¹².

Після серпневої Декларації ідея найшвидшого скликання парламенту стає одним із основних завдань новообраного уряду. Однак на заходи уряду в цьому напрямі впливала військово-політична ситуація, яка стрімко змінювалася. Коли українські війська зайняли наприкінці серпня Київ, уряд оприлюднив відозву про необхідність скликання всенароднообраного парламенту (Установчих зборів)¹³. Але швидкої реалізації задуманого перешкодила здача Києва денікінцям 31 серпня 1919 р.

Реальна перспектива подальшої втрати території змусила уряд І.Мазепи відмовитися від скликання парламенту найближчим часом. Зважаючи на такий стан республіки, 12 вересня 1919 р. Рада народних міністрів за поданням прем'єра І.Мазепи взяла курс на скликання передпарламенту. З метою втілення цього в життя зі складу уряду була виділена комісія, завданням якої стала розробка відповідного законопроекту¹⁴. Ідею передпарламенту підтримали всі українські політичні партії. Однак він так і не був скликаний. Перешкодили цьому, насамперед, об'єктивні обставини — війна з А.Денікіним та наступні воєнні невдачі збройних сил УНР.

Вже 16 листопада 1919 р. під натиском денікінців провід УНР змушений був евакуюватися з Кам'янця-Подільського, а потім протягом другої половини листопада — початку грудня, продовжуючи втрачати підвладну територію, переїжджати з місця на місце разом з військом, яке невпинно відступало. У результаті, всі члени Директорії опинилися за межами України, а уряд, хоча й залишився в ній, існував лише номінально, в урізаному вигляді. Члени уряду ще намагалися втілити в життя свої партійні настанови, але реального впливу на поточні політичні події вони вже не мали.

Після підписання С.Петлюрою у квітні 1920 р. Варшавського договору з Польщею, який фактично санкціонував і сприяв окупації України польськими військами, 20 травня 1920 р. І.Мазепа офіційно заявив про відставку свого кабінету¹⁵.

26 травня 1920 р. новий кабінет міністрів очолив відомий діяч УПСФ В.Прокопович. Склад уряду: міністри — внутрішніх справ О.Саліковський (с.-ф.), народного господарства Є.Архіпенко (с.-с.), закордонних справ А.Ніковський (с.-ф.), фінансів Х.Барановський (безпарт.), земельних справ І.Мазепа (с.д.), шляхів С.Тимошенко (с.-д.), юстиції А.Лівицький (с.д.), праці О.Безпалко (с.-д.), освіти П.Холодний, здоровля й опіки С.Стемповський, військовий В.Сальський (б/п), культів І.Огієнко (б/п), пошт і телеграфу І.Косенко (с.-с.), жидівських справ П.Красний (Фолькспартей), в.о. Державного секретаря В.Оніхимовський. («Наш шлях» (К.-П.) — 1919. — 8 червня). Уряд зразу отримав назву «правого», бо з попереднього соціалістичного кабінету до його складу ввійшли лише чотири соціал-демократа — А.Лівицький (міністр юстиції та заступник голови), С.Тимошенко (міністр шляхів), І.Мазепа (міністр земельних справ) та О.Безпалко (міністр праці)¹⁶.

Відозва нового уряду основним завданням проголосила проведення системи внутрішніх реформ і створення міцних органів самоврядування. До того як складуться сприятливі умови для скликання парламенту пропонувалося сформуванати передпарламент із представників населення, місцевих органів самоврядування та громадських, політичних, професійних, кооперативних організацій. За задумом передпарламент мав взяти на себе законодавчі функції, які змушена була в силу обставин виконувати Рада народних міністрів¹⁷.

У ході визволення українсько-польськими військами території України від радянського режиму на сторінках преси знову активно починає обговорюватися проблема організації влади. Але ці дискусії знову не вийшли за межі теорії. Ніякого законодавчого органу так і не було скликано. Єдиними органами влади УНР продовжували бути Директорія та Рада народних міністрів, які слабо контролювали ситуацію в країні. До того ж, спільний польсько-український похід не приніс бажаних результатів. Уже в липні 1920 р. радянську владу було відновлено на всій Правобережній Україні.

У таких складних умовах відбуваються зміни в персональному складі уряду. ЦК УСДРП 23 червня 1920 р. санкціонував відставку міністрів — членів своєї партії: міністра земельних справ І.Мазепи та міністра праці О.Безпалка¹⁸. А 24 вересня ЦК УСДРП постановив повністю заборонити членам партії брати участь в уряді¹⁹. Однак А.Лівицький і С.Тимошенко не погодилися з рішеннями ЦК і залишилися в уряді, покинувши партію. Загалом уряд В.Прокоповича

не вдалося реалізувати свою власну програму з огляду на військово-політичну ситуацію. Він був останнім урядом, який ще певний час діяв на території України.

Восени 1920 р. складності внутрішньополітичного життя УНР зумовили його відставку та призначення 16 жовтня 1920 р. уряду під керівництвом А.Лівицького. Але це був вже уряд «без території». До кінця листопада армія УНР повністю залишила Україну, відступивши на територію Польщі, де й була інтернована. Поразка армії УНР призвела до цілковитого придушення національно-визвольного руху.

Аналіз персональної участі в урядах Директорії УНР свідчить, що їх склад залежав у першу чергу від партійно-політичної розстановки сил у республіці. Протягом усього часу існування другої УНР її законодавством так і не було розроблено чітких норм партійного представництва та процедури формування уряду. В моменти, коли члени Директорії більш схилилися «вправо», основою урядів ставали есери та соціалісти-самостійники. Під впливом радикально настроєних селянських і робітничих мас Директорія коригувала свій урядовий курс «вліво» і тоді пріоритет у формуванні складу Ради народних міністрів одержували УСДРП і УПСР.

¹ Декларація Директорії Української Народної Республіки // Історія України: Хрестоматія: У 2 ч. — К.: ІЗМН, 1996. — Ч. 2. — С. 86.

² Там само.

³ Україна. — 1919. — 16 листопада.

⁴ Вісник УНР. — 1919. — 8 лютого.

⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Прага, 1942. — Т. 1. — С. 83.

⁶ Вісник УНР. — 1919. — 8 лютого.

⁷ Робітнича газета. — 1919. — 1 лютого.

⁸ Україна. — 1919. — 16 листопада.

⁹ Робітнича газета. — 1919. — 15 квітня.

¹⁰ Вісник УНР. — 1919. — 16 серпня.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 103.

¹² Там само.

¹³ Вісник УНР. — 1919. — 19 вересня.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3305. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 31 зв.

¹⁵ Там само. — Ф. 1065. — Оп. 4. — Спр. 8. — Арк. 20.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Наш шлях. — 1920. — 8 червня.

¹⁸ Мазепа І. Назв. праця. — Ч. III. — С. 36.

¹⁹ Вільна Україна. — 1921. — Ч. 1–2. — С. 141.

*Наталія Левицька,
Василь Чуприна*

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ

Неповторне, насичене велетенськими суспільними катаклізмами, сповнене трагізму, відчаю, високих поривань, спалаху надій і болісних втрат — таким постало ХХ століття для України.

Простий перелік епохальних подій вражає увагу: падіння царату, руйнація імперії Романових; Українська революція, відновлення державної незалежності й трагічна втрата її; створення на уламках імперських структур царату потворної більшовицької імперії, що забезпечило панування на багато десятиліть жорсткого тоталітарного режиму, політичного гніту, безправ'я, нещадної експлуатації людської праці й матеріальних ресурсів, нищення національної культури й духовності.

Український народ і його землю не оминуло жодне випробування неконтрольованими стихіями природи й суспільства. Та відходячи у небуття, ХХ століття передало у спадок майбутнім поколінням оновлену державність України і з нею віру у здійснення одвічних українських сподівань. Разом зі своїм народом хресну дорогу мучеництва й страждань пройшла і його церква, її шлях на Голгофу і до воскресіння нагадує поетичний шевченківський човен у синім морі, який «то виринав, то потопав».

На початок століття Українська церква виявилась остаточно у цупких обіймах імперського спрута — Російської православної церкви (РПЦ), яка давно вже перебувала на становищі департаменту духовних справ, державного відомства, ідеологічного захисника монархії й її політики. РПЦ здійснювала в Україні нещадну русифікацію, спільно з іншими імперськими структурами намагалася перетворити цю оазу культури на ординарну провінцію вкрай малоцивілізованої імперії.

Державна церква зі своїми громіздкими й розгалуженими структурами, щедрим бюджетним утриманням, багатьма заможними володіннями й маєтністю, неподільним володарюванням церковних князів-єпископів перебувала у стані глибокої кризи, духовного занепаду. Всеосяжне розтління царської монархії, імперського способу життя втягнуло у свій вир й одержавлену церкву.

У її просторі, насамперед, серед нижчого прошарку духівництва наростало невдоволення майновою й правовою нерівністю,

загострювалися суперечності між ієрархами й рядовими священиками, між білим і чорним духовенством. У цій загалом інертній масі поступово нагромаджувалася критична маса вибухової реакції на процеси церковного життя. Перша російська революція сколихнула церковну застійність. У церковних колах приходять у рух найбільш діяльні елементи, ведуться пошуки пристосування до нових суспільних обставин та оновлення соціальної доктрини, внутрішнього ладу церкви.

Революційна ситуація відбилася значно глибше на церковному житті України. В єпархіях збираються церковні з'їзди з запальними дискусіями щодо оновлення церковного буття. Характерною їхньою особливістю було формування кола ідей національно-демократичного спрямування.

Серед їхніх пріоритетів — впровадження української мови у церковні богослужіння та шкільне навчання. Стараннями єпископа Подільського Парфенія (Левицького) 1906 р. здійснено видання Євангелії українською мовою. За основу взято текст у перекладі П. Морачевського, доповнений перекладами Святого Письма, що їх здійснили П. Куліш та М. Лободовський¹.

У програмах ряду політичних партій, які виникають у тогочасній Україні, з'являються вимоги про відокремлення церкви від держави, усамостійнення православної церкви в Україні, демократизацію її внутрішнього життя. Українська преса активно публікує матеріали, присвячені проблемам розвитку Української церкви, її децентралізації, впровадження української мови як мови богослужіння, проведення занять рідною мовою у духовних і світських навчальних закладах і школах. Визріває ідея автокефалії православної церкви в Україні.

Інтенсивність релігійного життя в Україні помітно зростає напередодні й особливо після Лютневої революції у столиці Російської імперії. Ідеї демократизації й національного оновлення церковного життя захоплюють широкі верстви віруючих, здобувають їхню підтримку. У багатьох єпархіях України весною 1917 р. відбуваються пастирські зібрання за участю мирян. На них гостро й осудливо викривалася діяльність Російської православної церкви на теренах України, зацікавлено обговорювалися питання майбутнього устрою церкви.

Так, пастирські збори у Києві 20 березня 1917 р. заявили про повну підтримку Центральної Ради й політичну лояльність до Тимчасового уряду. Збори делегували до Центральної Ради протоієреїв

Н. Шараївського, Д. Ходзицького та Г. Чернявського. На велелюдних зібраннях у Києві речник національно-політичного визволення України М. Міхновський закликає до рішучих виступів за автокефалію православної церкви в Україні на чолі з власним патріархом².

У багатьох храмах України на богослужіннях запанувала рідна мова. Євангелія українською мовою звучала навіть з віктаря московського Успенського собору. Тенденція до українізації богослужіння зустрілася з активним неприйняттям її з боку ієрархів-великодержавників, їхня протидія набувала часом гострих і агресивних форм. Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький) на прохання дозволити читання Євангелії українською мовою на Великодні богослужіння надіслав таку відповідь: «Все нації моляться не на том язукє, на котором говорят на базаре»³. Брутальний великодержавний шовінізм архієпископа викликав хвилю обурення. Громадський комітет м. Харкова звернувся до Тимчасового уряду з вимогою негайно відкликати Антонія з його кафедри, що й було зроблено.

Київська газета «Нова Рада» публікує гостру полеміку С.Шелухіна з групою одеських священників монархічних переконань. Звертаючись до своїх опонентів, знаний в Україні політичний і громадський діяч, публіцист і поет запитує: «Де й коли релігія наказувала вам ставитись до української мови... вороже, не визнавати й відкидати її?». І сам відповідає: «Ніде й ніколи».

С.Шелухін застерігає шовіністичні голови в одеських храмах про марність їх волянь щодо можливого розбрату й чвар у середовищі віруючих, руйнування колишньої єдності. Коли й була ця єдність, стверджує автор, то лише як вияв убогої одноманітності, котрій не місце у дійсно демократичному суспільстві. С. Шелухін кличе духовних пастирів до єднання з віруючими. Варте уваги його далекоглядне й промовисте застереження: «Коли ви не хочете, то ми, віруючі православні українці, покинуті нашими пастирями, самі мусимо устроювати нашу Церкву»⁴.

У квітні-травні 1917 р. у губернських центрах України відбулися єпархіальні з'їзди. Вони висловлюють думку про необхідність створення Всеукраїнської церковної організації з розташуванням її у Києві. Утворюється Виконавчий комітет духівництва і мирян, ініціативний орган, завдання якого — здійснити практичну роботу щодо відокремлення українських єпархій від Російської православної церкви. Комітет висуває ідею скликання Всеукраїнського церковного Собору. Найбільш радикальними виявилися

рішення Київського, Подільського та Полтавського єпархіальних з'їздів.

З'їзд Київської єпархії відбувся 13–14 квітня 1917 р. й під час роботи був перейменований на перший Український єпархіальний з'їзд. Його головою, як і в грозовому 1905 р., обирається протоієрей В. Липківський, у майбутньому патріарх Української автокефальної православної церкви. Василь Костянтинович назвав цей з'їзд «революційним» і мав для цього достатньо вагомий підстави⁹. На порядок денний з'їзду виносилося, з-поміж інших, питання про реформу єпархіального церковного життя. У її основу закладався принцип виборності усіх без винятку священнослужителів — від парафіяльного священика до архієрея на чолі єпархії. Зроблено акцент на широку участь жінок у парафіяльній громаді. З'їзд утворив новий керівний орган — Губернський єпархіальний комітет, звернувся до обер-прокурора Синоду з вимогою видати розпорядження місцевій консисторії про передачу повноважень новоутвореному комітету.

Прибічники Української церкви, переміни її статусу зуміли провести рішення принципового значення: в автокефальній Україні має бути незалежна від Синоду Українська церква. З'їзд прийняв також постанову про українізацію церковних відправ та навчального процесу в парафіяльних школах. Отже, на Київському парафіяльному з'їзді проблеми оновлення церковного життя та українізації церкви вирішувалися в єдності, одночасно. У перебігу наступних подій обидва напрями розділилися аж до полеміки і протистояння.

Полтавський єпархіальний з'їзд був багатоденним, тривав з 3 по 8 травня. З програмними доповідями на ньому виступили протоієрей Теофіл Булдовський та священик Сергій Рклицький, доповідь якого розгорнулася у цілу академічну лекцію на тему «До питання про церковну автономію України». У ній значне місце посіли роздуми про самобутність Української церкви, її прикметні особливості, що склалися впродовж віків⁹. С. Рклицький вбачає неповторно самобутню рису Української церкви передовсім у символіці Святої Трійці: триверхі й тридільні дерев'яні церковні споруди як характерний тип української архітектури; тридзвін перед Всеношною та Літургією; три обходини церкви; три поклони священика на молитві перетворення Святих Дарів.

Предметом ґрунтовного розгляду С. Рклицького стали й літургійні особливості, як вони склалися в Українській церкві, перетво-

рилися на її традицію. Ці тонкощі Літургії, а їх багато, з теологічно-обрядового погляду мають духовну вартість національного надбання, створеного в ареалі української духовності й культури.

Священик підкреслює такі особливості літургійного дійства: хід усією церквою по завершенні проскомідії, першої частини християнської літургії, де здійснюється приготування хліба й вина і чудесне їх перетворення; доторкання Святим Потиром, тобто чашею, в яку наливається вино, що символізує кров Христа, до благочестиво схилених голів віруючих під час перенесення Святих Дарів на великий вхід; звичай роздавання антидору наприкінці Літургії, під час читання псалма XXXIV; два дзвони на Літургії преподобного Гр. Двоєслова.

Дуже добре виділені особливості, пов'язані з Благовіщенням, Великоднем та іншими святами церкви: Пасії по п'ятницях перших чотирьох тижнів Чотиридесятниці; роздавання просфор на Благовіщення наприкінці Літургії; урочисто-тривале читання «поклонів» у середу п'ятого тижня Великого посту; урочисто розчулене читання акафіста Богоматері в суботу на заутреній п'ятого тижня Великого посту; читання Євангелії, сповнене сумної урочистості («Страсті») в четвер останньої седмиці Великого посту; обнесення Плащаниці довкола церкви у Великий П'яток на вечірній; освячення у Велику суботу по Літургії Хлібів (просфор), вина та елею біля Плащаниці й роздавання віруючим антидору й щойно освячених хлібів; співання акафісту «Чесним Страстям Христовим» біля Плащаниці у Велику суботу по Літургії; читання діянь Святих Апостолів у Святу ніч; урочистий передзвін на кожному вірші Євангелія від Іоанна на Літургії першого дня свята Великодня; винесення Плащаниці на заутреній у Великдень; урочисті обходини церкви по завершенні Літургії другого дня Великодня та Різдва зі співанням канону свята.

Свої теологічні узагальнення С. Рклицький завершує вказівками на традиції Української церкви під час здійснення треб: проводи померлого з перенесенням хреста, хоругв і читанням Євангелії від Іоанна про вічне життя, воскресіння віруючих в Ісуса Христа; співання тропаря «Земле зинувши...» після того, як священик скаже: «Господня Земля...», накресливши лопатою значення хреста зі всіх боків могильної ями; чин про «панагію» або про «Богородичний хліб», що має апостольську давність, але побутує лише в Україні під найменням «воздуха» або «зздоровняного» — на сороковий день поминання померлого чи в річницю його смерті,

як символ єднання живих і померлих; освячення пасок в урочистій, піднесеній обстановці.

На своєрідності цих ознак і традицій, вважає С. Рклицький, і має розбудовуватися церква в Україні, неодмінно з митрополитом-українцем на чолі. У ній парафіяни самі обиратимуть священника й братимуть діяльну участь у церковно-громадських справах. Спорудження нових храмів належить вести в українському архітектурному стилі. Проповідь має звучати українською мовою, нею ж видаватися богослужбові книги. Необхідно відродити стародавній український спів. Доповідач включає у навчальні програми семінарії історію християнської церкви в Україні, вітчизняного сакрального зодчества, духовної музики і співу. Вищі церковні школи повинні мати кафедри українознавства⁷.

Змістовну доповідь «Про українізацію церкви» подав протоієрей Т. Булдовський. Вона аналітична, добре ілюстрована частими звертаннями до живої історії становлення й еволюції Української православної церкви, насичена освіченістю й інтелектом протоієрея. Висловлені ним думки становлять інтерес як початок кристалізації головних ідей, засадничих принципів автокефального руху.

Серед провідних тез Т. Булдовського заслуговує на увагу така ідея: до ідеалу християнського життя може наблизитися лише церква, яка має національне підґрунтя. З огляду на це духівництво, щоб бути на висоті пастирського служіння, має промовляти мовою свого народу, шанувати його вдачу, пізнати психологію, життєві традиції, природне оточення. Досягнення такого стану можливе тільки на шляху українізації церкви.

Т. Булдовський вважає, що сама історія України, її минувшина спонукають до цього. Сила Української церкви, особливо перших її століть — у цілковитому національному характері, демократичному устрої, окремішності існування, соборності усієї організації, визнанні Ісуса Христа єдиним головою церкви. Насильницьке приєднання Української церкви до Московського патріархату привело до втрати цих засад.

Відтоді, переконаний Т. Булдовський, в Україні розпочалася русифікація, утиски й переслідування української мови. Процеси зросійщення українського життя набули особливої інтенсивності у синодальну добу. Примусом влади Христова Церква була перетворена на подобу державного міністерства, лихої пам'яті «Ведомство православного исповедания». Церковне життя у Росії

деградувало до «распутінади», спорохнявіло й завмерло, засіялося сектами. Згубний вплив цих процесів розкрив свою руйнівну силу і на українських землях.

Тепер Україна, вільна від старого режиму, воскресла, наче птах фенікс. Українізація церкви стала її природною і насущною потребою. Т. Булдовський обґрунтовує своє бачення цих сучасних процесів і способів їх здійснення. Пропозиції протоієрея-інтелектуала і лягли в основу рішень Полтавського єпархіального з'їзду⁸.

Основні позиції прийнятого рішення: автокефалія православної церкви в Україні; соборний устрій церкви; українська мова богослужіння, забезпечена сучасними перекладами Святого Письма й богослужбових книг; закріплення в богослужбовій практиці рис, притаманних Українській церкві, про які доповідав С. Рклицький.

Рішення з'їзду передбачали також: національний архітектурний стиль у храмовому будівництві; збереження й поглиблення національних ознак у мистецтві іконопису й церковної музики; творення національної духовної школи; організацію богословських факультетів при університетах і Духовній Академії. Окремими пунктами зазначено, що держава має надавати фінансову підтримку церкві й утримувати своїми коштами навчальні духовні заклади.

З'їзд накреслив низку заходів, які зажадав здійснити негайно: читання Євангелії українською мовою на богослужіннях і нове українське видання її; припинити призначення на українські єпархії священників-великоросів; провести консультації з іншими єпархіальними з'їздами щодо скликання Всеукраїнського церковного Собору; українізувати церковні школи до початку нового навчального року; створити комісію для складання українського посібника Закону Божого. Заходи мали на меті залучити духівництво до активної роботи для пробудження національної свідомості української людності на підставі політичних вимог національно-територіальної автономії України.

Ухвали Полтавського єпархіального з'їзду були не тільки радикальними, але й найбільш послідовними й всебічно обґрунтованими. Промовистий штрих: доповідь Т. Булдовського і ряд виступів проголошені українською мовою. Рідна мова звучала і з трибун інших єпархіальних з'їздів.

Загалом же розгортання процесів церковного оновлення на єпархіальних форумах України становило вельми строкату картину. Інерція старого мислення, консерватизм традиції ще міцно тримали у полоні значну частину українського духівництва. Активні

прибічники українізації й автокефалії православної церкви не рідко залишалися у меншості. Діяльний учасник цього руху професор В. Біднов констатує навіть байдужість частини єпархіальних з'їздів до відродження Української церкви і сприйняття його з офіційного, казенного погляду Москви.

Ідея ж вільної Української церкви зустріла живий відгук у низах, серед посполитої людності, особливо у селян. Повітові селянські з'їзди навесні 1917 р. не обійшли й питання церковної реформи в Україні. Характерно у цьому плані є ухвала Чигиринського повітового селянського з'їзду. Він постановив: «Звернутися з проханням до панотців повіту, щоби негайно слово Боже в церквах лунало обов'язково на українській мові; у вільній автономній Україні духовенство повинно бути виборним й не утримуватись на казенні кошти, щоби не були урядниками, чиновниками»⁹.

Потребу церковних змін відчувала й верхівка Російської православної церкви. У квітні 1917 р. Синод звертається з посланням до єпископів, пасторів і віруючих, у якому заявляє про неминучість видозмін у церковному житті, оскільки вони вже настали у церковному устрої. Прийнято рішення про створення спеціальної комісії з підготовки Собору РПЦ.

Синод вдався до жорсткішої регламентації церковних єпархій для того, щоби заблокувати їхню самодіяльність, стихійні рухи на демократизацію. У єпархіальні структури надходить «Тимчасове положення про церковнопарафіяльні ради», підписане обер-прокурором.

Означені там колегіальні ради мали обиратися єпархіальними з'їздами з представників духівництва й мирян. Очолювати раду повинен архієрей, церковний голова єпархії. Йому належав вирішальний голос з усіх спірних питань. У разі незгоди з рішенням ради голова, не підписуючи, мав подавати його на розгляд Синоду. Церковно-парафіяльні ради діють поряд з казенно-бюрократичними установами консисторії.

У червні 1917 р. у Москві скликається Всеросійський з'їзд духовенства і мирян. Близько 70 делегатів з 10 єпархій України на чолі з І. Морачевським оприлюднили відозву. Попри дипломатичність запевнень про непогіршення відносин з Росією, делегація виразно формулює свої домагання: забезпечити Україні церковне самовизначення; поширити начала соборності й українізації на весь обсяг церковного життя; надати Україні волю на скликання Всеукраїнського церковного з'їзду духовенства і мирян¹⁰.

З приводу українського звернення Всеросійський з'їзд ухвалив резолюцію. Там говорилось: у разі, коли політичні події приведуть до створення самостійної Української держави, то й церква у ній має бути автокефальною. Коли ж Україна стане автономною у складі Росії, автономною буде й церква. З'їзд підтримав також прагнення до впровадження національних мов у богослужінні і намір скликати Всеукраїнський церковний Собор. Цей документ свідчить про значний успіх української делегації на з'їзді духовенства і мирян, енергійну й наполегливу її діяльність¹¹.

Свою позицію щодо релігії й церкви визначив і Тимчасовий уряд, прийнявши декрет «Про свободу сумління». У ньому скасовувалися віросповідні обмеження, але релігія не проголошувалася приватним світоглядним вибором громадян. Церква продовжувала виконувати ряд власне державних функцій. Вона вела запис актів громадянського стану, діяла як публічно правова організація. Місце Синоду посіло Міністерство ісповідань, яким фактично керував колишній синодальний обер-прокурор.

Учасники руху за автокефалію православної церкви в Україні вирішують діяти енергійніше. Київська єпархіальна рада їхнім старанням 30 червня обирає комісію по скликанню Всеукраїнського православного церковного з'їзду. Від вищого ешелону духовенства до комісії увійшов єпископ Димитрій (Вербицький). Більшість же єпископів православної церкви в Україні постали проти цієї ініціативи, апелюючи до ще чинного тоді Синоду. Той відгукнувся без зволікань: відмовити комісії у намірі провести в Україні церковний з'їзд, оскільки, мовляв, тутешня церква ніколи не мала автокефалії. Брутальний великодержавний акт Синоду був схвально сприйнятий російським єпископатом в Україні, а єпископ Димитрій відразу ж вийшов з ініціативної комісії.

Але тут коса найшла на камінь. Комісія виявила характер, опублікувала 22 липня звернення до мирян і духовенства, де заявлено: у Києві відбудеться Всеукраїнський церковний Собор, дата його проведення 12–18 серпня 1917 р.

До справи втрутився Тимчасовий уряд. Міністр ісповідань В.Карташов видає акт прямої заборони на проведення Всеукраїнського Собору, посилаючись на те, що це завадить виборам на Всеросійський Собор у Москві. Залишалось сподіватися на сприятливі результати обрання соборної делегації в Україні з числа активних прибічників церковної незалежності. Двоступенева система виборів

знецінила ці сподівання, через її сито протиснулися люди промосковської орієнтації.

Специфічна особливість загальної ситуації в Україні полягала, зокрема, і в складних стосунках, що склалися між церковно-визвольним рухом і державними чинниками. Тимчасовий уряд сприйняв Українську Центральну Раду, утворену 4 березня 1917 р., як свого союзника й прибічника «єдиної й неделимої» держави. Таке бачення виключало не тільки автокефалію православної церкви в Україні, а навіть і її автономію.

Українська Центральна Рада складалася з представників партій переважно соціалістичної орієнтації, її політична позиція початково не виходила за межі широкої автономії України у складі Російської Федеративної Республіки. Центральна Рада у своєму зверненні до народу відносить до першочергових завдань впровадження української мови у школах, урядових інстанціях, судочинстві. Що ж стосується українізації церкви, влада обмежилася, по суті, гаслом: вона закликала віруючих домагатися від пастирів визначення такого ж, як у державній політиці, права української мови на чинність біля православного вітваря.

Певна еволюція позиції Центральної Ради з цього питання все ж відбулася. На березневих переговорах з Тимчасовим урядом делегація України передає йому «Пам'ятну записку». Там містяться вимоги до російського духовного відомства, яке мало роз'яснити сільському духівництву, щоб усі його «зносини з народом» велися українською мовою. Був у «Пам'ятній записці» ще один важливий пункт: російське духовне відомство мало негайно відкликати православну наглядову адміністрацію над Галицькою греко-католицькою церквою й надати їй волю самій порядкувати у власних церковних справах¹².

Слід наголосити: духівництво в Україні від самого початку Української революції здебільше прихильно поставилося до національно-визвольних змагань. Київський загальний духівництва делегує своїх повноважних представників до складу Центральної Ради. На Український Національний Конгрес, що відбувся на початку квітня, прибув з вітанням єпископ Никодим (Кротков) і був запрошений до президії.

Центральна Рада, доводиться констатувати, не оцінила належним чином настрої й прихильність духівництва до Української революції. З погляду політичного вона не використала сповна важливий потенціал симпатії й підтримки, серйозний важіль впливу

на українську людність, особливо сільську громаду. Не політичний прорахунок чи випадковість тому причина. На дії Центральної Ради вирішальний вплив справили соціалістичні переконання її керівництва.

Револуціонери соціалістичної орієнтації вбачали у релігії і церкві суспільні фактори, що вичерпали свій моральний і духовний потенціал, відійшли у минуле разом зі старим державним ладом. Такий погляд диктував певну послідовність дій. Центральною Радою відхилила законопроект про утворення Секретаріату культів і зазначила в резолюції: «Державним нашим ідеалом є такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення будь-яких адміністративних установ для тої сфери було б віддаленням від того ідеалу».

Невдовзі реалії суспільного життя внесли корективи до світоглядного ідеалу Центральної Ради. Органи державної влади були вимушені упорядкувати свої взаємини з церквою, реагувати певним чином на церковні справи. Департамент ісповідань було-таки створено. Та запізніла державна акція не заручилася підтримкою суспільства й віруючих через невдалий вибір чоловічої постаті Секретаріату культів. Нею став колишній єпископ Красноярський М.Безсонов, який переїхав до Києва, зрікшись високого духовного сану й обітниць безшлюбного життя.

Млявість позиції й дій Центральної Ради у справах церкви розв'язала руки антиукраїнським силам у церковному середовищі, спонукала їх енергійну руйнівну діяльність. Після ряду відчутних поразок на весняних єпархіальних з'їздах вони згуртовуються, переходять у наступ. Проти Української церкви розгортають пропагандистську кампанію шовіністично налаштовані «Киевская мысль», «Киевлянин» та інші антиукраїнські газети.

Своєрідним реваншем захисників старорежимної церкви було створення ними «Союза парафиальных приходов г. Киева», очолюваного протоієреєм І.Троїцьким. Розпочалася ланцюгова реакція непослуху й ігноранції авторитету й рішень Центральної Ради серед частини духовництва. Священники у Ходорові й Ромашках Київської губернії, наприклад, відмовились оголосити у храмі Перший Універсал Центральної Ради, роз'яснити віруючим його важливу суть.

Подав голос і єпископат Російської православної церкви в Україні. У серпні митрополит Володимир (Богоявленський) виступив з публічним осудом руху за автокефалію українських церков.

Превелебний у своїй аргументації великодержавно поєднав любов українців до своєї Вітчизни з «незатьмареною» любов'ю до єдиної, неподільної Росії і її церкви. З подібними заявами виступили об'єднання парафіяльних рад проросійського спрямування. Незаперечною поразкою українського церковно-визвольного руху стало повернення запеклого україноненависника архієпископа Антонія (Храповицького) до керівництва Харківської єпархіїю.

Тим часом підіспів і Всеросійський церковний Собор. Він відкрився у Москві 15 серпня присутністю 564 делегатів: 299 мирян, 10 митрополитів, 17 архієпископів, 13 архимандритів, 170 інших духовних осіб. Почесним головою Собору обрано митрополита Київського й Галицького Володимира, головою — митрополита Московського Тихона (Белавіна)¹³.

Собор ухвалив рішення про відновлення у Росії церковного інституту патріаршества. Вибори патріарха проводились 15 листопада серед трьох кандидатур: архієпископ Харківський Антоній (Храповицький), архієпископ Новгородський Арсеній (Стадницький) і митрополит Московський Тихон (Белавін). Більшість голосів на перших двох етапах здобув Антоній. Залишався третій, вирішальний тур.

Несподівано й всупереч традиції Собор вирішує обирати патріарха способом жеребкування, покладаючись на Боже провидіння. У ларець опускають три згорнуті у трубочку папірці з написами, відповідно — «Антоній», «Арсеній», «Тихон». Спеціально доставлений у Московський храм Спасителя престарілий чернець-затворник витяг з ларця паперову трубочку з ім'ям «Тихон» на ньому. Боже провидіння, трактоване у такий оригінальний спосіб, вказало на одинадцятого патріарха в історії Російської церкви.

Московський Собор РПЦ визнав неканонічною автокефалію Грузинської православної церкви, здобуту нею у березні 1917 р., оголосив засуд так званим сепаратистським рухам у Російській церкві. Дразлива резолюція Собору мала на меті, передовсім, церковні рухи в Україні, які руйнували моноліт старорежимної церкви, розхитували її великодержавну міць.

Тим часом в Україні чимало політичних партій, громадських організацій, широкі кола віруючих і духівництва щораз активніше висувають ідею автокефалії православної церкви. Її обстоює на своєму з'їзді Українська народна партія, а Українська партія самостійників-соціалістів розробила цілу програму. У ній проголошується воля сумління, необхідність автокефалії православної

церкви, виборність парафіяльних священиків, вирішальна роль церковних громад у релігійному житті, відправлення служб Божих українською мовою, періодичне скликання церковних Соборів. Партії ж соціалістичного спрямування обмежились у своїх програмних документах лише тезами про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, визначенням релігії приватною справою громадян, а церкви — приватним союзом вірних.

Вал політичних подій здійснювався щораз вище. Найбільш загрозливим з них був більшовицький переворот у столиці Росії. Україна відразу постала перед дилемою: визнати новий російський уряд і свою солідарність з ним, чи рішуче піти назустріч прагненням національно свідомого українства. Належний крок політичній волі і мужності зроблено 7 листопада 1917 р. Третій Універсал Центральної Ради проголосив створення Української Народної Республіки.

Винятково важлива політична акція Центральної Ради сприяла піднесенню церковно-визвольного руху в Україні. Третій Всеукраїнський військовий з'їзд 8 листопада приймає резолюцію про автокефальність Української церкви, її незалежність від держави, введення української мови у богослужіння. Для реалізації цих рішень з'їзд утворює Комітет по скликанню Всеукраїнського православного Собору. Кількома днями раніше з ініціативи протоієрея В. Липківського створюється «Братство Воскресіння», провідна мета якого — переведення у життя ідеї автокефалії православної церкви в Україні¹⁴.

Військовий з'їзд, «Братство Воскресіння» та Комітет по скликанню Собору, обраний Київським єпархіальним з'їздом, спільно утворюють Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Рад (ВПЦР). Вона проголошує себе тимчасовим керівним органом Української православної церкви, заявляє про готовність скласти свої повноваження перед Всеукраїнським Собором.

Установча резолюція визначила джерела поповнення ВПЦР. До неї передбачалося включити: по два представники від Української Ради робітничих та військових депутатів, Селянського союзу, монастирів Києва, Київської єпархіальної ради; по одному представнику від єпархій, духовних навчальних закладів, Київської духовної академії і від церковних братств Києва.

Головою ВПЦР обрано архієпископа Олексія (Дородниціна), який перебував «на покої» у Києво-Печерській лаврі. Превелебний висловив згоду бути почесним головою. ВПЦР вволила його

бажання й обрала на голову військового священика О. Маричіва, його заступником став полковник Цівчинський, секретарем — диякон О.Дурдуківський. ВПЦР запроваджує інститут комісарів по консисторіях Російської церкви в Україні з наглядовими функціями. Зокрема, на Київську консисторію призначено священика П.Пащевського, Чернігівську — прарощика Голика, Полтавську — поручика Андрієнка. Патріотично налаштовані військові загалом відігравали провідну роль у Тимчасовій Церковній Раді.

ВПЦР визначила дату скликання Всеукраїнського Собору — 10 січня 1918 р., прийняла з цієї нагоди «Звернення до Українського народу». Патріарх Московський і його оточення вживають запобіжних заходів. З Москви надходить терміновий виклик архієпископу Олексію, якому призначалося місце перебування в одному з віддалених північних монастирів.

ВПЦР розцінила це як намір знизити авторитет превелебного, усунути його від українських церковних справ і видала заборону на від'їзд архієпископа до Москви, закликала виконувати взяті на себе обов'язки. Натомість ВПЦР направляє до резиденції патріарха окрему делегацію для здобуття позірного, формального дозволу на проведення Всеукраїнського Собору.

Розгорнувши діяльну працю, ВПЦР не дістала відчутної підтримки з боку державної влади. Вона не без підстав докоряла Центральної Раді за байдужість щодо упорядкування розбурханої релігійної стихії в Україні, зволікання зі створенням окремого адміністративного органу в церковно-релігійних справах.

З критикою виступала популярна газета «Нова Рада». Вона пише про надмірну обережність соціалістичних партій, які перебували при державному кермі, скутість їхніх дій соціалістичними ідеями, своєрідний партійний пуризм, що заважає практичному вирішенню нагальних проблем церковного життя. Байдужість керівних партій до важливих проблем не скінчиться добром, попереджає газета. Церква в Україні може роздробитись і стати якоюсь приватною спілкою у підпорядкуванні московського патріарха й перетворитися на осередки безоглядної русифікації.

На схилі 1917 р. делегація ВПЦР мала зустріч з головою Генерального Секретаріату УНР В.Винниченком. Вона пропонувала надати Церковній Раді повноваження державної установи. Голова уряду визнав за потрібне заявити, що церкви не визнає, бо ж соціаліст, але, йдучи назустріч побажанням делегації, відрядить до ВПЦР урядового представника, магістра церковного права В.Рафальсько-

го. Наслідком зустрічі на Малій раді було розглянуто подання професора О. Лотоцького, Генерального писаря, про утворення державного органу в церковних справах. Після тривалих дебатів справу передали на розгляд Генерального Секретаріату і його розсуд.

Делегація ВПЦР, не зволікаючи, зустрілася з митрополитом Київським і Галицьким Володимиром і зажадала від нього залишити митрополічу кафедру. Митрополит повноважень делегації не визнав, вимогу відхилив. Тоді делегація Церковної Ради на чолі з О.Маричівим попрямувала до Москви на переговори з патріархом Тихоном.

Патріарх, всупереч сподіванням, погодився на скликання церковного Собору в Україні. Він не мав сумніву, що більшість єпископів, значна частина духовенства й зрусифікованих мирян стоять на промосковських позиціях і не допустять «українського сепаратизму». Для певності патріарх делегував до Києва свою довірену особу, митрополита Платона (Рождественського), колишнього екзарха Грузинської православної церкви¹⁵.

Для обговорення церковних ситуацій у Києві 23 грудня відбулася нарада прибічників реформування православної церкви в Україні. Тези наради розробляли відомі вчені, активні громадські діячі М.Василенко, О. Левицький, В.Науменко, В.Завиткевич, Е.Капралов, П.Кудрявцев, К.Мирович, М.Оксіюк та інші.

У тезах зазначено, що «Союз парафіяльних приходів г. Києва» не відбиває інтересів усього українського народу, а лише деяких груп православно віруючих мешканців столиці. Колегіальний висновок освічених і авторитетних людей, знаних діячів на ниві освіти, науки й культури, громадського життя помітно сприяв нейтралізації впливу «Союзу» на суспільну думку.

Укладачі тез чітко висловилися за реформування православної церкви в Україні, розглядаючи його як позитивний фактор церковного життя. Далекосяжні переміни стануть можливими лише за умов самостійності Української церкви, всебічного врахування її самобутніх рис при дбайливому збереженні головних засад православ'я і його духовних вартостей. Глибока потреба реформування церкви в Україні сягає своїм корінням у національну своєрідність українського народу, нагальну необхідність демократизації політичного й церковного життя.

Учасники наради наголосили на правочинності Церковної Ради скликати Всеукраїнський православний Собор за участю єпископів, кліриків та мирян. Визнано за доцільне виробити спеціальний

наказ, своєрідний правовий і моральний регламент на вільне висловлення думок з обговорюваних питань.

У погляді на автокефалію православної церкви в Україні розробники тез не виказали принципової позиції й обмежилися заявою про відсутність у них вагомих заперечень. Недостатня визначеність у кардинальному питанні спонукала укладачів тез до розпливчатих міркувань про те, що тривале співіснування української людності з неукраїнцями у парафіях РПЦ породжувало, мовляв, не тільки конфронтацію, а й певну спільність, і цей внутрішній зв'язок між ними треба буде якось виразити «у певних зовнішніх формах».

У дилемі «автономія чи автокефалія» заявили про себе й більш означені та радикальні підходи. Тільки автокефалія — рішуче доводив, наприклад, Павло Мазюкевич. Вона необхідна кожному народові, який виходить на поле власної культури. Вселенські церкви, вважає П.Мазюкевич, виробили правові передумови автокефальності: національна окремішність, релігійний центр та апостольське наступництво — всі вони наявні в Українській церкві. Україна ж стала самостійною державою, Київ визнається у православному світі «другим Єрусалимом», а святий апостол Андрій Первозваний поклав наріжний камінь християнської церкви. Вирішальне слово має належати з цих питань Константинопольському патріархові, а не Москві.

За ініціативи ВПЦР єпархіальні з'їзди у грудні обирають делегатів на Всеукраїнський Собор. Участь у ньому мали взяти усі єпископи в Україні, Церковна Рада у повному своєму складі, по одному священику й по двоє мирян від кожного повіту, сто військових представників та усі члени Передсоборної комісії.

Вдалося залагодити на певний час і конфлікт між ВПЦР та митрополитом Володимиром. Компроміс полягав у визнанні спільного права на скликання Всеукраїнського православного церковного Собору за Церковною Радою і єпископатом України. За цієї умови митрополит Володимир дав згоду буди почесним головою Собору. Рубікон, нарешті, було перейдено.

¹Біднов В. Церковна справа на Україні. — Таранів, 1921.

²Бондаренко В., Пилявець Л. Уткін О. Українська Автокефаль на Православна Церква: минуле і сучасність. — К., 1991.

³Вороний О. Автокефалія Української Православної Церкви: В. 4 т., 5 кн. — Нью-Йорк, 1977. — С. 75.

⁴Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 84.

⁵ *Липківський В.* Відродження церкви в Україні 1917–1930. — Торонто, 1959. — С. 94.

⁶ *Лотоцький О.* Церковноправні основи автокефалії. — Варшава, 1931. — С. 30.

⁷ *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. — Варшава, 1931. — С. 110.

⁸ *Лотоцький О.* Церковноправні основи автокефалії. — С. 112.

⁹ *Дорошенко Д.* Короткий нарис історії Християнської церкви. — Нью-Йорк, 1970. — С. 146.

¹⁰ Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наукової конференції. Київ 12 жовтня 1996 р. / Ред. А.Зінченко. — К., 1997. — С. 205.

¹¹ *Евлогий (Георгиевский).* Путь моей жизни. — М., 1994. — С. 208.

¹² *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. — Т.І. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — С. 143.

¹³ *Плічковський Н.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Сідней, 1989. — С. 81.

¹⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. — Мюнхен, 1967. — С. 113.

¹⁵ *Корзун М.* Русская православная церковь 1917–1945. — Минск., 1987. — С. 50.

Сергій Губський

ВНЕСОК ІНОНАЦІОНАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ АРМІЇ УНР (1918–1920 РР.) У БОРОТЬБУ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Після набуття Україною статусу незалежної держави в 1991 р. значно посилюється інтерес як вчених, так і широкої громадськості до вивчення досвіду вітчизняного державотворення. І закономірно, що найбільшу увагу в цьому плані привертає період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., який вмістив у собі багато героїчного і трагічного, національного піднесення і розчарування, створення власної незалежної держави та її втрату.

За цей короткий період української історії відбулося надто багато. Війна і революція, зміна суспільно-економічних формацій, урядів, іноземна військова інтервенція, державні перевороти, суспільні потрясіння, яких не було в Україні ще, мабуть, з часів Хмельниччини, докорінно змінили і внутрішнє, і міжнародне становище колишньої Малоросії у складі імперії Романових. Один з вдумливих

українських політиків тієї доби — О.Шульгін досить влучно зазначив: «Історія, така скупа для українців протягом віків, занадто щедро наділила їх державними подарунками протягом місяців. Державність, самостійність, влада з усіма своїми труднощами і несподіванками не прийшла, а злетіла до нас... Україні довелося вести своє державне будівництво серед нечуваних обставин, на руїнах знесленої Росії, на руїнах світової війни»¹.

Минуло понад 90 років з початку Української революції 1917 р. Набутий тоді багатий практичний досвід державотворення має неоціненне значення для сьогодення. Це стосується і позитивних, і негативних його моментів. Зокрема, в процесі військового будівництва, оскільки армія є одним з важливих атрибутів державності. А як переконують події 1917–1920 рр. — одним з найважливіших атрибутів.

У зв'язку з цим хочеться звернути увагу на таку недостатньо досліджену сторінку визвольної боротьби цього періоду, як участь неукраїнських за своїм етнічним складом військових формувань у складі української армії в боротьбі за національну державність українського народу. Участь етнічних неукраїнців у цій боротьбі мала не стільки військово (хоча потрібно враховувати і цей момент) скільки морально-політичне значення для української справи, оскільки вона розвіює міф і радянських, і деяких сучасних зарубіжних історіографів про т. зв. «вузький націоналізм» борців за українську незалежність. Серед офіцерського (старшинського) складу Армії УНР, зокрема в досліджуваному періоді Директорії, перебувало чимало колишніх старшин російської царської армії. Частина з них вірно служила своїй новій державі, а деякі займали високі командні посади і своїм досвідом допомогли молодій українській армії. Насамперед сюди слід віднести генерал-полковника С.Дельвіга, генерал-поручника В.Сінклера, генерал-хорунжого В.Агапієва.

До етнічно неукраїнських військових формувань кінця 1918–1920 років, що в різні періоди перебували в Армії УНР, слід віднести Російську Тульську бригаду, Єврейський (Жидівський) курінь та 42-й Донський козачий полк, перейменований українським командуванням на 3-й Окремий кінний. Також в складі української армії перебували Московський кінний загін та в жовтні — листопаді 1920 р. 3-я Окрема Російська армія під командуванням генерала Перемикіна².

До історіографічних праць, присвячених зазначеній проблематиці, зокрема історії формування Тульської бригади, причин

її переходу на бік антибільшовицьких сил, слід віднести працю Г.Лелевича³. Про спільні бойові дії російських вояків з Тульської бригади і українських бійців проти більшовицьких військ згадано в працях відомих українських військових діячів того часу: генерал-поручника П.Єрошевича⁴, генерал-хорунжого М.Безручка⁵, полковника, пізніше генерал-хорунжого А.Пузицького⁶ та підполковника Армії УНР О.Проходи⁷. Відомості про перебування російської армії генерала Перемикіна в складі Армії УНР знаходимо в змістовній роботі генерал-полковника О.Удовиченка⁸.

До сучасних українських дослідників історії Української революції 1917–1920 рр., зокрема цього військового аспекту, насамперед слід віднести праці історика Я.Тинченка⁹.

Тепер детальніше зупинимось на історії створення Тульської бригади, причинах її переходу на бік Армії УНР і бойових діях проти Червоної армії.

Після початку другої українсько-радянської війни наприкінці 1918 — на початку 1919 рр., значних поразок Армії УНР і втрати великої частини території України включно зі столицею Києвом в середині березня 1919 р. українська армія змогла перейти в наступ і після запеклих боїв прорвати фронт Червоної Армії. Особливо кровопролитні бої були за Бердичів, який кілька разів переходив із рук в руки. Основну роль у боях на цьому напрямі відіграв корпус Січових Стрільців під командуванням полковника Є.Коновальця. В районі Рівного червоних було розбито та відкинуто на лінію річки Прип'ять. Більшовики почали поспішно відступати. Українські війська енергійно переслідували червоних, причому їх авангарди підійшли до Києва на 25 км. За два тижні Армія УНР на київському напрямі просунулася на схід до 200 км. Сили були вичерпані, резервів не стало. Наступ припинився. В цей час командування Червоної Армії, маючи величезні людські резерви, запаси зброї, військового спорядження, поспішно перекидало свіжі військові частини залізницею в район на захід від Києва.

Згрупувавши великі свіжі сили, поповнивши фронтові частини, Червона Армія наприкінці березня 1919 р. переходить у контрнаступ з головним ударом в напрямі на Козятин. Виснажена Армія УНР була не в змозі зберегти свої позиції і розпочала відступ на захід, групуючи свої головні сили в районі Рівне — Шепетівка — Крем'янець.

У вже згадуваній книзі Г.Лелевича «Стрекопытовщина» (Мінськ, 1922) автор подає відомості з історії формування Тульської

бригади як військової частини: «Бригада начала формироваться в Туле в ноябре 1918 года. Непосредственно перед этим в Тульской губернии произошел ряд крестьянских восстаний, между прочим, направленных против перехода от системы добровольческих красногвардейских отрядов к принудительным мобилизациям в Красную армию. Весьма возможно, что в числе мобилизованных был не один участник этих восстаний. Время пребывания бригады в Туле настолько непродолжительно, что ни о каком политическом воспитании красноармейцев, поставленном мало-мальским на серьезную ногу, не могло быть и речи: 22-го ноября в Тулу стали прибывать мобилизованные, а в начале января бригада была уже переброшена. Сначала ее расквартировали в Бобруйске и лишь потом перевели в Гомель. Передрыгаэзта отняла не менее двух недель»¹⁰.

Таким чином згадується і той факт, що бригада, власне, поповнювалась і вчорашніми селянами-повстанцями Тульської губернії. Свідком тих подій був майбутній уславлений воєначальник Радянського Союзу О.Василевський, який у своїх спогадах згадував про стан у губернії так: «У кінці 1918 року в ряді повітів Тульської губернії, в тому числі в Новосільському, прокотилася хвиля куркульських заколотів. Сільські багатії намагалися розправитися з біднотою і з працівниками радянського апарату, нападали на продзагони»¹¹. Той же О.Василевський згадує, що навіть у середині 1919 року йому доводилось брати участь у придушенні куркульських повстань. Наприкінці січня 1919 року 2-а (Тульська) бригада 8-ї стрілецької дивізії у складі недоформованих 67-го та 68-го стрілецьких полків прибула до Гомеля, де відразу потрапила в скрутне становище з розташуванням та постачанням: «В Гомеле полки прежде всего попали в отвратительные жилищные условия. Дело в том, что немецкие оккупанты, покидая город, не преминули оставить гомельчанам соответствующий подарок: почти все казармы были приведены в совершенно негодное состояние. Таким образом, для Тульской бригады не нашлось помещения, ибо восстановить казармы в течение нескольких недель, особенно при тогдашних условиях, было немыслимо. Пришлось поставить красноармейцев на постой по частным квартирам. Наряду с кризисом жилищным, Гомель в то время переживал тягчайший продовольственный кризис. Упродком, только что организованный, был еще совершенно неспособен удовлетворять огромные нужды воинских частей»¹².

Таким чином, у Тульській бригаді існували вагомі передумови підняття повстання проти радянської влади. Ось головні з них:

1) наявність серед солдатського складу частини колишніх повстанців, які, напевне, вели протирадянську агітацію;

2) наявність у бригаді деякої кількості колишніх офіцерів, що вороже ставилися до радянської влади та також проводили певну протибільшовицьку пропаганду, зустрічаючи підтримку, в першу чергу, серед колишніх повстанців;

3) відсутність нормального харчового постачання;

4) відсутність звичайних умов для життя.

Отже, виходячи з цих передумов, цілком природним було те, що бригада згодом підняла протибільшовицьке повстання та врешті-решт перейшла на бік Армії Української Народної Республіки. Ось як пише про подальший хід подій Г.Лелевич: «Началась організована белогвардейская работа. В Гомеле образовалась подпольная белогвардейская организация под названием «Полесский Повстанческий Комитет», безусловно имевшая связь с аналогичными группами, действовавшими во всех концах России. Она имела своих агентов среди командного состава Тульской бригады. Командир 68-го полка Мачигин впоследствии сам признался Реввоен трибуналу Запфронта в том, что он был одним из организаторов мятежа.

Точно так же бывший царский офицер Стрекопытов, впоследствии ставший во главе авантюры, был начальником хозяйственной части одной из войсковых единиц Тульской бригады»¹³. Так чи інакше, але бригаду потрібно було висувати на фронт, де в той час українські війська, розширюючи свій наступ на північ, зайняли Коростень і просувалися до Овруча. Саме на цю ділянку фронту й було кинута Тульська бригада. 18 березня 68-й стрілецький полк дістав наказ вирушити в район Овруча, куди він прибув у повному складі лише наступного дня. Але в цей час українці вже зайняли й Овруч. Радянське командування вирішило 20-о березня відбити місто, але 68-й полк бився настільки неохоче, що був вимушений, замість наступу, три дні відступати аж до станції Словечно під містом Мозир, куди в ніч з 22-го на 23-є прибув вкрай розпропагандований 67-й Тульський полк: «Прибыв на позиции, он немедленно устроил митинг, на котором зазвучали требования немедленно бросить фронт и ехать назад до самой Тулы»¹⁴. Бунтівники сіли до ешелонів і вирушили до Гомеля, залучивши до себе кінну команду розвідників та 4-у батарею окремого гарматного дивізіону бригади, що тільки-но прибула на позиції. На фронті біля Мозиря залишилася лише жменька людей — переважно комуністи та прибічники

радянської влади з Тульської бригади. А бригада 24 березня повернулася до Гомеля і захопила майже все місто, за винятком готелю «Савой», у якому оборонялися місцеві більшовики. Але і цей оплот капітулював наступного дня, коли туляки почали обстрілювати його з гармат. Очолив повсталу бригаду колишній штабс-капітан М.Стрекопитов, перший пункт наказу №1 якого проголошував: «Сего 24 марта, по избрании повстанченским комитетом, принял на себя обязанности командующего войсками Гомельской группы, восставшими против правительства Троцкого и Ленина»¹⁵. Комендантом міста й одночасно виконувачем обов'язки начальника штабу бригади був призначений полковник старої армії Степін. Була встановлена особиста диктатура М.Стрекопитова, який за кілька днів випустив цілу низку декретів та наказів, що базувалися на таких засадах: 1) Вся влада Установчим зборам. 2) Втілення в життя громадянських свобод. 3) Земля — народу. 4) Вступ Руської республіки до Ліги народів. 5) Поеднання приватної та державної ініціативи у сфері торгівлі та промисловості.

26-о березня підрозділи Тульської бригади захопили місто Речицю, розташоване поруч з Мозирем, куди уже вступали українські війська. М.Стрекопитов оголосив про створення Російської республіки, а себе призначив командувачем 1-ї армії Російської республіки, що фактично складалася з Тульської бригади. Але повстання туляків не мало успіху в околицях, а з Мінська, Могильова, Бобруйська та Смоленська вже вирушили на придушення його червоні війська. В цей же час під Мозирем на фронт було перекинуто значні радянські підрозділи й утворено ділянку фронту, спрямовану проти туляків, що перебували в Речиці. Таким чином, повсталася Тульська бригада опинилася в оточенні, до Гомеля вже йшли більшовицькі війська, а від Армії УНР її було відрізано лінією фронту. В ніч на 29 березня туляки були вимушені залишити Гомель та перейти до Речиці, куди з передових позицій фронту та Гомеля підходили радянські війська. Бригада М.Стрекопитова опинилася у фактичному оточенні, притиснута до річки Прип'ять, з іншого боку якої вже були виставлені українські варті. У цій ситуації командування туляків пішло на останній крок: 1-о квітня біля містечка Хойники вояки бригади переправилися на берег, зайнятий підрозділами Армії УНР, і повідомили командування армії про своє бажання воювати проти радянської влади. Незначна кількість туляків на чолі з командиром 68-го полку Мачигініним відмовилася переходити на бік Армії УНР і склала зброю перед червоними підрозділами.

Ще з прибуттям до Гомеля Тульської бригади українські вояки почали отримувати від неї повідомлення про бажання особового складу бригади воювати проти більшовиків. Командування бригади очікувало лише найбільш зручної для повстання ситуації. В березні українські війська перейшли на північній ділянці фронту у наступ і відкинули противника аж до річки Прип'ять. Саме за цих умов туляки і з'єдналися з українськими військами. Ось які відомості про бригаду подав командир 17-ї української дивізії А. Пузицький: «Штаб полковника Х. мав певні відомості, що головні сили ворога на цьому фронті — Тульська бригада — цілковито не становить боездатної сили, а взяті до неволі вояки цієї бригади підтвердили, що бригада при першій можливості перейде на наш бік і що зручніше це буде зробити біля Мозиря»¹⁶.

28 березня 1919 року українські підрозділи вступили до міста Мозир, а 1 квітня Тульська бригада майже у повному складі перейшла на бік Армії УНР. З цієї нагоди штаб армії видав наказ № 51 від 3.04.1919 р.: «Нарід Московський під загрозою розстрілу та китайських, латишських, мадярських багнетів комуністичними комісарами та «чрезвычайками» примушені воювати з нами, прокинувся і, нарешті, зрозумів, воюючи з Україн. трудовим нарідом, він воює з такою ж як і сам демократією і що над проливаючеюся народ. кров'ю гріють різні комісари, більшість котрих перебувала на каторзі за грабіджі та розбишатства, свої брудні руки, не шкодують життя спантеліченого червоноарміїця для того, щоб більше собі награвувати. Промучившись майже півтора року у більшовицькому ярмі і закоштувавши, що то значить комуна, нарід цей, не дивлячись на жорстокості китайців, латишів та мадярів, якими намагаються комуністичні комісари його придушити, повстав, і по багатьох містах Росії нині тече кров голодного, змученого московського селянина. Московський нарід і червона армія зрозуміли також, проти кого і задля чого вони воюють. Нарід і армія зрозуміли і переконались, що їх дурять. Доказом цьому може бути випадок, який мав місце вчора на Мозирському напр.: після короткого бою з нашими козаками перейшла на наш бік 1-а армія Російської Совітської Рабоче-крест'янської республіки, яка просить прийняти її в лави нашої армії, аби повернути свої багнети назад і врятувати трудовий російський нарід від китайсько-латишсько-мадярського гніту та панування різних волоцюг-комісарів. Нами взято силу різного майна, особливо зброї, якої до цього часу підраховано 35 гармат та більше двохсот кулеметів; решта майна підраховується.

Повідомляючи про це Укр. Респ. військо, козакам-лицарям висловлюю подяку і наказую: 1) з тими червоноармійцями, які переходитимуть добровільно на наш бік, поводитись, як цього вимагає козача честь — не ображати їх, зодягти і годувати, як своїх братів, не проливаючи ні однієї краплини невинної крові і 2) комуніст. ударні загони з китайців, мадярів і латишів та іншої наволочі, що ззаду піджинають червоноармійців кулеметами, нищити до ноги і в полон не брати. Наказ цей оголосити по всіх сотнях, батареях та командах, а також вивісити в прилюдних місцях. Підписали: в.о. Наказного Отамана отаман Мельник, в.о. начальника штабу отаман Тютюнник»¹⁷.

Що ж насправді являла собою Тульська бригада?

В організаційному плані вона мала два піших полки, гарматну батарею та кінний загін, що разом нараховували до 2000 людей, але боєздатних з них було не більше чверті. Про це згадує А. Пузицький: «Думалося використати на цьому фронті Тульську бригаду, але з командиром її уложено умову, згідно з якою впродовж місяця бригада мала відпочивати. Бригаду оглядав командир корпусу генерал Єрошевич і переконався, що вона поки що небоєздатна, і відпочинок для неї конечний. Багато вояків було хорих на різні хвороби, до скорбута включно»¹⁸.

Отже, бригаду поки що не можна було використовувати у боях. Абсолютно не налагодженим було постачання. Через кілька днів Тульська бригада була відведена у тил — до міста Рівне та станції Клевань на відпочинок. У Коростені залишився курінь туляків від сили понад 100 багнетів, яким забракло вагонів, і він перейшов у розпорядження П.Єрошевича.

Так Тульська бригада опинилася у Рівному, де перебував штаб командувача Північної групи військ, а також переважна більшість членів української Директорії. Під час цієї перерви між боями лікувалися хворі та поранені, воякам бригади надавали одяг та взуття. Гірше була справа з постачанням продуктів харчування, оскільки за такий короткий термін його фізично неможливо було налагодити, і тому військовослужбовці бригади годувалися в тій чи іншій українській частині. Необхідно було по змозі замінити частину командного складу туляків, що залишився ще з Червоної армії, набраний з солдатів та унтер-офіцерів. Цю проблему було швидко вирішено, оскільки в українській армії служила певна кількість старшин, які за нагоди бажали вступити до російських білогвардійських формацій. Такі старшини звернулися до штабу

Північної групи з письмовою заявою й дістали дозвіл на перехід. Так, згідно з наказом № 129 (Є12) від 12.04.1919 командувача групи В.Оскілка, прибулі за мобілізацією 7, 8, 9 та 10 квітня деякі старшини направлялися до Тульської бригади: Чаплінський, Адамчук, Моєсіїв, Криворученко, Єсипович, Старостін. Зголосився добровольцем і військовий старшина (підполковник колишньої армії) Арцишевський, що перебував у відставці. Старшина Артемович безпосередньо вступив до 1-го Тульського полку¹⁹. 18 квітня до 1-го пішого Тульського полку з 3-го Брест-Литовського українського перейшов, згідно з проханням, старшина Костін²⁰. 21 квітня колективну заяву подали старшини 6-го українського запасного полку — військовий старшина (підполковник колишньої армії) Собіщанський, сотник (капітан старої армії) Гайжевський; значкові (штабс-капітани та поручники старої армії) Лосів, Жихарів, Чубко-Нікульцев, Головацький, Цеденко, Комаєв, Рахнін; хорунжі (підпоручники старої армії) Гелич, Прошин, Стецюк, Грецишин, Потальницький, Шидловський, Зварич, Жуковський, Величко та Гурський. Усі вони були переведені до 1-го Тульського полку. Того ж дня до Тульської бригади було призначено старшину Чумака²¹. Таким чином, Тульська бригада отримала 29 старшин, з яких 21 був направлений безпосередньо до 1-го Тульського полку.

У той час на фронті склалася надзвичайно складна ситуація. Червоні війська вибили підрозділи Армії УНР з Житомира та Звягеля (Новоград-Волинський) і повели нестримний наступ на Шепетівку. Потрібна була допомога Тульської бригади. В цей час у ній більш-менш надійно зорганізований був 2-й Тульський полк, що налічував понад 400 бойовиків. Але цього не можна було сказати ані про 1-й Тульський полк, ані про гарматну батарею, ані про кінний загін, які ще перебували у стадії формування. Тому було вирішено до Шепетівки вислати 16 квітня один 2-й Тульський полк, який мав, згідно з наказом начальника штабу Північної групи В.Агапієва, увійти до складу Запорізької бригади імені С.Петлюри під орудою отамана Семесенка, що боронила місто²². Але, як згадує начальник штабу корпусу Січових Стрільців М.Безручко, туляки спочатку були відправлені до Шепетівки, а 18 квітня Тульська бригада, підвезена потягами на станцію Майдан-Вілля, вивантажилася й повела наступ на Новоград-Волинський²³. У спогадах М.Безручка за 20 квітня знову йдеться про туляків: «Тульська бригада веде бої на лінії Киянка — Орени — Курман і не може зламати волевого опору»²⁴.

21 квітня на Звягельському напрямі українські підрозділи про-сунулися до станції Ключки, а 1-й Тульський полк у цей час продо-жував своє формування у Рівному²⁵. Як бачимо, туляки не в змозі були взяти Звягель. 23 квітня, згідно з наказом начальника штабу армії отамана Мельника, до Новограда-Волинського на допомогу 2-му Тульському полкові було стягнуто цілу низку українських частин: 1) З боку Корця мав наступати загін отамана Єрошевича (17-а дієва дивізія). 2) Безпосередньо на позиції туляків було на-діслано 1-й та 4-й Сірожупанні полки (разом 400 багнетів). 3) Мав бути задіяний також і панцерний потяг. Разом сили нараховува-ли 1200 багнетів з кількома гарматами.

Командиром усього угруповання було призначено отамана Гусаренка²⁶. Більшовицькі сили під Звягелем нараховували до 1000 багнетів та шабель. Незважаючи на незначну перевагу, об'єд-наним військам УНР і туляків так і не вдалося зламати оборону червоних. Як повідомляє М.Безручко, від 25 квітня «всі зусилля тульської бригади зламати ворожий опір під Новоградом-Волинсь-ким не мали успіху, й бригада стала підупадати в дусі»²⁷. 26 квітня з Рівного на Шепетівку було відправлено нарешті й 1-й Тульський полк; ця частина також була направлена під Звягель²⁸. Наступного дня, за спогадами ад'ютанта сірожупанників В.Проходи, через нездатність отамана Гусаренка керувати військами між «сірими» та туляками відбувся серйозний конфлікт. Жодної системи в керу-ванні частинами не було, і це призвело до того, що ввечері 27-о квіт-ня в районі Стрийова-Сусли, в той день, коли більшовики збирали-ся втікати з Новограда-Волинського, а ворожі гармати в Суслах були захоплені одним з Московських Тульських полків, що пере-кинулися на бік український, відбувся досить запеклий бій між сірожупанниками і туляками; були втрати з обох сторін. Тільки коли від захоплених в полон туляків сірожупанники довідалися, що це свої, бій припинився²⁹. Мусимо зазначити, що в Тульських пол-ках досі ще панувала й певна анархія, бо солдати дозволяли собі вживати спиртні напої: «Увечері 28-го квітня «отаман» Гусаренко, перелякавшись на станції Колодянка стрілянини, що знялася в селі Колодянка п'яними Туляками, віддав розпорядження по телефону на станцію Орепи: «Наказую відступати»³⁰. Звичайно, що Гусарен-ка ніхто не послухався, і його відразу замінив на посаді сотник-сірожупанник Шеллер. День 29 квітня пройшов у підготовці до наступу на Звягель. Російські частини приготувалися до бою та ста-ли на бойових позиціях. 1-й Тульський полк (250–300 багнетів)

скупчився між хуторами Орепи та Горки, а 2-й Тульський полк (до 250 багнетів) зосередився між хуторами Орепи та Стрийова. Але, як зазначає В.Прихода, переможний настрій туляків дедалі згасав: «День 29-го квітня пройшов в інтенсивній рушничній, кулеметній (надто в районі Горок) і гарматній перестрільці; більшовицькі кінні роз'їзди (надто вночі) збиралися в район с. Жалібного і зводили там страшенну кулеметну стрілянину (з Лютків), чим деморалізуюче впливали на частини групи, здеморалізовані й без того, надто 1-й і 2-й Тульські полки, які не мали налагодженого апарату постачання і яких довелося харчувати Сірим»³¹.

Того ж дня у Рівному відбувся парад залоги міста на честь командувача Північної групи В.Оскілка, що вчинив заколот і оголосив себе «Головним Отаманом» замість С.Петлюри. Наступного дня С.Петлюра безкровно ліквідував виступ Оскілка, а військові частини міста відправив на фронт. 30-о квітня мав відбутись наступ на Звягель. 1-й Тульський полк спільно з 1-м Сірожупанним полком отримав завдання вибити ворога з району Ярина-Юрковщина та рушити до міста. 2-й Тульський та 4-й Сірожупанний полки з панцерним потягом мусили зайняти Стрийову та, залежно від розгортання подій, наступати на Сусли і вийти на лінію річки Случ. Але планам цим не дано було збутися, бо кіннота червоних зайшла в тил Звягельській групі й перервала її зв'язок з Шепетівкою. 1-й Тульський полк відкотився по шляху Курман — Колодянка — Стовби — Рилівка; 2-й Тульський та 4-й Сірожупанний полки разом з панцерним потягом пробилися до станції Майдан-Вілля³². Того ж дня Північна група, згідно з наказом № 148, передала Тульську бригаду до складу корпусу Січових Стрільців, що боронив Шепетівку³³. Кінцеві пункти туляки разом з сірими боронили до 2-го травня, аж доки не отримали відомості про те, що більшовики вже у Шепетівці. Вкінець здеморалізований, Тульській бригаді нічого не залишалось, як відступити спочатку до Корчина, а 3 травня скупчитися на станції Славута³⁴. М.Безручко говорить, що бригаду після цього було відведено до Рівного та розформовано³⁵. Але це не відповідає дійсності. Наступне повідомлення про Тульську бригаду датоване аж 13 травня³⁶. Згідно з ним, обидва Тульські полки разом з приєднаною батареєю перекидалися з району Шепетівки (Славути) до Клевані, ближче до лінії українсько-польського фронту. 16 травня польські війська захопили Луцьк і швидко вирушили до Рівного. За таких обставин командир Тульської бригади М.Стрекопитов поїхав до міста Олики, зайнятого поляками,

на переговори. Туляки одногосно заявили, що з поляками вони воювати не будуть. Неважко здогадатися, чим закінчилися переговори Стрекопитова, бо 17 травня Тульська бригада вирушила до станції Ківерці, зайнятої поляками, де була роззброєна та обдєрта ними до нитки³⁷. Чому ж Стрекопитов прийняв рішення про перехід до поляків? По-перше, російська бригада почувала себе незатишно серед української армії через те, що остання боролося в першу чергу не з Червоною армією, а з російською армією, якого б політичного забарвлення вона не була. По-друге, Стрекопитов завдяки полякам збирався перебратись до «своїх» — Північно-Західної білогвардійської армії генерала Юденича, що йому згодом і вдалося. А по-третє, командир намагався підтримати свій авторитет в очах підлеглих, яким несолодко довелося в Армії УНР через поразки на фронті, й, за міркуванням звичайних солдатів, у поляків мало бути краще, ніж в українців, бо «усюди краще, де нас нема». Однак постає чергове питання: а чому тоді українське командування пересунуло туляків так близько до поляків? Як ми вже згадували, бригада, що складалася з колишніх червоноармійців, була надто здеморалізована. Як бойовий елемент, туляки вже з себе мало що становили, і могли тільки погано вплинути на інші українські частини. З цих причин, напевне, і було відведено Тульську бригаду в тил, який буквально за декілька днів через наступ поляків перетворився на прифронтову смугу. Таким чином, Російська Тульська бригада залишила лави Армії УНР.

Поляки інтернували Тульську бригаду і помістили росіян як військовополонених в табір. Там вони перебували декілька місяців, до них надсилали полонених червоноармійців та колишніх російських офіцерів, що служили в Червоній армії та потрапили до польського полону чи втекли сюди з Радянської Росії. Наприкінці липня 1919 р. туляків визволили представники Антанти та армії генерала Юденича, і вони були відправлені з Польщі до Латвії, а потім під Нарву і включені в армію Юденича.

У 1920 р. Російським політичним комітетом у Польщі (РПК) на чолі з відомим антибільшовицьким діячем Б.Савінковим та польським урядом Й.Пілсудського було підписано угоду про створення в Польщі з рештків білогвардійських армій — Північно-Західної генерала Юденича, Північної генерала Міллера та Добровольчої генерала Денікіна (частини генерала Бердова), вояки яких опинилися у Європі, 3-ої Окремої Російської армії під командуванням генерала Перемикіна. Після укладення договору між РПК та Ди-

ректорією і урядом УНР, згідно з яким комітет визнав незалежність України, ця російська армія перебувала на українській території, підпорядковувалася військовому командуванню Армії УНР. Усього в її складі було до 3000 піхоти, до 800 кіннотників при 12 гарматах. Російські й українські війська, маючи своє окреме політичне завдання, виступали проти спільного ворога. Армія генерала Перемикіна мала оперувати на лівому крилі української армії в напрямі Проскурів-Вінниця. Проте через незакінчене формування ця армія, крім кінної дивізії, лише частково взяла участь в боях з червоними у жовтні-листопаді 1920 р. Наприкінці листопада 1920 р. разом з Армією УНР вона була змушена відступити за Збруч, де і була інтенована поляками.

Отже, виходячи з вищенаведеного, хочеться зазначити, що хоча збройна боротьба за незалежну українську державу не увінчалася успіхом, та вона дала надію, що ця справа не загине і буде продовжена в майбутньому. І весь період української історії після 1920 року став наочним тому прикладом. Нині ми повинні пам'ятати всіх — і українців, і неукраїнців, які в той час боролися за свободу України.

16 травня 2005 року вийшов Указ Президента України В. Ющенка «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки», в якому, поряд з іншим, зазначається, що цей Указ видано з метою «...утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі (видатних діячів УНР та ЗУНР—Г.С.) в історії, забезпечення консолідації української нації...», а також «...виховання у молоді патріотизму і поваги до історичного минулого українського народу...»³⁸.

12 квітня 2007 р. вийшов Указ Президента України В.Ющенка «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників, де також наголошується, що «З метою забезпечення відзначення 90-річчя подій української революції 1917–1921 років, пов'язаних із заснуванням та діяльністю Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, зміцнення суспільної злагоди і формування у громадян національної свідомості та на підтримку ініціативи НАН України»... Кабінету Міністрів необхідно організувати поряд з іншими заходами і «...проведення наукових, науково-практичних конференцій та «круглих столів» у регіонах України...»³⁹.

У зв'язку з цим необхідно, щоб нинішній процес розбудови України міг багато в чому спиратися на кращі традиції і здобутки

тієї доби. Основи політичного, суспільного й економічного ладу суверенної УНР, що ґрунтувалися на засадах демократії, свободи, пошани до особистості, народоправства, прав меншості, й нині можуть служити надійним орієнтиром. Без тодішнього національного відродження в Україні нинішнє було б, мабуть неможливим. Саме в 1917–1920 рр. було закладено таке міцне коріння української державності, що навіть більшовицький тоталітарний режим не зміг його повністю вирвати. А розбудовуючи свою державу, важливо використати всі кращі елементи державотворення, які наш народ здобув ціною величезних зусиль, врахувати як досягнення, так і помилки попередніх поколінь, щоб вони не повторювалися в майбутньому.

¹ Шульгін О. Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи): Статті, промови, документи. — К., 1918. — С. 17.

² Тинченко Я. Під трьома прапорами // Академія: Гуманітарний альманах. — К., б.р. — С. 120, 126; Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. — К., 1995. — С. 182–183.

³ Лелевич Г. Стрекопытовщина. — Минск, 1922.

⁴ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. — Варшава, 1938. — Т. 8.

⁵ Безручко М. Від Проскурава до Чарторії // Історія Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. — К., 1992. — С. 202–286.

⁶ Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. — Варшава, 1936. — Т. 6.

⁷ Прохода В. Записки до історії Сірих // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. — Варшава, 1929. — Т. 1.

⁸ Удовиченко О.І. Назв. пр. — 206 с.

⁹ Тинченко Я. Назв. пр. — С. 120–128; Його ж. Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки. — Ч. 1, Біографічно-довідкова. — К., 1995. — 258 с.

¹⁰ Лелевич Г. Назв. пр. — Минск, 1922. — С. 15.

¹¹ Василевський О. Справа мого життя. — К., 1989. — С. 37.

¹² Лелевич Г. Назв. праця. — С. 15.

¹³ Там само. — С. 16.

¹⁴ Там само. — С. 20.

¹⁵ Там само. — С. 34.

¹⁶ Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. — Варшава, 1936. — Т. 6. — С. 14.

¹⁷ Тинченко Я. Під трьома прапорами // Академія: Гуманітарний альманах. — К., б.р. — С. 124.

¹⁸ Пузицький А. Назв. праця. — С. 15.

¹⁹ Тинченко Я. Назв. праця. — С. 124.

²⁰ Там само. — С. 125.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Безручко М. Назв. праця. — С. 220.

²⁴ Там само.

²⁵ Тинченко Я. Назв. праця. — С. 125.

²⁶ Там само.

²⁷ Безручко М. Назв. праця. — С. 221.

²⁸ Тинченко Я. Назв. праця. — С. 125.

²⁹ Прохода В. Назв. праця. — С. 106.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. — С. 107.

³² Там само. — С. 107–108.

³³ Тинченко Я. Назв. праця. — С. 126.

³⁴ Там само.

³⁵ Безручко М. Назв. праця. — С. 224.

³⁶ Тинченко Я. Назв. праця. — С. 126.

³⁷ Там само.

³⁸ Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки // Українське слово. — 2005. — Ч. 21. — 25–31 травня.

³⁹ Указ Президента «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників» // Урядовий кур'єр. — 2007. — 18 квітня.

Орест Красівський

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ: ВІД КОНФРОНТАЦІЇ ДО СПІВРОБІТНИЦТВА

На розвиток Української революції і хід визвольних змагань першої чверті ХХ ст. суттєво вплинули зовнішні чинники. Її доля від самого початку значною мірою залежала від складного переплетіння інтересів різних країн, однак до планів Антанти не входила підтримка сепаратистських, відцентрових рухів на території колишньої Російської імперії¹.

Намагаючись розірвати міжнародну ізоляцію, уряд УНР і особисто Симон Петлюра вдалися до низки ініціатив задля порозуміння із Заходом: від прямих переговорів з командуванням експедиційного корпусу Антанти в Одесі до скерування у провідні країни

дипломатичних місій. Однак дипломатичні зусилля Директорії не досягли бажаного результату — міжнародного визнання, матеріальної допомоги Україні, що вдалося сусідній Польщі.

Ще наприкінці 1918 р., коли відродилася Польща, Петлюра планував через Варшаву порозумітися з Антантою й таким чином встановити контакти із Заходом й домогтися моральної та матеріальної підтримки. Головний отаман враховував те, що Україну і Польщу поєднує спільна боротьба проти більшовицької Росії, отже, сподівався порозумітися з Ю. Пілсудським, який також підтримував думку про встановлення дружніх взаємовідносин з УНР, але з певними застереженнями щодо територіальних аспектів.

Одним із перших заходів у площині польського напрямку зовнішньополітичного курсу Петлюри була ініційована ним поїздка до Варшави дипломатичної місії на чолі з В. Прокоповичем, яка мала з'ясувати умови угод про спільні дії проти радянської Росії та отримання допомоги. Представник УНР мав аудієнцію в Ю. Пілсудського, зустрічався з керівництвом Міністерства закордонних справ, де обговорювалися пропозиції щодо перемир'я на Волинському фронті, приїзду до Варшави посла УНР. Проте реальних і необхідних домовленостей місія В. Прокоповича не домоглася. Директорія не прийняла умов Варшави, яка претендувала на західноукраїнські землі, оскільки була зв'язана союзом із ЗУНР. Крім того, В. Винниченко і його прихильники, представники соціалістичних партій категорично виступали проти будь-яких угод з країнами Заходу, наполягали на дотриманні декларацій про нейтралітет УНР щодо країн Заходу та більшовицької Росії. Але це не врятувало Україну від агресії з боку більшовицької Москви².

Зрештою, невдовзі відбулися зрушення в українсько-польських взаєминах: 18 січня 1919 р. у Варшаві заснували представництво УНР на чолі з О. Карпинським. Тоді ж з Варшави до Києва прибув спеціальний представник С. Ванькович, який за дорученням польського керівництва провів низку переговорів із зацікавленими державними і політичними діячами, які щораз більше схилялися до думки про те, що головна небезпека незалежності України виходить від Москви.

11 лютого В. Винниченко на знак протесту проти внутрішнього і зовнішньополітичного курсу УНР подав у відставку й виїхав з Києва. Головною фігурою Директорії став С. Петлюра, який прагнув врегулювання відносин з Польщею. Міністр закордонних справ УНР і палкий прихильник зовнішньополітичного курсу Головного

Отаман К. Мацієвич виїхав до Одеси, де провів переговори з командуванням антантівського війська та польським представником, у ході яких заявив про готовність України вести спільні з Антантою і Польщею бойові дії проти більшовиків. 19 лютого до Варшави прибула місія полковника Б. Курдиновського із завданням домогтися від Бельведеру хоча б нейтралітету в українсько-більшовицькій війні. Курдиновський навіть погодився з територіальними претензіями Польщі. Щоправда, його діяльність виявилася безрезультатною, більше того, викликала глибоке незадоволення проводу ЗУНР³.

Наприкінці лютого 1919 р. С. Петлюра особисто виїхав до Галичини, щоб взяти участь у переговорах з представницькою делегацією Антанти на чолі з генералом Бартелемі. Під час переговорів остаточно визначився польський напрям зовнішньополітичного курсу політики і військової стратегії Головного Отамана. На зустрічі з Бартелемі С. Петлюра недвозначно підтримав спробу місії примирити українців з поляками і скерувати польську та українську армії на боротьбу з більшовиками⁴.

Західноукраїнський дипломат і учасник переговорів М. Лозинський у спогадах про переговори в м. Ходорові в лютому 1919 р. зауважив: «Здається, що вже тоді Петлюра був готовий піти на поступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти». Він вважав великою невдачею провал переговорів місії Антанти з представниками ЗУНР, які категорично відмовилися погодитися на територіальні втрати в обмін на перемир'я й припинення війни в момент, коли Галицька армія домоглася помітного успіху в ході наступальної Вовчухівської операції⁵.

Травневі поразки Галицької армії на польському фронті та Армії УНР на більшовицькому і польському фронтах змусили керівництво УНР вжити радикальних заходів. Саме тоді, 24 травня, Б. Курдиновський на переговорах з головою уряду Польщі І. Падеревським підписав угоду, за якою УНР визнала Галичину й Західну Волинь за Польщею. Остання зобов'язалася визнати УНР і надати військову допомогу у війні з Москвою. Тоді ж у Радзивиліві С. Петлюра зустрівся з посланцем Ю. Пілсудського підполковником Заглобою-Мазуркевичем. 31 травня у Львові розпочалися українсько-польські переговори представницької місії під головуванням генерала Армії УНР Сергія Дельвіга, під час якої досягнуто угоди про демаркаційну лінію роз'єднання військ Польщі й Галицької

армії, що залишала за УНР приблизно третину її території на сході. Польща зобов'язалася припинити бойові дії проти ЗУНР та УНР. Проте диктатор ЗУНР Є. Петрушевич і командування Галицької армії категорично відхилили так звану «лінію Дельвіга» й пропозицію щодо закінчення війни⁶.

Події, які сталися у червні 1919 р., значно погіршили становище обох українських державних утворень. Внаслідок поразки Галицької армії в ході Чортківської операції 8–28 червня та постанови Вищої Ради в Парижі від 25 червня про дозвіл Польщі окупувати Галичину до Збруча польські війська витіснили уряд ЗУНР та УГА за межі Галичини на територію УНР.

На початку серпня 1919 р. до Варшави скеровано дипломатичну місію УНР. Її голова, колишній міністр шляхів П. Пилипчик, відразу ж зустрівся з Пілсудським і Падеревським. Зокрема, Начальнику держави він передав листа С. Петлюри, в якому викладалася концепція і перспектива українсько-польських відносин. Оскільки Польща і Україна мали спільного ворога — радянську Росію, ситуація вимагала й спільної зовнішньополітичної та військової стратегії боротьби, «координації і співділання». Головний отаман наголошував на тому, що брак союзу і взаємодопомоги завдавав шкоди державам-сусідам у боротьбі за незалежність. Отже, співпраця і порозуміння між урядами й арміями Польщі та України ставала об'єктивною необхідністю.

Паралельно з місією П. Пилипчука 10?16 серпня у Польщі діяла військова делегація на чолі з полковником Генерального штабу П. Ліпком, яка провела переговори з групою генерала К. Тшаска-Дурського від Війська Польського. У вказівках уповноваженому П. Ліпку Головний отаман зазначив, щоб делегація зверталася до представників Антанти і Польщі з вимогами визволення військовополонених українців, дозволу добровольцям-галичанам вступати до лав Армії УНР, а також не допускати «випадків насилля над українськими громадянами в районах в сучасний момент зайнятих польськими військами» та не перешкоджати транзиту придбаних Україною товарів через територію Польщі. Петлюра рекомендував П. Ліпку звернутися від його імені до Антанти з проханням надіслати групу Червоного Хреста в Україну, відстоювати права і свободи галицьких українців⁷.

Погіршення військово-політичної ситуації в Україні восени 1919 р., коли Армія УНР була змушена вести боротьбу на двох фронтах — більшовицькому та денікінському, змусило Директорію

знову звернутися до Польщі. 26 вересня на спільному засіданні урядів УНР і ЗУНР ухвалено вислати до Варшави нову поважну (38 осіб) Надзвичайну дипломатичну місію, очолювану міністром зовнішніх справ Андрієм Лівичьким, який був палким прихильником союзу України з Польщею і Румунією⁸.

Оскільки в інструкціях для місії уряд УНР висловив небажаність союзної угоди з Польщею коштом Галичини, переговори з самого початку розгорталися складно, хоча особисто Пілсудський сказав Лівичькому про своє прихильне ставлення до польсько-українських переговорів. 28 жовтня українці передали польському урядові декларацію, яка пропонувала насамперед визначити кордони між країнами за етнографічним принципом, а також вимогу про визнання УНР як незалежної й рівноправної держави. Проте польська сторона, знаючи про важке становище УНР на більшовицькому та денікінському фронтах, посилаючись на обіцянки попередніх українських місій, жорстко й ультимативно вимагала визнання українцями належності Галичини до Польщі. Лівичький же неухильно дотримувався вказівок уряду укласти військовий союз, не порушуючи до Паризької мирної конференції проблему кордонів Галичини.

Підсумовуючи діяльність місії за перші тижні перебування в Варшаві, А. Лівичький у звіті уряду УНР щодо переговорів скаржився: «Доводиться констатувати, що основна ідея необхідності признання самостійності України і нав'язання між нею (Польщею — О.К.) і Україною союзних стосунків — зустріла підтримку лише в колах Польської партії соціалістичної, почасти серед людовців (Селянська партія — О.К.). Серед ліберальної буржуазії ідеї ці наражаються на цілий шерех сумнівів, а серед націонал-демократів і консерваторів — то і просто вороже відношення. А треба сказати, що якраз саме на останні кола і опирається сучасний польський уряд. Близькі до уряду націонал-демократи — вважають існування України за явище небажане і агітують за те, аби уряд коштом України мирився б з Денікіним»⁹.

У відповідь на лист з Варшави С. Петлюра 30 жовтня вимагав терміново укласти угоду з поляками. «Загальний стан нашої Республіки вимагає якнайскорішого налагодження польсько-українських відносин... В разі потреби можна йти на поступки, зважаючи на наше становище». На цей крайній крок українська місія пішла лише тоді, коли Армія УНР наприкінці листопада опинилася в катастрофічній ситуації, а Галицька несподівано уклала

перемир'я з Денікіним, що підірвало військово-політичний союз УНР і ЗУНР. 2 грудня 1919 р. А. Лівницький підписав декларацію, згідно з якою задовольнялися вимоги Польщі щодо Галичини. Водночас Варшава обіцяла визнати УНР і надати їй військову допомогу. Проте подальші переговори було призупинено до весни 1920 р. через драматичні події на українсько-більшовицькому фронті.

На початку грудня обезкровлена боями та зменшена епідемією тифу (забрав життя близько 15 тис. вояків) Начальна команда Галицької армії змушена була укласти угоду з командуванням Збройних Сил Півдня України й таким чином вийшла з боротьби. Армію УНР у ті дні затиснули червоні в районі Любара. 6 грудня 1919 р. вона рушила у так званий Перший Зимовий похід у запілля Червоної та Добровольчої армій, а її залишки перейшли кордон з Польщею й були інтерновані. Петлюра відбув до Варшави, а уряд осів у Тарнові. Отже, одним із важливих досягнень українсько-польських переговорів місії А. Лівницького та особисто С. Петлюри було надання Польщею притулку українським військовим частинам. Згідно з домовленостями з Пілсудським на території Польщі сформовано різні угруповання та дві повнокровні дивізії: 3-тя Залізнична генерала О. Удовиченка і 6-та Січова генерала М. Безручка. Туди ж повернулася Армія УНР після Зимового походу, яка майже без перепочинку вступила у нову фазу збройної боротьби з більшовиками.

Як бачимо, від кінця 1918 до початку 1920 р. українсько-польські стосунки зазнали значної еволюції — від збройної конфронтації до порозуміння й усвідомлення необхідності воєнно-політичного союзу, на шляху до якого під тиском складних обставин обидві сторони зробили помітні кроки назустріч. Проводу УНР довелося йти на непопулярні компроміси, зокрема щодо галицького питання, однак Симону Петлюрі вдалося найголовніше — зберегти Армію УНР і підтримувати в українства віру та надію на відновлення незалежності. Реальними кроками до цього стала участь Наддніпрянської армії у визволенні рідної землі влітку 1920 р.

Аналіз зусиль дипломатії УНР та особисто Головного Отамана С. Петлюри врегулювати українсько-польські відносини на основі взаємовизнання й утворення союзу для спільної боротьби з більшовицькою Росією підтверджують давню істину: в політиці немає ані друзів, ані ворогів, а лише інтереси. Справді, впродовж усього 1919 р. наддніпрянський провід намагався створити союз з Варшавою для протистояння Москві, пропонував здійснити спільну стратегічну наступальну операцію разом з Денікіним у серпні

1919 р. й розгромити більшовиків; переконував, що червоні небезпечні як для України, так і для Польщі. Однак Начальник Польської держави Ю. Пілсудський не поспішав робити такі кардинальні політичні кроки.

У ті часи Пілсудський захищав виключно національні інтереси Польщі, більшовицька влада опинилася тоді під смертельною загрозою. Білогвардійські генерали здобували блискучі перемоги. На Москву йшов Денікін, який для остаточного розгрому більшовиків прагнув використати польське військо. За посередництва Антанти і Франції він вимагав від Пілсудського розпочати наступ. Але польський головнокомандувач не бажав успіху Денікіну, оскільки його абсолютно не задовольняла програма анексії білого генерала, яка замикала Польщу в вузьких етнографічних кордонах. Денікін прямо звинуватив Пілсудського у тому, що він допоміг врятувати радянську владу¹⁰

І хоча для Пілсудського радянська Москва не була другом, а Денікін — ворогом, у тій ситуації, зрештою, як і в майбутніх, він керувався насамперед національними інтересами. Навіть позірно потурав більшовикам, воліючи мати справу не з сильною білою, а радше ослабленою антибільшовицькою Росією. Коли ж радянські війська восени 1919 р. спільно з денікінцями завдали важких втрат Армії УНР і впритул наблизилися до польського східного фронту, створивши пряму загрозу Польщі, зовнішньополітичний вектор Ю. Пілсудського повернувся у бік України.

11 березня 1920 р. відновилися переговори місії А. Лівіцького з представниками Польщі, але велися повільно через проблеми кордонів. Крім того, поляки прагнули допомогти визволити від більшовиків лише Правобережну Україну, на яку у неї були певні «історичні права». Лівобережжя поляків не цікавило. Загалом Пілсудський, який міг ігнорувати позицію Антанти, в цій ситуації прислуховувався до її думки, оскільки вона неоднозначно розглядала зовнішньополітичні акції Польщі на Сході. Прем'єр Великобританії Ллойд Джордж рекомендував міністру зовнішніх справ Польщі Патеку утриматися від війни з радянською Росією, зупинивши просування своїх військ по досягненні етнічних кордонів. Франція ж, навпаки, була зацікавленою в допомозі поляків генералові Врангелю й мала у Варшаві власну військову місію, яка схвалила плани воєнних операцій на території України. Отже, в цій ситуації Ю. Пілсудський наказав 18 квітня своїм дипломатам за три дні опрацювати всі угоди з Україною¹¹.

За безпосереднього втручання Ю. Пілсудського і С. Петлюри в переговори й компромісу з обох сторін проект договору після п'ятигодинної зустрічі глав держав у ніч на 22 квітня був таки підписаний головами делегацій А. Лівіцьким і Я. Домбським. Мотиви його підписання і значення для майбутнього України виклав Петлюра у зверненні до українського народу. Він наголошував на тому, що вже три роки український народ, «забутий усіма народами світу», бореться за незалежність і нарешті його змагання «найшли відгук в першу чергу в серцях уже вільного польського народу». Польща визнала незалежність України й «стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовіками-окупантами... Польські війська придуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченні боротьби з більшовіками будуть негайно одведені в межі своєї Республіки». Головний отаман закликав українців до боротьби, «поки не буде звільнений від ворогів весь простір України, поки українська Народня Республіка не буде самостійною, і український нарід не буде вільним і незалежним»¹².

Слід додати, що С. Петлюра шляхом визнання Варшавою УНР мав на меті нарешті зламати міжнародну ізоляцію і установити контакти з Антантою. Він не переймався територіальними поступками Польщі, оскільки вважав: передача західноукраїнських земель є тимчасовою і вимушеною акцією заради здійснення головних прагнень — визволення України від більшовиків, про що висловлювався у колі найближчих соратників. Власне, збіг геополітичних і воєнних обставин став головною причиною підписання польсько-українського договору й військової конвенції¹³.

Слід також врахувати, що на позицію польського уряду впливали дипломатичні заходи червоної Москви і харківського уряду Х. Раковського. Ще у грудні 1919 р. від імені Раднаркому Росії глава зовнішньополітичного відомства Г. Чичерин надіслав до Варшави ноту за підписом Леніна і Троцького з пропозицією укласти мир з Польщею. Москва виступила від імені радянських України та Білорусії, заявивши, що заради миру готова піти на територіальні поступки (за рахунок українських і білоруських земель). 2 лютого 1920 р. до польського уряду звернувся з маніфестом Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, який відмежовував себе від колишнього царського режиму, заявив про своє визнання Польщі, прагнення миру і невтручання в її внутрішні справи.

20 лютого до Варшави надійшла нота Раднаркому радянської України про бажання встановити з Варшавою дружні відносини. Москва і Харків заявили про готовність до переговорів і прагнення мирного співіснування. М. Стахів слушно зауважив, що більшовики «радо хотіли миру з Пiлсудським без претензій втручання у справи Польщі, а ніяк не хотіли миру з Директорією УНРеспубліки під проводом Петлюри»¹⁴.

Пропозиції Москви і Харкова по-різному сприймалися державно-політичним проводом Польщі, в якому склалися два напрями щодо вирішення польсько-української територіальної проблеми: соціалістів Ю. Пiлсудського і ендеків С. Грабського. Перші вважали за необхідне використати слабкість більшовиків, непевність проводу УНР, щоб приєднати на сході території до Дніпра (належали Польщі до 1772 р.), створити українську й білоруську держави під протекторатом федеративної Польщі. Лівобережна радянська Україна мала залишатися за Московією. Криво С. Грабського вважало можливим прийняття пропозиції Москви й укласти мир з умовою збереження вже зайнятих земель по Березині, Німану, Слуцьку і Збручу.

Готуючи Варшавські угоди на переговорах з місією УНР А. Лівницького, водночас і в нотах до Москви, представники Бельведеру вимагали визнати права Польщі на українські землі до Дніпра, а після їх захоплення передати Правобережжя Україні для утворення національної держави. У відповідь українці заявили: якщо Польща визнає незалежність України, подібні заяви чи плани для УНР неприйнятні. Врешті-решт цей пункт зняли з обговорення, що не сподобалося соціалістам.

Підписаний Варшавський договір складався з політичної угоди, яка мала 9 статей і ухваленої 24 квітня військової конвенції (17 статей). Вважаємо за необхідне розглянути їх детально, оскільки вони означали суттєвий поворот в українсько-польських взаєминах і закладали основу для майбутніх довготривалих відносин, визначали зовнішньополітичну стратегію обох держав. В остаточному тексті політичної угоди зазначалося, що уряд Української Народної Республіки, з одного боку, і уряд Речі Посполитої Польської, з другого, в глибокому переконанні, що кожний народ має природне право на самовизначення та встановлення стосунків із сусідами, й, виходячи з бажання створити підстави для гідного і приятного співжиття на добро і розвиток обох народів, погодилися на наступні постанови: «Визнаючи право України на незалежне

державне існування ... Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу Української Народної Республіки. Кордони по Збручу й належність австро-російських та зайнятих польськими військами на час підписання договору земель мала бути остаточно визначена пізніше». Спеціальний пункт зазначав, що Польща визнає східні кордони УНР по Дніпру, тобто колишній польсько-російський від 1772 р. Отже, Ю. Пілсудський виявляв готовність допомогти УНР повернути українські землі Правобережжя з Києвом. Визволення від більшовиків Лівобережжя мало стати справою УНР, при цьому допомога Бельведеру не гарантувалася. Уряд Польщі зобов'язався не укладати угоди з іншими державами проти України. Обидві сторони задекларували забезпечити національно-культурні права українців і поляків у своїх державах. Угода оголошувалася таємницею в обох країнах. Її підписали міністри закордонних справ УНР А. Лівіцький і Польщі — Я. Домбський¹⁵.

Переговори місії А. Лівіцького у Варшаві щодо врегулювання українсько-польських відносин проходили в умовах зростаючої небезпеки на східних кордонах Польщі від більшовицької Росії, на яку Москва скерувала у січні — березні 1920 р. 34 стрілецькі і три кінні дивізії. 10 березня головнокомандувач Червоної армії С. Каменев затвердив план воєнних дій проти Польщі¹⁶. Щоправда, значної переваги радянські війська в Україні не мали (на відміну від Західного фронту М. Тухачевського), але підготовка до війни з Польщею здійснювалася активно. Головним ініціатором війни став В. Ленін та його найближчі соратники Л. Каменев, Г. Зінов'єв, Й. Сталін, які були впевнені: з початком війни під керівництвом компартії в Польщі вибухне народна революція, яка згодом перекинеться до Німеччини і далі в Західну Європу. Лише нарком військових справ і голова Реввійськради республіки Лев Троцький, добре обізнаний з ситуацією на польському фронті, намагався утриматися від поспішних бойових дій.

За цих умов підписання українсько-польської військової конвенції 24 квітня 1920 р., об'єднання збройних сил Польщі з Армією УНР для спільних операцій в Україні було необхідним і надзвичайно важливим. Зауважимо, що на цей крок Пілсудський зважився, незважаючи на застереження Антанти, яка не вважала Україну самостійним чинником у боротьбі з Москвою. Втім, поразка білої армії була очевидною.

Головні пункти військової конвенції передбачали: допомогу Польщі у формуванні та озброєнні на її території української дивізії, спільне ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, утворення української адміністрації на зайнятій (визволеній) території, підпорядкованій уряду УНР; залізниці підлягали військовому командуванню: українська сторона мала забезпечити польську армію продовольством, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій з території України. Конвенцію з українського боку підписали сторони генерал В. Сінклер та підполковник М. Дідковський, які мали спеціальні повноваження уряду УНР¹⁷.

1. *Рубльов О., Реснт О.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К., 1999. — С. 178.
2. *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). — К., 1996. — С. 390.
3. *Лісевич І.* Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. — Торунь, 1997. — С. 83–84.
4. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998 — С. 307.
5. *Polska i Ukraina. Sojuz 1920 roku i jego następstwa.* — Toruń, 1997. — S. 129–133.
6. *Павлюк О.* Названа праця. — С. 381.
7. *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. Т. III. — К., 1999. — С. 105.
8. ЦДАВОВ України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 2.
9. Там само. — Арк. 3–4.
10. *Наленич Дарья и Томаш.* Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. — М., 1990. — С. 102.
11. *Pruszyński M.* Dramat Pilsudskiego. Wojna 1920. — Warszawa, 1995. — S. 76.
12. ЦДАВОВ України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 1–3; Опубл.: *Симон Петлюра.* Статті. Листи. Документи. Т. III. — С. 199.
13. *Каменецкий І.* УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами // Український історик. — 1993. — Т. 30. — С. 84.
14. *Стахів М.* Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії совєтської Росії. Кн. 3. — Тернопіль, 1994. — С. 91.
15. *Hunczak T.* Ukraine and Poland in documents 1918–1922. Т. II. — New-York; Paris; Sidnej; Toronto, 1983. — P. 33?35.
16. *Каменев С.* Записки о гражданской войне и военном строительстве. Избранные статьи. — М., 1963. — С. 262.
17. *Hunczak T.* Ukraine and Poland in dokumentens 1918–1922. — P. 41–45.

Оксана Трачук

ОСНОВНІ ПІДХОДИ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.

Одним із напрямів вивчення досвіду національно-визвольної революції 1917–1920 рр. є дослідження історії діяльності українських партій. За останні роки з даної проблематики написана значна кількість робіт. Це потребує аналізу та узагальнення наявної літератури, виявлення основних підходів в процесі дослідження, окреслення кола питань, які потребують подальшої розробки.

Активне вивчення українських політичних партій даного періоду розпочалося на початку 90-х років ХХ ст. На сьогодні можна окреслити кілька напрямів дослідження. Насамперед, науковці займаються висвітленням історії формування та діяльності окремих партій. Першими почали вивчатися українські партії соціалістичної орієнтації. Достатньо повно в історичній літературі висвітлена Українська соціал-демократична робітничка партія. Історію її становлення та формування програмних засад до початку революції проаналізував В.І.Головченко¹. Діяльність УСДРП у період Української революції 1917–1920 рр. розглянута у кандидатській дисертації О.В.Бобини². Дослідженням міжнародної діяльності партії, включаючи міжвоєнний період, займається А.І.Голуб³. Аналіз діяльності партії присутній фактично у всіх загальних роботах, присвячених даному періоду. Разом із тим, не дивлячись на значний обсяг літератури, ряд аспектів партійної історії залишається не достатньо розкритим. Зокрема, потребує більш ґрунтового аналізу урядова робота партії, виявлення причин її переважно домінуючого становища в державних структурах першої та другої УНР.

Разом із УСДРП активно вивчається друга за впливовістю партія доби революції — Українська партія соціалістів-революціонерів. Практично жодна праця з історії Української революції не обходиться без згадування та характеристики окремих аспектів її діяльності. Але на відміну від УСДРП, якій, як зазначалося вище, кілька авторів присвятили окремі роботи, безпосередньо УПСР присвячені лише монографія та докторська дисертація Т.А.Бевз⁴.

При аналізі літератури з історії УСДРП та УПСР слід відмітити монографію О.Ю.Висоцького⁵. У роботі автор зробив порівняльний аналіз партійних доктрин, основних засад тактики, запропонованих програм державного будівництва, що дало можливість визначити роль та місце кожної партії в Українській революції 1917–1920 рр., показати їхній внесок у процес розбудови української державності.

Значну увагу сучасні дослідники приділяють крайньому лівому флангу, зокрема, українським націонал-комуністичним партіям. Вивчення націонал-комунізму як явища розпочалося ще наприкінці 80-х — початку 90-х років ХХ ст. Спочатку націонал-комунізм був представлений через біографії його яскравих представників⁶. На початку та всередині 90-х років ХХ ст. було захищено кілька дисертацій, предметом дослідження яких стали українські націонал-комуністичні партії⁷. Зарубіжну історіографію проблеми проаналізував Я.О.Потапенко⁸.

Загальна характеристика українського націонал-комунізму як окремого явища і суспільного феномена була дана у праці Дж.Мейса й М.І.Панчука⁹. Автори визначили націонал-комунізм як універсальний феномен міжнародного комуністичного руху, який намагався поєднати теорії ленінізму та «національних побажань у встановленні цінності нації побіч інших пріоритетів «соціалістичного будівництва»¹⁰.

Витоки націонал-комуністичної ідеології та її основні постулати досліджували Г.О.Дичковська, В.І.Кафарський, Ю.А.Левенець, В.А.Потульницький¹¹. На сьогодні узагальнюючими роботами в дослідженні феномену українського націонал-комунізму є праці В.Ф.Солдатенка та О.М.Любовець¹². Водночас, і даний напрям дослідження не можна вважати вичерпаним, подальшого вивчення потребує проблема співвідношення націонал-комуністичних ідей з потребами соціального та національного розвитку України.

Якщо лівий соціалістичний український табір є достатньо вивченим, то значно менше дослідженими є українські центристські та консервативні партії. Певним винятком можна вважати Українську партію соціалістів-федералістів. У окремі періоди революції партія була урядовою і разом із УСДРП та УПСР формувала напрями державної політики УНР, а її члени займали провідні посади в державному управлінні. Тому, вивчаючи Українську революцію, дослідники обов'язково намагаються визначити місце та роль УПСФ у державотворчих процесах тієї доби. Зважаючи

на це, фрагментарне висвітлення програмних засад партії, її тактики містять більшість загальних праць з історії революції. На сьогодні єдиною узагальнюючою роботою з історії партії є монографія В.В.Стрільця, яка охоплює весь період існування партії від її заснування (ще як Української радикально-демократичної партії) до моменту розпуску в 1939 р.¹³. Автору вдалося відтворити цілісну картину функціонування партії, показати її як самодостатню політичну силу з власним баченням шляхів розвитку України.

В порівнянні з УПСФ, ще одна українська партія, яка також періодично делегувала своїх членів до урядів УНР — Українська партія соціалістів-самостійників, — не стала досі предметом ретельного вивчення. Зараз не існує окремої праці, присвяченій тільки їй. У науковій літературі діяльність партії розглядається переважно в контексті викладу подій революції. Тому УПСС чекає свого особливого дослідника.

Інші українські буржуазно-демократичні та консервативні партії вивчені значно менше. Найбільше літератури мається з історії та діяльності Української демократично-хліборобської партії. Аналізу політичної програми партії присвячена стаття Ф.Турченка і Н.Заліської¹⁴. У 2001 р. з історії даної партії О.В.Піскорським захищена окрема дисертація¹⁵. У брошурі О.М.Любовець висвітлена діяльність УДХП протягом всього періоду революції, у додатках наведені основні програмні документи партії¹⁶.

Вивчення правих українських партій тільки розпочалося. Процес організаційного становлення та програмні засади Всеукраїнського союзу земельних власників, Союзу представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофіс) знайшли відображення в роботах О.Любовець¹⁷. Аналіз названих партій як соціально-політичної бази гетьманату П.Скоропадського здійснив Р.Я.Піріг¹⁸. Урядова діяльність партій побіжно розглянута в дисертаційних дослідженнях О.Є.Бавики та Є.П.Рафаловського¹⁹.

Сучасна дослідниця Т.С.Геращенко висвітлила історію створення Української народної громади, за допомогою якої П.Скоропадський прийшов до влади. Дослідницею у фондах Державного архіву Київської області була знайдена програма партії, яка й була представлена науковому загалу та проаналізована²⁰. Таким чином, поступово сучасна вітчизняна історіографія ліквідує «білі плями» у вивченні українського консервативного табору.

Партійна історія присутня у працях, які характеризують окремі періоди революції. Разом із тим, спостерігається нерівномірність

у висвітленні діяльності партій по періодах. На наш погляд, найповніше відтворена партійна історія доби Центральної Ради. Партійне представництво в Центральній Раді показали С.В.Кульчицький та В.Ф.Шевченко²¹. Взаємостосунки між партіями, боротьба навколо прийняття доленосних законів, різні підходи щодо розв'язання нагальних національно-державних і соціально-економічних проблем розглянуті у роботах О.В.Балицької, О.А.Копиленка, Г.Ф.Кривоший, О.М.Мироненка²² та ін.

Менш дослідженою є партійна історія періоду гетьманату П.Скоропадського та Директорії УНР. Крім названих вже праць, позиція українських партій в період гетьманату, причини їхньої опозиційності проаналізовані у роботах В.С.Клименко-Мудрого, Ф.М.Проданюка та ін.²³. Ґрунтовна характеристика діяльності партій в добу Директорії міститься у дисертаційній роботі В.С.Лозового²⁴, у публікаціях О.Д.Бойко та А.П.Гриценко²⁵.

Ряд авторів у своїх працях характеризують українські політичні партії протягом усєї революції²⁶. Значний доробок у цьому напрямі здійснив В.Ф.Солдатенко. З його ґрунтовної монографії, присвяченій Українській революції та інших праць вимальовується цілісна картина партійного життя України²⁷. Сюжети партійної історії містять й роботи, які мають статус підручників і навчальних посібників²⁸. Певну інформацію можна взяти й з другого тому багатотомника «Політична історія України»²⁹. Загальні відомості про українські політичні партії дає енциклопедія «Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века»³⁰.

Одним із підходів у дослідженні українських політичних партій став аналіз їхньої діяльності з окремих напрямів. Насамперед, це стосується державотворчої діяльності. Автори в своїх роботах намагаються дати оцінку позицій партій в процесі державного будівництва в Україні, визначити внесок кожної окремої партії для досягнення результатів у цьому напрямі³¹.

Значна увага приділяється дослідниками вивченню аграрних програм партій та їхньої діяльності на шляху розв'язання найгострішої проблеми революції — земельної. Позиція партій щодо можливих шляхів її розв'язання піднімається в цілому ряді спеціальних досліджень³². Вузьке дослідження в цьому напрямі здійснив І.З.Танчин, проаналізувавши форми роботи українських партій серед сільської молоді³³.

З огляду на значний інтерес істориків до військової проблематики в період революції, предметом дослідження стали й програмні

засади партій в галузі військового будівництва. З даного питання захищена низка дисертацій та вийшло ряд публікацій³⁴. Однак, не зважаючи на наявність окремих досліджень, подальшого аналізу потребує партійний склад військових комітетів на різних фронтах та рівень впливовості тої чи іншої української партії серед вояків.

Досить популярним серед науковців є питання участі українських партій у виборчих кампаніях різного рівня, починаючи від загальнодержавних (Установчі збори) до місцевих (земства, муніципалітети тощо). Наприклад, теоретична та практична діяльність партій під час виборів до Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів проаналізовані в роботах О.О.Мельника³⁵ та монографії І.К.Калмакана і Чернеги-Сердюкової³⁶, публікації Й.Русича³⁷. Позиція українських партій та рівень їх впливовості під час виборчої муніципальної кампанії охарактеризована В.М.Бойком³⁸. Характерною ознакою названих праць є те, що предметом їх дослідження стали переважно тільки провідні партії (насамперед, УСДРП, УПСР, УПСФ), поза увагою залишаються інші партії. «Білою плямою» у цьому питанні слід вважати позицію правих політичних партій у виборчих кампаніях, а також визначення їх відсоткової підтримки різними верствами населення в різних регіонах. Поглибленої розробки потребує й питання тактичних засоби боротьби партій у виборчих кампаніях, їх особливості відповідно рівня виборів.

На початковому етапі дослідження знаходиться й питання діяльності партій на регіональному рівні. При висвітленні історії тої чи іншої партії науковці намагаються показати особливості функціонування місцевих партійних осередків, підрахувати приблизну їх чисельність, виявити особливість у розумінні деяких програмних питань. Але на сьогодні бракує праць, в які б відтворювали партійне життя на певному регіональному рівні. Зараз такі регіональні дослідження є лише по двох регіонах — Донбасу та Криму³⁹. На нашу думку, подібні дослідження варто було б провести й щодо інших регіонів. Це дало б змогу побачити реальний вплив тої чи іншої партії відповідно до певної місцевості, а на основі цього узагальнити відповідність партійних програм прагненням тогочасного населення України.

Ще одним напрямом дослідження стала проблема ліквідації багатопартійності в Україні. За останні роки з даної проблематики вийшло ряд монографій⁴⁰ та захищені дисертації⁴¹. У третьому томі шеститомної праці «Політична історія України ХХ ст.» з нових,

сучасних позицій дається зважена, правдива оцінка процесу ліквідації більшовиками опозиційних партій і створення однопартійної тоталітарної системи влади в Україні⁴². Підсумувала наявний історіографічний доробок щодо проблеми ліквідації багатопартійності С.Зборець у кандидатській дисертації⁴³.

Необхідність систематизації написаного спонукає істориків до аналізу історіографії проблеми. Ґрунтовний аналіз літератури з питань становлення та розвитку багатопартійності в Україні в 1917–1925 рр. здійснила в своїй дисертації О.В. Козак⁴⁴. Предметом дослідження стали роботи з історії не лише українських політичних партій, а й всіх, що діяли в Україні в окреслений період. Виявивши і вивчивши літературу, що вийшла з друку протягом 1919–1997 рр., авторка прослідкувала основні тенденції у дослідженні проблеми багатопартійності, з'ясувала рівень її розробки на сучасному етапі. Найбільш повно й системно у роботі висвітлений радянський період. Однак, з моменту написання даної роботи пройшло вже кілька років, тому вона не дає сучасної картини рівня дослідження ряду вузьких питань. До того ж, саме після 2000 р. світ побачили численні праці з історії українських політичних партій.

Історіографічний огляд був здійснений і з окремих періодів Української революції 1917–1920 рр. Так, історіографія доби Центральної Ради висвітлена у роботі П.Я. Білян⁴⁵. На сьогодні захищені дві дисертації з історіографії Української Держави П.Скоропадського⁴⁶. Автори цих робіт зупинилися на характеристиці літератури, яка висвітлює різні аспекти життєдіяльності Української Держави. З позиції історіографії діяльності українських політичних партій слушними є висновки С.Л.Гнатюка, який проаналізував ступень вивченості внутрішньої політики гетьманату П.Скоропадського. Автор звернув увагу на те, що досі залишаються маловивченими обставини заснування Української Народної Громади, підготовка та організація нею гетьманського перевороту, участь та роль в ньому Всеукраїнського союзу земельних власників. Спеціального дослідження, на думку автора, потребує також феномен УНДС/УНС, включаючи вивчення його регіональних і місцевих структур⁴⁷.

Ґрунтовною, узагальнюючою роботою з історіографії Української революції 1917–1920 рр. є монографія В.П.Капелюшного⁴⁸. Проаналізувавши значну кількість наявних праць сучасних дослідників, автор виділив основні підходи та тенденції розробки даної проблематики, окреслив те коло питань, які потребують подальшого поглибленого вивчення.

Неодноразово до аналізу історіографічного доробку повертався В.Ф.Солдатенко⁴⁹. Найсучасніша література з вивчення проблем революційної доби 1917–1920 рр. в Україні була ґрунтовно проаналізована ним у останній статті⁵⁰.

Таким чином, побіжний аналіз наукової літератури з проблем історії українських політичних партій періоду Української революції 1917–1920 рр., дає можливість виявити деякі тенденції та напрями дослідження. Предметом дослідження більшості робіт є партії, що виступили провідними політичними силами Української революції і мали безпосередній вплив на формування державної політики УНР — УПСР, УСДРП, УПСФ. На жаль, партіям, які не відіграли першорядної ролі в революції, дослідники й досі приділяють недостатньо уваги. Недостатньо дослідженими є праві консервативні партії. Нерівномірність висвітлення даної проблеми спостерігається й щодо окремих періодів Української революції. Найбільш вивченими у цьому відношенні є період Центральної Ради. Певною мірою однобічним є висвітлення партійної історії доби Гетьманату, оскільки увага істориків зосереджувалася й продовжує зосереджуватися, насамперед, на опозиційних партіях, тоді як правлячі залишаються маловивченими. Та найменш дослідженим, на нашу думку, є період Директорії УНР.

¹ Головченко В.І. Українська соціал-демократична робітничка партія (1896–1914 рр.): Дис. ... докт. політ. наук. — К., 1999.

² Бобина О.В. Діяльність Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії в умовах української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 200 с.

³ Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець XIX — перша чверть XX століття): Навч. посібник. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — 92 с.; Голуб А.І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX — перша половина XX ст.): Монографія. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — 156 с.; Голуб А.І. Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900–1938 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — 424 с.

⁴ Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К.: ІПіЕНД, 1999. — 272 с.; Її ж. Українська партія соціал-революціонерів: організація, ідеологія, політика: Автореферат дис. ... докт. істор. наук. — К., 2005. — 35 с.

⁵ Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). Монографія. — Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. — 160 с.

⁶ *Дорошко М.С.* Георгій Лапчинський: від професійного революціонера до націонал-ухильника // Київська старовина. — 2003. — № 4. — С. 119–126; *Курас І.Ф., Овдієнко Г.О.* Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність// УІЖ. — 1990. — № 12. — С. 105–116; *Панчук М.І.* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле — заради майбутнього. — К.: Вид-во при Київ. Ун-ті, 1989. — С. 319–331; *Польовий М.П.* Нарком Григорій Гринько // там само. — С. 332–341; *Юренко О.П.* Із мороку забуття. Мазлах (Робсмен) Сергій Михайлович // Реабілітовані історією. — Київ-Полтава, 1992. — С. 228–241; *Його ж.* Левко Борисович Ковалів // УІЖ. — 1993. — № 1. — С. 94–104 та ін.

⁷ *Любовець О.М.* Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 166 с.; *Нагорний В.І.* Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — 227 с.; *Сергієнко Ю.Г.* Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років: Дис. ...докт. іст. наук. — К., 1996. — 380 с.

⁸ *Потапенко Я.О.* Зарубіжна історіографія українського націонал-комунізму: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

⁹ *Мейс Дж., Панчук М.* Український національний комунізм: трагічні ілюзії. — К.: ІПіЕНД, 1997. — 82 с.

¹⁰ Там само. — С. 3.

¹¹ *Дичковська Г.О.* Український націонал-комунізм. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — 58 с.; *Кафарський В.І.* Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ: Плай, 2002. — 832 с.; *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ — початок ХХ стліття). — К.: Стило, 2001. — 585 с.; *Його ж.* Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // УІЖ. — 1992. — № 3. — С. 23–31; *Потульницький В.А.* Теорія української політології: Курс лекцій: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1993. — 191 с.

¹² *Солдатенко В.Ф.* У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К.: Світогляд, 2006. — 479 с.; *Любовець О.М.* Націонал-комунізм як політична альтернатива революційної доби 1917–1920 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. — К.: ІПіЕД, 2008. — С. 439–514.

¹³ *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація (кінець ХІХ століття — 1939 р.): Монографія. — К., 2002. — 361 с.

¹⁴ *Турченко Ф., Заліська Н.* В'ячеслав Липинський — ідеолог Української хліборобської демократичної партії // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — С. 171–180.

¹⁵ *Піскорський О.В.* Українська демократично-хліборобська партія: ідеологія, досвід, уроки: Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 199 с.

¹⁶ *Любовець О.* Нарис історії Української демократично-хліборобської партії (1917–1920 рр.). — К.: ІПіЕНД, 2002. — 68 с.

¹⁷ *Любовець О.* Оформлення українських консервативних партій та їх діяльність в період Гетьманату П.Скоропадського // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі — минуле і сучасність. Збірник наукових праць. — Київ-Торон, 2003 — 2004. — № 2–3. — С. 119–127; *І ж.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К.: Основа, 2005. — 311 с. та ін.

¹⁸ *Пиріг Р.Я.* Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України, 2007. — С. 103–113.

¹⁹ *Бавико О.Є.* Політична опозиція гетьманату П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.): Дис. ... канд. політ. наук. — К., 2007.; *Рафаловський Є.П.* Продовольча політика урядів Української держави гетьмана Павла Скоропадського: Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2007. — 198 с.

²⁰ *Герашенко Т.С.* Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — Вісник київського державного лінгвістичного університету. — К.: КДЛУ, 2000. — Вип. 4. — С. 196–213.

²¹ *Кульчицький С.В.* Центральна Рада. Утворення УНР // УІЖ. — 1992. — № 5. — С. 71–80; № 6. — С. 76–90; *Шевченко В.Ф.* Політичні партії в Українській Центральній Раді // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. — К.: Українська Видавнича спілка, 2002. — С. 225–238.

²² *Балицька О.В.* Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 — лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 235 с.; *Копиленко О.А.* «Сто днів» Центральної Ради. — К.: Україна, 1992. — 205 с.; *Кривоший Г.Ф.* Етносоціальна база Української революції (березень 1917 — лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1997. — 218 с.

²³ *Клименко-Мудрий В.С.* Національно-демократичний рух за часів Української держави гетьмана П.Скоропадського: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 184 с.; *Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського. 1875–1945.* — К., 1983. — 398 с.; *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 230 с.

²⁴ *Лозовий В.С.* Кам'янецька доба Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998. — 188 с.

²⁵ *Бойко О.Д.* Змагання політичних сил за владу в УНР (1919 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України, 2007. — С. 173–190; *Гриценко А.П.* Політика Директорії і розмежування сил в українському національному русі на початку 1919 року // Там само. — С. 203–26.

²⁶ *Ветров Р.І.* Політичні партії України на поч. ХХ ст. (1900–1925 рр.). — Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 1997. — 111 с.; *Гри-*

ценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 рр.). — К., 1993. — 101 с.; *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919. — 1996. — 81 с.; *Її ж.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920. — 1997. — 94 с.; *Калмакан І.К., Бриндек О.Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. — Одеса: Астропринт, 1997. — 192 с.

²⁷ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К.: Либідь, 1999. — 978 с.; *Його ж.* Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції // УІЖ. — 1997. — № 5. — С. 3–17; № 6. — С. 3–14; *Його ж.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прегнень. — К.: Світогляд, 2005. — 324 с.; *Його ж.* Три Гогофи. Політична доля Володимира Винниченка. — К.: Світогляд, 2005. — 350 с. та ін.

²⁸ *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. — К.: Заповіт, 1997. — 334 с.; *Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). — К., 1998. — 280 с.; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (Історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — 263 с.; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 320 с.; Українська державність у ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз / В.Адамський та ін. — К., 1996. — 435 с.; Українська революція 1917 — початку 1918 рр. — Запоріжжя: Проміт, 1998. — 262 с.; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). — К.: Парламентське видавництво, 1998. — 247 с. та ін.

²⁹ Політична історія України. ХХ ст.: В 6 т. — К.: Генеза, 2003. — Т. 2. — 488 с.

³⁰ Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. — М.: Росспэн, 1996. — 872 с.

³¹ *Єфименко О.Г.* Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1998. — 164 с.; *Стрілець В.В.* Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992. — 13 с.; *Устименко В.М.* Етносоціальні процеси в Україні та етносоціальна політика Центральної Ради // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України, 2007. — С. 68–89 та ін.

³² *Борисов В.І.* З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): Автореферат ... докт. іст. наук. — К., 1993. — 48 с.; *Верхоляк І.М.* Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. — квітень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 168 с.; *Житков О.А.* Аграрне питання у міжпартійних стосунках доби Центральної Ради // Український селянин: Зб. наук. праць. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2006. — Вип. 10. — С. 281–285; *Лозовий В.* Ідеологічні

орієнтації українського селянства в добу революції (1917–1921 рр.) // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2007. — С. 277–288; *Михайлюк О.* Інтелігенція і «пробудження» села в 1917 р. // Там само. — С. 265–277; *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). — К., 1995. — 216 с. та ін.

³³ *Танчин В.З.* Діяльність політичних партій України серед сільської молоті в період визвольних змагань (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1995. — 189 с.

³⁴ *Зінкевич Л.В.* Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917 — лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1995. — 207 с.; *Зінкевич Р.Д.* Діяльність українських партій партій серед армій і тилкових гарнізонів Південно-Західного і Румунського фронтів (лютий 1917 — січень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1995. — 202 с.; *Мацагор О.А.* Програмові засади та діяльність українських партій у сфері військового будівництва (березень 1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002. — 179 с.; *Савченко Г.* Участь українців російської армії в діяльності міжнародних військових органів (жовтень–грудень 1917 р.) // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2007. — С. 288–298 та ін.

³⁵ *Мельник О.О.* Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських установчих зборів (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — 182 с.; *Його ж.* Тактика українських партій у виборчих кампаніях 1917–1918 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2007. — С. 149–163.

³⁶ *Калмакан И.К., Чернега-Сердюкова Т.Н.* Идея Учредительного собрания в програмных и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905–1918): Монография. — Одесса, 2000. — 204 с.

³⁷ *Русіч Й.* Українське питання на Всеросійських установчих зборах: (Або про ще одні ілюзії українських соціалістів) // Розбудова держави. — 1996. — № 8. — С. 45–48.

³⁸ *Бойко В.М.* Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 р.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 198 с.; *Його ж.* Політична риторика муніципальних виборів 1917 р. як етап встановлення демократії // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. — Вип. 2. — К.: Ін-т історії України, 2007. — С. 57–67.

³⁹ *Афонин Ю.В.* Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалистической революции (март 1917 — март 1918 гг.): Автореферат дис. ... канд. іст. — К., 1990. — 17 с.; *Королев В.И.* Деятельность политических партий в Крыму и Северной Таврии. 1899–1918 гг.: Дис. ... докт. іст. наук. — К., 1996. — 390 с.

⁴⁰ *Бриндак О.* Ліквідація політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ ст. — Одеса: Астропринт, 1998. —

184 с.; *Ветров Р.* Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). — Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2007. — 344 с.; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.; *Ченцов В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернополь: Збруч, 2000. — 482 с.

⁴¹ *Білошицький С.* Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 — перша половина 20-х років): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2001. — 19 с.; *Остапенко Я.* Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 2000. — 221 с.

⁴² Політична історія України в XX століття: У 6 т. — К.: Генеза, 2003. — Т. 3. — 447 с.

⁴³ *Зборець С.* Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925): Історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2007. — 206 с.

⁴⁴ *Козак О.В.* Багатопартійність на Україні (1917–1920 рр.). Історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 1999. — 200 с.

⁴⁵ *Білян П.Я.* Історіографія Української революції 1917 — початку 1918 рр.: Дис. Канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 234 с.

⁴⁶ *Гнатюк С.Л.* Внутрішня політика гетьманату П.Скоропадського: Українська історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002. — 249 с.; *Грибоєдов С.В.* Українська держава П.Скоропадського: Історіографічне дослідження: Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 18 с.

⁴⁷ *Гнатюк С.Л.* Назв. праця. — С. 58, 188.

⁴⁸ *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): Монографія. — К.: Олан, 2003. — 608 с.

⁴⁹ *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. — К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 1997. — 416 с.; *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 1999. — 508 с.; *Солдатенко В.Ф.* Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. — К., 2004. — Т. 1. — С. 237–305.

⁵⁰ Солдатенко В.Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2007. — С. 5–24.

Ольга Собачко

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ЛІТЕРАТУРІ 20-Х РОКІВ ТА НАТИСК ТОТАЛІТАРИЗМУ

На початку 20-х років в Україні відбувалися небачені до цього зрушення в масовій свідомості населення, які викликали національно-культурне піднесення української нації. Цей процес найчіткіше проявився в зародженні нових, модерних форм у мистецтві, в поширенні політичної та громадської активності.

Одним з найважливіших аспектів національного відродження 20-х років була поява нової літератури, яка уособлювалася іменами В.Сосюри, М.Хвильового, М.Куліша, М.Рильського, П.Тичини, М.Семенка й інших молодих талановитих письменників і поетів. Важливу роль у цьому відіграла й певна «легалізація» нових для української літератури художніх напрямів — футуризму, символізму та інших.

Причини такого небувалого літературного розмаїття полягали в масштабних національних та соціальних змінах у суспільстві, що значно вплинули на переорієнтацію масової свідомості народу в добу національної революції. Коли мова заходить про українську літературу 20-х років, то потрібно мати на увазі, що переважно вона дотримувалася офіційного політичного курсу, хоча формувалася зовсім на іншому ґрунті. Пізніше це і стало головною причиною гострого психологічного конфлікту в середовищі творчої інтелігенції.

Більшість з літераторів перебувала під великим впливом подій 1917–1920 рр. Так, наприклад, С.Пилипенко й О.Вишня брали активну участь в есерівському рухові, М.Хвильовий — у роботі «Просвіти» та у формуванні українських військових частин, В.Блакитний, В.Чумак та Г.Михайличенко були членами партії боротьбистів, В.Сосюра, О.Довженко, Б.Антоненко-Давидович під впливом ідей самостійності побували навіть в армії Директорії.

Загалом, у період війни більшовики не мали значного впливу на літературу, як це раніше доводили радянські науковці. Так, американський дослідник Дж. Лакій писав, що в 1918–1919 рр. у літературному русі відігравали значну роль саме боротьбисти, насамперед такі популярні літератори, як В.Чумак, В.Блакитний, Г.Михайличенко, які створили окрему літературну групу «Бороть-

ба» і пізніше друкувалися в журналі «Мистецтво» разом з М.Семенком, Д.Загулом, Я.Савченком¹.

Звичайно, було б перебільшенням стверджувати, що боротьбисти в той час диктували свої смаки в літературі. Однак в умовах повного заперечення старої літератури й з появою масової агітаційної макулатури їхні твори значно виділялися своїм художнім рівнем.

Зі встановленням тривкого миру в Україні наприкінці 1920 р. ситуація в літературному середовищі змінилася. З фронту повернулося багато молоді, що вже спробувала свої сили в агітаційних відділах та друкованих органах більшовиків. Проте в мирних умовах їм ще тільки належало знайти своє місце в літературі.

Літературне життя початку 20-х років було тісно пов'язане з періодичними виданнями, оскільки більшовики тоді мали змогу видавати літературу за рахунок не таких вже й великих запасів конфіскованих видавництв. Коли ці запаси вичерпувалися, влада конфісковувала нові підприємства і таким чином розвивала друкований ринок в екстенсивному напрямі шляхом безкоштовних надбань. Користуючись правом розподілу паперу, партійне керівництво всіляко підтримувало видання політичної літератури, зокрема агітаційної. Так, протягом 1920 р. в Україні було видано 290 назв книг (з них українською — 141), більшість з яких мала політичну спрямованість².

Відразу по війні в Україні існувало понад 300 газет³. Свої видання мали не тільки місцеві та центральні органи влади, а й навіть великі фабрики чи військові частини. Однак в умовах нової економічної політики і під тиском економічної розрухи, викликаній війною та революцією, кількість періодичних видань різко скоротилася. Дореволюційні запаси паперу скінчилися, зникла необхідність ідеологічно-агітаційної боротьби військового комунізму, відповідно, зменшилися і кошти, які виділялися на пропаганду.

Українські газети також не фінансувалися. На всю Україну залишилося лише п'ять україномовних газет, та й ті часто виходили неперіодично. Значно зменшилися тиражі навіть центральних газет, не кажучи вже про місцеві. Основні партійні видання виходили російською мовою, а українською — лише дві загальноукраїнські — «Сільська правда» й «Вісті ВУЦВК». Періодичні літературні журнали або переставали виходити, або просто припиняли своє існування. На деякий час припинили виходити літературні альманахи. Безумовно, 1921–1922 рр. були найтяжчими для української літературної періодики.

Після перших труднощів, пов'язаних з переходом на нову форму господарювання, в Україні з'являється багато приватних та кооперативних видавництв. Уже в 1921 р. в Харкові існували «Червоний шлях» при підвідділі друку ЦК КП(б)У, «Пролетарій» — кооперативне видавництво при Харківському губернському комітеті партії, кооперативне видавництво «Слово». В наступному році їх кількість значно збільшилася. З'явилися такі великі підприємства, як «Друкарь», «Книгоспілка», «Гольфштурм» та інші, які швидко почали налагоджувати випуск класичної і сучасної літератури. Таке інтенсивне зростання кількості видавництв в умовах голоду, масової розрухи, нестачі палива свідчило про великий попит населення на книжкову продукцію.

Звичайно, розповсюдження друкованого слова серед населення викликало відповідну реакцію керівництва більшовицької партії. Ще в 1921 р. більшовицький уряд видав розпорядження підпорядкувати усі кооперативні видавництва єдиному органу — Вукоопспілці⁴. Почалася монополізація видавничої справи. Одночасно йшов процес і централізації книгодрукування. Щоб усунути місцеву ініціативу в галузі книговидання, в 1921–1922 рр. було ліквідовано окружні філії ДВУ на всьому Лівобережжі⁵. Така політика привела до того, що в середині 20-х років уже майже вся художня література друкувалася виключно в Києві та Харкові.

Проблема полягає в тому, що діяльність органів влади у галузі літератури мала, певним чином, подвійний характер: з одного боку — протекціонізм, а з іншого — репресивні заходи. Така двоїстість є універсальною системою діяльності кожного тоталітарного режиму стосовно літератури як одного з найважливіших чинників духовного життя. Про це писав у статті «Тоталітаризм та література» відомий англійський публіцист і письменник Джордж Оруел: «Тоталітаризм замахнувся на свободу думки так, як ніколи раніше навіть не могли і уявити. Важливо усвідомлювати, що його контроль над думкою має на меті цілі не тільки заборонні, а й конструктивістські»⁶.

Як пише М.Шипович, коли в умовах розгортання НЕПу та українізації розпочалося стихійне національно-культурне відродження, нова влада вдалася до опанування цих процесів, створюючи систему жорсткого політико-ідеологічного контролю над духовним життям України⁷. Для нав'язування населенню заданої системи мислення більшовикам потрібно було створити власну модель світобачення, яка б проявлялась у новій формі людських відносин,

філософії, культурі й, звичайно, літературі, ініціюючи, з одного боку, заборони вільного творчого процесу через різноманітні цензурні фільтри, з іншого — створюючи власну літературу, яка б повністю слугувала подальшому підкоренню масової свідомості населення єдиному догмату.

У 1920 р. в Україні у складі Народного комісаріату освіти (НКО) існувало Головне управління політичної освіти (Головполітосвіта), яке мало відділ мистецтв. Літературний відділ («Літо») мав здійснювати безпосередній вплив на літературу, однак він був настільки слабким, що спочатку не міг виконати своєї ролі. В 1921 р. керівник «Літо» Христовий писав, що його організація знаходиться в дуже слабкому стані й навіть не має власної печатки⁸.

Головним партійним органом, що безпосередньо виконував функції щодо створення агітаційної літератури, був відділ агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У (Агітпроп). Уявлення працівників цього органу про літературу та її роль у суспільстві зводилися до суто утилітарних завдань. Література за більшовицькою ідеологією мала не лише відображати реальність, а й слугувати партійним міфологізаторам дійсності, показуючи її у вигідному для партії ракурсі. Для цього їм потрібно було виховати власних слухняних літераторів.

Для здійснення власних задумів партійним ідеологам рішучості не бракувало. Такі звороти, як «перехід в наступ», «ідеологічний фронт» тощо свідчать про рівень більшовицьких уявлень стосовно культурного процесу. Керування культурою було покладено на партійну номенклатуру, що за своїм освітньо-культурним рівнем значно поступалась українським літераторам. Часто чиновниками від літератури ставали люди, що не мали навіть середньої освіти.

Наступ партійно-радянської пропаганди означав появу політично-кон'юнктурної літератури. Протекціонізм у галузі літератури зводився до підтримки малограмотних, антихудожніх творів, які відповідали вимогам ідеологічного панування більшовиків у культурі.

Політизована література мала свою особливість. На початку 20-х років багато критиків і літераторів звертали увагу на вбогість художньої тематики тодішніх авторів. Це й не дивно, адже партійні органи свідомо проводили політику обмеження тематики в ракурсі політичних настанов. Так, другий секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь у спеціальній доповіді «Боротьба з ідейними проявами НЕПу» закликав редакторський та партійний апарат активніше

допомагати «правильним» письменникам, вимагати від них сюжетів про робітництво, продрозверстку, ЧК, присвячених боротьбі з Денікіним, Петлюрою, бандитизмом тощо⁹.

Інший шлях політизації літератури більшовики вбачали у всеохоплюючому контролі над друкованим словом. У 1922 р. підвідділ друку при ЦК КП(б)У створив Центральне управління у справах друку (ЦУСД), мотивуючи це такими аргументами: «В зв'язку з виявленими намаганнями спекулятивно-буржуазних кіл організувати власний друк, протиставляючи його радянському, а також для загального контролю всього періодичного й неперіодичного друку...»¹⁰.

ЦУСД стало головним цензором в Україні. Без його резолюції не друкувалося жодного рядка. Цензуруванню підлягали всі непартійні видання — від приватних оголошень і театральних афіш до великих літературних творів. Цей орган займався переглядом літератури, що ввозилася в країну, давав дозвіл на друк та розповсюдження. З метою цілковитого виключення можливості проходження небажаної друкованої продукції було встановлено трьохрівневу цензурну сітку. Перший рівень — редакція. Редактор мав право передати твір до набору тільки після схвалення його цензором. Другий рівень — друкарні. Матриці кожної друкованої продукції суворо перевірялися. Третій рівень — розповсюдження. ЦУСД постійно контролювало всі книжкові магазини, особливо приватні, вишукуючи літературу без позначки «дозволено цензурою».

Цензори навіть зазначали, що їм доводиться виконувати прямі вказівки ДПУ з метою конспірації¹¹.

Передаючи функції цензора від губернських та повітових комітетів партії до регіональних представників Головополітосвіти, більшовики створювали щільну систему нагляду за друком. Період становлення всеохоплюючого цензорського апарату припадав на 1922–1923 рр. Протягом цього часу більшовики сформували представництва ЦУСД в усіх губерніях України й налагодили їхній зв'язок з центром. Тоді ж було створено губернські управління в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Києві, Харкові, на Чернігівщині та на Волині.

З наказів Центрального бюро ЦУСД своїм органам на місцях бачимо, що масове вилучення книжок призводило до закриття магазинів та бібліотек. Тому було видано спеціальний циркуляр, який наказував: «Усім губернським відділам у справах друку. Від 23.XI.1922 р. Надалі, до отримання детальної інструкції, припи-

нити вилучення книг, що не мають яскраво ворожого антирадянського характеру»¹².

Але виникає питання — чи не були ці каральні заходи ініційовані вищими партійними органами? Такі масові вилучення були інспіровані центром. Після введення НЕПу більшовики побачили, що систему кооперативних закладів використовує українська інтелігенція для того, щоб розповсюджувати серед читачів найкращі зразки української літератури, а це, в свою чергу, вело до підвищення національної самосвідомості людей.

Для тоталітарного режиму існування поліфонічності в масовій свідомості було надзвичайно небезпечне, оскільки вело до критичного осмислення офіційної політики. Тому задля обмеження інформованості читача при ЦК КП(б)У було створено спеціальну комісію по боротьбі з так званою дрібнобуржуазною ідеологією. Ось коротка виписка з протоколу засідання цієї комісії від 31 січня 1923 р.: «Постановили. Запропонувати ЦУСД зайняти більш тверду позицію по відношенню до нерадянського друку. Розширити функції ЦУСД в області політичного контролю книжкового ринку й бібліотек. Підтвердити необхідність проходження через цензуру всіх видань, крім партійних»¹³.

Управління цензури спільно з працівниками ДПУ постійно перевіряло усі заклади розповсюдження літератури, особливо прискіпливо ставлячись до приватних книгарень та кіосків. Щоб примусити власника торгівельного закладу виконувати всі розпорядження управління у справах друку, чиновники намагалися зв'язати його ще й зобов'язанням у формі розписки такого змісту: «Власник... зобов'язується, що в магазині... не буде проводитись продаж періодичної й неперіодичної друкованої продукції:

а) Виданої до революції 1917 р. й за своїм змістом контрреволюційної.

б) Літератури, виданої нелегально.

в) Літератури, виданої контрреволюційними організаціями і властями в період 1917–20 рр., петлюрівцями, денікінцями й т. д.

г) Видань конфіскованих Рад. владою.

д) Антирадянської літератури, виданої за кордоном СРСР»¹⁴.

Особливо активну діяльність щодо вилучення «крамоли» розгорнуло Донбаське управління на чолі з Мартиновим. Так, цей керівник у звіті за вересень 1923 р. писав, що по всій губернії вилучено до тисячі пудів різноманітної літератури, яка зосереджується в Губуправлінні й буде переглянута та утилізована згідно

з інструкцією; що приватну торгівлю ліквідовано по всьому Донбасі, перевірка книг у державних магазинах проводиться Політконтролем ГПУ з наказу Губуправління у справах друку¹⁵.

Якщо лише в одній губернії тільки за місяць було зібрано таку велику кількість забороненої літератури, то можна уявити розмах цієї акції по всій Україні.

Особливо пильно ставилися цензори до літератури, яка надходила з-за кордону. Спеціальна постанова ЦУСД регламентувала шляхи надходження літератури до УРСР: «Виписати літературу з-за кордону можна лише з дозволу ЦУСД. Для цього треба надіслати до ЦУСД заяву й опис книг, які бажають замовити в двох екземплярах і вказати шлях їх надходження в Україну — поштою чи через Наркомзовнішторг»¹⁶. З цього приводу ЦУСД звітувало про допуск в Україну видань, надрукованих — за кордоном. В 1923 р. в Україну надійшло 1020 книжок та журналів, з них українською мовою 202. Але 102 примірники було заборонено й лише 88 дозволено до розповсюдження, а 12 — до обмеженого розповсюдження¹⁷.

Стосовно літератури, що надходила з-за кордону, існувало кілька градацій. Серед них виділимо п'ять пунктів. Перший — дозволити до ввозу та розповсюдження. Сюди належали твори світових та українських класиків, переважно народників. Другий пункт — обмежене право на ввіз, до 100, максимум 200 примірників. Третій — це література, яку дозволяли до продажу тих примірників, що вже були завезені раніше, та й то лише зі спеціального, додаткового дозволу. Четвертий пункт — заборона до ввозу та передача літератури в бібліотеки з позначкою 4-А (без права видавати книгу додому) або в спецхрані бібліотек та архівів. Останній пункт — вилучити та знищити те, що стосувалося переважно політичної літератури ідеологічних противників більшовизму.

Однак ця досить примітивна система проціджування літератури іноді теж поводила себе дивно. Так, стосовно класичної літератури українською мовою існувала приблизно така тенденція — Ш.Алейхем, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, М.Драгоманов балансували між першим та третім пунктами, а Д.Донцов, М.Грушевський — винятково останній пункт. Однак у списках забороненої до ввезення в Україну літератури знаходимо казки, зібрані та видані під редакцією Б.Грінченка, твори Л.Толстого та Ф.Достоевського¹⁸.

Прискіпливо ставилася цензура і до академічних видань. С.Єфремов в 1923 р. писав, що його працю з історії українського пись-

менства цензура повернула через «немарксівську трактовку явищ в літературі»¹⁹. Хоча формально видання Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) були позбавлені попередньої цензури.

Заборонялося також ввозити літературу зі старою орфографією, оскільки літера «Ъ» була вилучена з алфавіту ще в 1917 р. Більшовики вважали, що молодше покоління має виховуватися на новій орфографії. В деяких губерніях представники цензури поблажливо ставились до літератури, написаної старим шрифтом, але в більшості вона також була під заборонаю.

До категорії заборонених книжок належала й церковна література. Місцеві відділи ЦУСД особливо перевіряли книгарні, де зберігалася або розповсюджувалася релігійна література. Якщо врахувати, що Центральне бюро ЦУСД спочатку не давало жодних вказівок стосовно раритетних видань, то можна припустити, що багато цінних стародруків потрапило на фабрики у вигляді макулатури. Підрахувати збитки від такого варварського ставлення до книжки неможливо навіть приблизно. Лише в 1924 р. Центральний цензорський апарат наказав припинити нищення цінних з історичного погляду книжок і передати їх в спецхрани центральних бібліотек²⁰.

Тенденційно більшовики підходили й до розважальної літератури пригодницького жанру, а також до стародавніх казок, вважаючи, що вони будуть відволікати молодь й конкурувати з офіційною пропагандою. Наприклад, на митниці в 1922 р. були затримані «Робінзон Крузо» Д.Дефо, збірки казок «Червона шапочка», «Казки 1000 й однієї ночі», «Кіт у чоботях» та багато інших²¹. Усе це відбувалося на фоні відсутності дитячої літератури. Більшість письменників говорили, що однією з найбільших проблем радянського книжкового ринку була повна відсутність дитячої літератури. Незважаючи на всі намагання цензури ліквідувати розважальну літературу, школярі ще довго передавали один одному дореволюційні видання А.К.Дойля й Ж.Верна. Лише наприкінці 20-х років система почала створювати міфологізовану дитячу книгу, присвячену переважно подіям громадянської війни. Така література спочатку мала більше ідеологічний характер, ніж виховний або розважальний. На початку 30-х почали видавати й переклади деяких іноземних авторів.

Контроль друкованого слова був дуже прискіпливим, і все-таки у першій половині 20-х років відбувається значне піднесення української літератури, хоча ці два явища є цілком протилежними.

По-перше, в цей період проходило становлення цензорської структури й іноді щастило видавати навіть позацензурні матеріали. Матеріали радянських контролюючих органів свідчать, що більшовики ще не зовсім чітко усвідомлювали головні засади радянської ідеології, яка в той час перебувала у стані формування. По-друге, чиновники мусили зважати на позицію окремих партійних діячів, що мали великий авторитет у партії, й становили групу націонал-комуністів. Так, наприклад, О.Шумський в 1923 р. добився для редакції журналу «Червоний шлях», найпопулярнішого тоді суспільно-політичного й мистецького часопису, права отримувати без перешкод будь-які закордонні видання²².

Й остання причина: більшовицький режим ще не настільки зміцнів, щоб протиставляти себе всьому українському народові. Щоб завоювати підтримку національної інтелігенції й відкинути той негативний образ режиму, який усталився у неї після анти-українських погромів у 1917–1920 рр., було запроваджено курс на українізацію. Для партійного апарату це була вимушена міра, яка, в свою чергу, відіграла значну роль для продовження мистецького пошуку в першій чверті ХХ ст. Введення українізації позначилося й на цензурі. Так, у 1923 р. завідувач відділу ЦУСД по Полтавській губернії наказав припинити вилучення книжок українською мовою, серед яких були твори І.Франка, М.Грушевського, Дж.Лондона, оскільки це могло бути трактовано як наступ на українську літературу²³.

З 1924 р. для місцевих органів цензури вводилася нова обов'язкова форма звітності. Це було пов'язано з реорганізацією цензорського апарату. Було створено новий орган — Український головний літературний комітет (Укрголовліт). Ця структура, як і ЦУСД, знаходилася у віданні НКЮ, хоча за своєю специфікою була набагато ближчою до таємної поліції — ДПУ. В 1925 р. ЦУСД ввійшло до складу Головліту²⁴. Реформування цензорських органів можна було пояснити також подібністю у назвах радянської та царської цензури. Для того, щоб у населення не виникало паралелей між цими двома явищами, більшовики й вирішили змінити назву, хоча функції та діяльність Головліту не зазнали змін. Відтепер він став головним цензорським органом в Україні й проіснував аж до 1991 р.

Головліт мав надсилати списки всіх купюр у всіх виданнях — періодичних та неперіодичних — з коротким поясненням, чому зроблено купюру, в якому творі, в якому видавництві планувалося її надрукувати.

Переглядаючи ці документи, помічаєш дивну річ — цензура однаково жорстко ставилася і до представників «внутрішньої еміграції», і до абсолютно лояльних, безумовно комуністично орієнтованих літераторів. У списках цензурованих авторів представлено весь жанровий спектр української літератури початку 20-х років: романтик М.Хвильовий та реаліст І.Микитенко, неокласик П.Філіпович та футурист О.Слісаренко. Нещадно «різались» або й зовсім заборонялися як сучасні автори, так і класики української літератури.

Помітне поживлення в літературному середовищі після проголошення курсу на українізацію не завадило подальшому розвитку цензурської системи. Так, у 1924 р. голова Агітпропу, що безпосередньо відповідав за зв'язки цензурського апарату з партійними органами, просив у ЦК виділити 10 підготовлених співробітників для роботи в Головліті, мотивуючи це зростанням книжкового потоку²⁵. Як бачимо, влада своєрідно реагувала на зростання національно-культурного піднесення в Україні.

Таким чином, у першій половині 20-х років більшовики наполегливо встановлювали ідеологічний та адміністративний контроль над літературним життям. Цей процес розвивався у двох напрямках — конструктивному та репресивному. Конструктивний проявлявся в утвердженні політизованої літератури, яка б виконувала пропагандистсько-агітаційні функції. Шляхом втручання у внутрішньолітературні справи, а також протекціоністською політикою КП(б)У намагалася створити нову літературу, яка б виконувала лише агітаційні функції. Головним організатором цієї політики виступав ЦК КП(б)У, діючи через підзвітні йому органи — відділ агітації і пропаганди, відділ преси, Головне управління політичної освіти.

Репресивний напрям полягав у створенні широкої мережі цензурних органів, що мали обмежувати творчість літераторів. Головним цензурним органом в Україні стало Центральне управління у справах друку, що існувало при НКЮ, але підпорядковувалося ЦК КП(б)У. Радянські цензурські органи контролювали весь масив друкованого слова й, звичайно, художню літературу. Створення в 1920–1924 рр. потужної системи нагляду за друкованою продукцією дало змогу більшовикам у подальшому широко використовувати її проти своїх опонентів.

Таким чином, за період з 1920 до початку 1924 рр. відбулося створення необхідної бази для широкого розвитку літературних

сил. По-перше, закінчилася війна, і з введенням НЕПу життя в містах поступово почало налагоджуватись. По-друге, за цей час письменники молодшого покоління заповнили вакуум, що виник внаслідок еміграції інтелігенції з України. Вони вже сміливо заявили про себе в новій українській літературі. По-третє, склалися умови для нормальної літературної діяльності національної інтелігенції.

¹ *Хвильовий М.* Твори. — К., 1991. — С. 139.

² *Маланюк Є.* Репліка (З приводу висловлювань М.Хвильового про вплив Т.Шевченка на формування психології українського народу) // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 2–3. — С. 75.

³ *Тарнавський М.* «Невтомний гонець в майбутнє»: Екзистенціальне прочитання «Міста» Підмогильного // Слово і час. — 1991. — № 5. — С. 57.

⁴ *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997. — С. 210.

⁵ Там само. — С. 191.

⁶ Там само. — С. 187.

⁷ Там само.

⁸ *Таран Ф.* Про «ВАПЛІТЕ», розпечене перо і самокритику: (Нотатки з приводу 5-ої книжки журналу «ВАПЛІТЕ») // Комуніст. — 1928. — № 7 (8 січня).

⁹ *Хвиля А.* Від ухилю у прірву // Комуніст. — 1928. — № 33 (8 лютого).

¹⁰ *Любченко П.* Наша літературна дійсність: (Промова секретаря ЦК КП(б)У П.Любченка на літературному диспуті у Харкові 18–21 лютого 1928 р.) // Комуніст. — 1928. — № 52 (2 березня).

¹¹ Наше сьогодні // ВАПЛІТЕ. — 1927. — № 3. — С. 135.

¹² Декларація Всеукраїнської спілки пролетарських письменників // Літературна газета. — 1928. — № 1 (7 січня).

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2695. — Арк. 5.

¹⁴ Там само. — Арк. 51.

¹⁵ Там само. — Арк. 40.

¹⁶ *Наєнко М.* Критика чи кон'юнктура. — К., 1993. — С. 42.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2695. — Арк. 11–12.

¹⁸ *Костюк Г.* У світі ідей і образів. — Б. м., 1983. — С. 104.

¹⁹ Літературний Ярмарок. — 1928. — № 1. — С. 43.

²⁰ *Герасимова А.* ОБЭРИУ. (Проблема смешного) // Вопросы литературы. — 1988. — № 4. — С. 48–80.

²¹ Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б) та завдання КП(б)У // Вісті ВУЦВК. — 1929. — № 12 (9 січня).

²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2926. — Арк. 1.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — Арк. 3.

²⁵ *Іванисенко В.* Михайло Драй-Хмара // Дніпро. — 1989. — № 10. — С. 96.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В УСРР 20–30-Х РР. ХХ СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Періоди революційних перетворень та трансформаційних зрушень, а саме такими були друге й третє десятиліття буремного двадцятого сторіччя, апіорі вірізняються наявністю безлічі конфліктних ситуацій, векторів світоглядної орієнтації, точок соціального напруження. Невірішеність багатьох соціально-економічних питань або ідеологічна заангажованість підходів та теоретична обмеженість прийомів розв'язання актуальних питань породжує конфлікти, які за радянських часів найчастіше вирішувалися репресивними методами. На виклики повсякдення влада відповідала посиленням карального тиску. Конфлікти вирішувалися або силою, і тоді по-живому краялися житті тисяч людей, або ж протиріччя ізольовалися, придушувалися — закладалися міні уповільненої соціальної дії. Політичні репресії 1920–30-х рр. були проявом недолугих, а більше того варварських спроб правлячої верхівки нівелювати суспільні конфлікти й негаразди, які по-суті об'єктивно віддзеркалювали ситуацію в пореволюційній країні. Національні проблеми вирішувалися через переселення та асиміляцію, невдоволення українського селянства — через колективізацію та голодомор, непорозуміння в сфері культури — через ідеологічний тиск та уніфікацію.

Новітній історіографічний дискурс запропонував спеціальний термін «репресологія» задля виокремлення відповідного предмету наукових розвідок. Сучасна епістеміологічна ситуація дозволяє використовувати майже весь модерний категоріальний апарат політології щодо адекватної побудови теоретичних схем, конструювання та аналізу структур на базі фактологічної спадщини історичної науки. Але більшість науковців досі, хоча вже й несвідомо, перебувають під впливами, або так званої «школи тоталітаризму», або ревізіонізму. Канва досліджень спирається на накопичення фактів. Аналіз причин, витоків ще не став невід'ємною частиною історичного синтезу.

Починаючи з 1986 р. і до початку 90-х рр., тобто «перша п'ятирічка» формування сучасної історіографії масового політичного терору, поєднувала радянську історіографічну традицію висвітлення політичної історії сталінізму, зосереджуючись на культові особи

Сталіна та засуджуючи наслідки репресій, але не з'ясовуючи системні ознаки. Спостерігалася ідеалізація деяких більшовицьких кадрів, які були творцями карально-репресивної ідеології, позаяк боролися за зміцнення монопартійної політичної системи. Фактологічний аспект виявився домінантним, що загалом типово для початкового освоєння проблеми, але з'являлися ознаки системного аналізу. Праці мали меморіально-реабілітаційний характер: виокремлювали жертвовність особи і засуджували карально-репресивні органи. Російська та зарубіжна історіографія активно «розкручувала» тему сталінських репресій. У 1988 р. за редакцією М. Хейфеца вийшло російськомовне видання монографії Р. Конквеста «Жнива скорботи»¹, яке справило конструктивний вплив на дослідження не лише голоду, а також політичного терору. Статті В.В. Цапліна, М.С. Тольца, опубліковані у 1989 р.², розкривали таємниці перепису населення 1937 р., відтак і наслідки масових політичних репресій, у тому числі і жертв голодомору 1932–1933 рр. У 1991 р. короткі підсумки перепису населення були опубліковані за науковою редакцією Н.А. Араловец, В.Б. Жиромської та І.М. Кисельова³, відтак вони стали надбанням широкої наукової громадськості.

Статистичний аналіз кількості політв'язнів сталінських таборів та спецпоселенців показав російський історик В.М. Земсков, ґрунтовні статті якого з'явилися у 1990–1991 рр.⁴ У 1990 р. вийшла монографія Р. Медведева про Сталіна і сталінізм⁵, яка також помітно вплинула на розвиток історіографії політичної історії. Його книга, а також відомі праці Д.О. Волкогонова, М.О. Васецького⁶, викривали не лише злочини сталінщини, а також засуджували аморальну та антигуманну доктрину сталінізму, тобто формували концепцію політичної відповідальності за репресії. Сталінське оточення, про яке писав Р. Медведев⁷, виглядала пасивно-інертним політикумом, котрому кровожерливий вождь наказував, а його директиви фанатично виконувалися. Репресовані Сталіним активні діячі, які були його опонентами, подавалися жертвами терору, а за інших обставин будівничими соціалізму⁸.

Виявлення та наукове тлумачення матеріалів перепису населення дозволили історикам встановити реальні масштаби масового політичного терору проти народу. Прорахунком було те, що дослідники зосередилися тоді переважно на особі Сталіна, уникаючи дослідження репресивної політичної системи, її монопартійної структури, ідеології і практики більшовизму, витоків соціальних

та політичних конфліктів На таких концептуальних засадах перебувала і зарубіжна історіографія⁹, позаяк західні дослідники були «залежними» у 1986–1991 рр. від архівно-джерельної бази про репресії, а також від теоретичних тлумачень політичної історії 20–30-х рр., які почали з'являтися у працях Д. Медведєва, Д. Волкогонова, О. Хлевнюка. Зокрема, книга О.В. Хлевнюка, яка вийшла у 1992 р.¹⁰, виявилася підсумком досліджень істориків та політологів протягом п'яти перебудовних років.

Подолання марксистсько-ленінської монометодології в історіографії, яке розпочалося офіційно після розпаду СРСР та відповідних інституційних принципів історичної науки, активізувало розвиток «національних історіографій», інтеграційних форм наукової співпраці колишніх радянських суспільствознавців із західними «фальсифікаторами». На початку 90-х рр., а можливо, і протягом усієї першої половини 90-х рр., відбувався своєрідний перехідний період в історіографії, названий «пострадянським», що загалом відповідало дійсності. Розкріпачена історична наука зосередилася на тих проблемах суспільного розвитку, які приховувала попередня політична система, застосовуючи сучасні методологічні схеми, підходи, пізнавальні технології, запозичені з інших наук.

Історіографія масових політичних репресій в СРСР та УСРР 1920–30-х рр. має документальні і довідково-меморіальні видання. В Україні з ініціативи академіка П.Т. Тронька була започаткована серія книг «Реабілітовані історією», структура яких поєднувала наукові статті, архівні документи, спогади, нормативно-правові акти. Загалом підготовлено та опубліковано понад 15 книг цієї серії, які вирізняються науковим рівнем та джерелознавчими підходами, однак заповнюють прогалину в історіографії проблеми.

Необхідно зазначити, що російські історики також активно видають збірники документів про політичні репресії періоду сталініщини, виявляючи їх в архівах Російської Федерації. Вони відтворюють терористичну діяльність карально-репресивних органів переважно на території РСФРР, але викладений у них фактичний матеріал має безпосереднє відношення до України. Так, у збірнику документів і матеріалів про «Академічну справу» 1929–1931 рр. фігурують відомі українські науковці¹¹. Оригінальними є тематичні видання збірнику документів про «національні репресії в СРСР» протягом 1919–1952 рр.¹² Документальні видання стосуються також діяльності карально-репресивних органів та історії становлення й розвитку системи ГУЛАГу¹³. Безпосереднє відношення

до репресій проти персоналій, тобто відомих діячів культури, мають збірники документів, опубліковані наприкінці 90-х рр.¹⁴

Соціально-демографічні, політичні, правові аспекти масових репресій висвітлювалися на сторінках фахового періодичного видання — науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ». Журнальні рубрики свідчать про науково-історичну тематику, про пріоритетність документальної частини над описовістю. Фактично кожне число часопису стосувалося виключно репресивної політики державних каральних органів.

Знаним дослідником сталінських репресій в Україні 20–50-х рр. є український історик Ю.І. Шаповал — автор великої низки статей та близько десяти книг. Одна з перших його праць, яка розкриває політичний механізм функціонування карально-репресивної машини в Україні, з'явилася у 1993 р.¹⁵ В наступній монографії ученого, що вийшла у 1994 р., підкреслюється роль партійних функціонерів Л.М. Кагановича, М.С. Хрущова в організації репресій¹⁶. Разом з В.І. Пристайком він опублікував науково-документальне видання про судовий процес над «Спілкою визволення України»¹⁷, котрий був одним з перших інспірованих політичних судилищ над українською інтелігенцією. У 1996 р. вони видали книгу про останні трагічні десять років життя видатного українського політика і вченого М.С. Грушевського¹⁸. Використовуючи невідомі раніше та унікальні за змістом архівні документи В. Пристайко, Ю. Шаповал та В. Золотарьов, видали книгу, яка з'явилася у 1997 р., про номенклатуру ЧК–ДПУ–НКВД в Україні, про її безпосередню участь у формуванні тоталітарного режиму¹⁹. На початку ХХІ ст. історик Ю. Шаповал опублікував працю, яка увібрала його статті за останні 10 років, написані у жанрі історико-наукової публіцистики²⁰.

В українській історіографії сформувався проблемно-тематичний напрямок висвітлення обставин зародження конфлікту та наслідків політичного терору проти інтелігенції, представлений працями відомих дослідників політичної історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Так, у 1994 р. О.С. Рубльов та Ю.А. Черченко опублікували монографію про репресії проти західноукраїнської інтелігенції у 20–50-х рр.²¹, залучивши архівні документи і матеріали з архіву СБУ. Досліджуючи роль та місце західноукраїнської інтелігенції у політичних та культурних процесах 20–30-х рр., О.С. Рубльов показав масові репресії проти західноукраїнської інтелігенції, яка приїхала в УРСР для науково-освітньої роботи²². Про неї пише

М.М. Кузьменко в монографії, яка вийшла у 2004 р.²³, а також у брошурі в співавторстві з В.М. Даниленком²⁴. Репресованим педагогам України присвячена монографія В.І. Марочка та Г. Хілліга, яка на широкому архівно-документальному матеріалі розкриває творчий шлях і трагічну загибель педагогічної інтелігенції в Україні 30-х рр.²⁵

Політична діяльність М.О. Скрипника досить вичерпно показана в монографії В.Ф. Солдатенка²⁶, котрий крім архівних матеріалів, ґрунтовно і критично проаналізував українську та зарубіжну літературу про видатного політичного діяча. Про трагічний фінал Скрипника написано багато. Зокрема, йому присвячено розділ монографії М.Ю. Виговського, захищена кандидатська дисертація В.Г. Шарпатим²⁷.

Інтенсивність досліджень політичних репресій не зменшується, а є стабільною — з'являються кандидатські і докторські дисертації, відтак нові монографії та наукові статті, збірники документів. Так, у 2000 р. В.В. Ченцов захистив докторську дисертацію на тему «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки», в якій дослідив формування механізму політичних репресій, роль каральних органів у зміцненні більшовицького режиму²⁸. Він опублікував дві монографії, які стосувалися репресій у 20-х рр. та трагічної долі німецького населення в Україні²⁹. Історіографічний акцент при розгляді літератури з історії масових політичних репресій притаманний працям М.М. Шитюка — його докторській дисертації, монографії, статтям³⁰.

Кандидатські дисертації захистили Н.М. Литвин про політичні репресії проти наукової інтелігенції в УСРР 20–30-х рр. та Е.П. Петровський про архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні 1937–1938 рр.³¹ Джерелознавчий аспект історії масових репресій є загалом малодослідженим, незважаючи на велику кількість опублікованих документів і матеріалів. Ґрунтовний аналіз архівно-слідчих справ здійснив відомий український історик С.І. Білокінь, котрий дослідив масовий терор як засіб державного управління в СРСР³².

Зарубіжна історіографія політичних репресій представлена працями російських та західних істориків, політологів, демографів. У 2002 р. російський історик та історіограф М.Є. Главацький видав книгу про «філософський пароплав»³³. Його чергова книга з'явилася 2003 р. і стосувалася історії інтелігенції Росії³⁴. Учений з'ясує політичні причини антагоністичного ставлення більшовиків

до інтелігенції, аналізуючи сучасні тлумачення ідеології більшовизму. Фактологічним дослідженням повсякденного життя «бувших», є монографія Т.М. Смирновї³⁵.

З'ясування обставин та наслідків політичних репресій відбувається шляхом публікації документів, які стосувалися партійно-державної номенклатури вищого рангу. Так, у 1995 р. була опублікована добірка листів Сталіна до Молотова за 1925–1936 рр.³⁶, а у 2001 р. листування Сталіна до Кагановича³⁷. Серію публікацій документів та матеріалів продовжили видання розсекречених фондів особистого архіву Сталіна³⁸, а також інші архівно-документальні видання.

Російські історики мають значну кількість праць з історії становлення і розвитку ГУЛАГу. Відомою дослідницею радянських концентраційних таборів 20–30-х рр. є співробітниця Інституту російської історії РАН Г.М. Іванова. Її перша монографія з'явилася у 1997 р. і стосувалася ролі ГУЛАГу у формуванні тоталітарної держави³⁹. Політичні репресії та функціонування карально-силових структур тоталітарного режиму в СРСР є пріоритетною темою для російських дослідників, судячи з інтенсивності наукових досліджень. Варто зазначити, що протягом 2003–2008 рр. в Росії було написано та захищено десятки дисертацій, які безпосередньо чи опосередковано торкалися цієї трагічної сторінки в історії суспільства. Вона постає в дисертації С.А. Шулубіної про формування «соввоєнлага»⁴⁰, В.В. Жученка про умови життя в'язнів радянських виправних таборів у 1929–1941 рр.⁴¹, О.І. Капчинської про діяльність ВЧК на початку 20-х рр.⁴², з'ясовуються умови праці примусових робітників⁴³. Історична література поповнилася дослідженнями, які висвітлюють масові політичні репресії, тобто показують масштаби терору. До таких праць слід віднести монографію В.В. Кожина⁴⁴.

Соціально-демографічний аспект масових політичних репресій розкривають дані про кількість полеглих в таборах ГУЛАГу, а також соціально-професійний склад в'язнів, їх вікову структуру. Дисертація І.В. Волошинової присвячена переселенській політиці радянської держави⁴⁵. Авторитетним демографом і дослідником соціально-політичного розвитку у 1920–30-х рр. є А.Г. Вишневський, ґрунтовна монографія якого з'явилася у 2006 р. і розкриває «демографічні катастрофи» першої половини ХХ ст.⁴⁶

Західна історіографія сталінських політичних репресій має давню традицію, але її модерна хвиля припадає на початок 90-х рр.,

коли зарубіжні дослідники отримали також доступ до архівних джерел. Разом з російськими колегами вони працювали над спільними науковими проектами з документальних видань, а також займалися монографічними дослідженнями. Так, у 1993 р. М. Джекобсон видав монографію про систему сталінських таборів в СРСР 1917–1934 рр.⁴⁷, а хронологічний період другої половини 30-х рр. та початок 40-х рр. висвітлив С. Девіс⁴⁸. На початку 90-х рр. вийшов збірник наукових статей, упорядкованих І. Гетті та Р. Маннінг, до якого, крім російських істориків, потрапили розвідки західних учених — Д. Гоффмана, Г. Ріттерншпорна, І. Гетті, Р. Маннінг, Ш. Фітцпатрік, С. Уїткрофта, Х. Куромія⁴⁹. У них розкривається система ГУЛАГу, терор проти різних соціально-професійних груп суспільства. Жодна монографія зарубіжних дослідників сталінських репресій не залишає поза увагою монографію Р. Конквеста, опубліковану на початку 70-х рр.⁵⁰, але менше згадується його книга 2003 р., яка є роздумами відомого ученого про політичні події ХХ ст.⁵¹ У 2006 р. з'явився український переклад книги Е. Ешплбом про історію ГУЛАГу⁵², яка є публіцистичним твором.

Німецькомовна література представлена збірником статей за редакцією Ш. Плаггенборга, до якого увійшли наукові розвідки Б. Еннкера про політичне панування культу особи, К. Кур про дітей ворогів народу, Й. Хьослера про радянські та російські інтерпретації сталінізму, М. Венера про сталінізм і терор⁵³. Політичним репресіям присвячено статті Й. Бауера та Д. Поля, які стосуються наслідків терору проти населення, у тому числі в Україні⁵⁴. У 1996 р. вийшли ґрунтовні монографії Р. Штеттнера про функціонування системи сталінських концтаборів⁵⁵, М. Хільдермайера про сталінізм напередодні Другої світової війни⁵⁶, дослідження Б. Штудер та Б. Унфріда про сталінську партноменклатуру⁵⁷. Вони висвітлювали причини і наслідки політичного терору в контексті теорії тоталітаризму, реанімованої на початку 90-х рр. західними істориками.

Таким чином, політичні репресії становлять особливий науково-пізнавальний інтерес суспільствознавців, однак вражає теоретико-методологічна одноманітність їх висвітлення. Вичерпно з'ясовано наслідки, а мотиви менш досліджені. Набуває поширення соціальний аспект, тобто особливості використання підневільної робочої сили в концтаборах та поселеннях, повсякденне життя в'язнів, економічні складові функціонування тоталітарної системи. Разом з тим, вітчизняні науковці лише започатковують на власному ґрунті такі апробовані напрямки як історична психологія, культурна

антропологія. Мало використовуються політологічні та соціологічні теоретико-методологічні концепти для аналізу вже добутих фактологічних пластів. Такі дослідження необхідні для визначення проблемно-тематичних напрямків та концептуальних підходів подальшого висвітлення історії політичного терору в Україні 1920–30-х рр. Навіть в добу постмодернізму історія не повинна відсторонюватися від своєї дидактичної функції.

¹ Конквест Р. Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом. — Лондон, 1988. — 620 с.

² Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 175–181; Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. — 1989. — № 11. — С. 56–61.

³ Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги / Сост. Н.А. Араловец, В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев. — М.: ИРИ РАН, 1991. — 238 с.

⁴ Земсков В.Н. Заключение и переселенцы, ссыльнопоселенцы и высланные. Статистическо-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 151–155.

⁵ Медведев Р. О Сталине и сталинизме. — М., 1990.

⁶ Волгогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В. Сталина. В 2 т. — М., 1989; Васецкий М.А. Ликвидация: Сталин, Троцкий, Зиновьев: фрагменты политических судеб. — М., 1989.

⁷ Медведев Р. Они окружали Сталина. — М., 1990.

⁸ Владимиров М.И. Партийная, государственная и военно-организационная деятельность В.В. Куйбышева (1921–1935 гг.): Автореф. дис... д. и. н. — М., 1991. — 46 с.

⁹ Rittersporn G. T. Stalinist simplifications and Soviet complications: Social tensions and political conflicts in the USSR, 1933–1953. — Chur ets: Harwood acad. pull. Sup. 1991. — 334 p.

¹⁰ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М.: Изд-во «Республика», 1992. — 270 с.

¹¹ Академическое дело 1929–1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. — СПб., 1993. — 408 с.

¹² Так это было: Документы и воспоминания о национальных репрессиях в СССР в 1919–1952 гг. — М.: Технология, 1993. — 583 с.

¹³ ВЧК–ГПУ: Документы и материалы. — М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. — 271 с.; Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. — М.: Наука, 1999. — 103 с.; ГУЛАГ. 1917–1960 гг.: Документы. — М.: Демократия, 2000. — 885 с.

¹⁴ Верните мне свободу! Мемориальный сборник документов из архивов бывшего КГБ о деятелях литературы и искусства России и Германии — жертвах сталинского террора. — М.: Меддум, 1997. — 446 с.

¹⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — 349 с.

¹⁶ Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — 270 с.

¹⁷ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К.: Інтел, 1995. — 448 с.

¹⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Вид-во «Україна», 1996. — 335 с.

¹⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — 608 с.

²⁰ Шаповал Ю. І. Невигадані історії. — К.: Світогляд, 2004. — 351 с.

²¹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — К.: Наукова думка, 1994. — 349 с.

²² Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К.: ПУ НАНУ, 2004. — 648 с.

²³ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. — Донецьк: Вид-во Норд-Прес., 2004. — 455 с.

²⁴ Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси. — Севастополь; Донецьк: Вебер, 2003. — 56 с.

²⁵ Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). — К.: Науковий світ, 2003. — 301 с.

²⁶ Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2002. — 352 с.

²⁷ Шарпаций В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927–1933 рр.): Автореф. дис... к. і. н. — Запоріжжя, 1994. — 17 с.; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. — К.: Генеза, 2005. — 312 с.

²⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис. д. і. н. — Дніпропетровськ, 2000. — 34 с.

²⁹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль: Збруч, 2000. — 482 с.; Политические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы. — М.: Готика, 1998. — 208 с.

³⁰ Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті — на початку 50-х років: Автореф. дис... д. і. н. — К., 2001. — 31 с.; Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. — К.: Тетра, 2000. — 533 с.

³¹ Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис. ...

к. і. н. — К., 2006. — 17 с.; Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: Автореф. дис... к. і. н. — К., 2006. — 20 с.

³² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999. — 446 с.

³³ Главацкий М.Е. «Философский пароход»: год 1922-й. Историографические этюды. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. — 224 с.

³⁴ Главацкий М.Е. История интеллигенции России как исследовательская проблема. Историографические этюды. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2003. — 160 с.

³⁵ Смирнова Т.М. «Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. — М.: Изд. Дом «Мир истории», 2003. — 296 с.

³⁶ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову (1925–1936 гг.): Сборник документов. — М.: Россия молодая, 1995. — 303 с.

³⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк и др. — М.: РОССПЭН, 2001. — 798 с.

³⁸ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти, январь 1922 — декабрь 1936 г. / Под ред. Акад. А.Н. Яковлева. — М.: МФД, 2003. — 912 с.

³⁹ Иванова Г.М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. — М.: ЗАО «Первый печатный двор», 1997. — 227 с.

⁴⁰ Шулубина С.А. Система Соввостлага 1932–1957 гг.: Автореф. дис... к. и. н. — Томск, 2003. — 28 с.

⁴¹ Жученко В.В. Условия жизни заключенных советских исправительно-трудовых лагерей (1929–1941 гг.): Автореф. дис... к. и. н. — М., 2006. — 17 с.

⁴² Капчинский О.И. ВЧК: организационная структура и кадровый состав. 1917–1922 гг.: Автореф. дис. ... к. и. н. — М., 2005. — 24 с.

⁴³ Экономика ГУЛАГа и ее роль в развитии страны. 1930-е годы. Сб. документов. — М.: ИРИ РАН, 1998. — 171 с.

⁴⁴ Кожин В.В. Правда сталинских репрессий. — М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. — 448 с.

⁴⁵ Волошинова И.В. Переселенческая политика советского государства в 1920–1930-е годы в отечественной историографии: Автореф. дис... к. и. н. — Санкт-Петербург, 2002. — 22 с.

⁴⁶ Вишневский А.Г. Демографическая модернизация России 1990–2000. — М.: Новое изд-во, 2006. — 608 с.

⁴⁷ Jakobson M. Origins of the GULAG: The Soviet prison camp system, 1917–1934. — Lexington: University Press of Kentucky, 1993. — 176 p.

⁴⁸ Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia Terror propaganda and dissent. 1934–1941. — Cambridge: Cambridge University press, 1997. — 286 p.

⁴⁹ Stalinist Terror. New Perspectives / Edit by J. Arch Getty and Roberta T. Manning. — Cambridge: University Press, 1993. — 294 p.

⁵⁰ Конквест Р. Большой террор / пер. с англ. Л. Владимірова. — Firenze Edizioni Aurora, 1974. — 1064 с.

⁵¹ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К.: Вид-во Солюмії Павличко «Основи», 2003. — 373 с.

⁵² Епллблм Енн Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенка. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2006. — 511 с.

⁵³ Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte / Hrsg. Stefan Plaggenborg. — Berlin Verlag Arno Spitz GmbH, 1998. — 452 s.

⁵⁴ Johannes Baur «Grosser Terror» und «Säuberungen» im Stalinismus. Eine Forschungsübersicht für Geschichtswissenschaft. Heft 4. 1997. — S. 331–349; Dieter Pohl Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953. Ein Überblick // ІНК. — 1997. — S. 325–337.

⁵⁵ Stettner Ralf «Archipel Gulag»: Stalins Zwangslager. Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant: Entstehung, Organisation und Funktion des Sowlagersystem. 1928–1956. — Radersborn ets: Schonigh Cop., 1996. — 440 s.

⁵⁶ Hildermeier Manfred Stalinismus von dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung. — München: Oldenburg, 1998. — 348 s.

⁵⁷ Studer Brigitte, Unfriede Berthold Der Stalinistische Parteikader Identitätsstiftende Praktiken und Diskurse in die Sowjetunion der dreissiger Jahre. — Köln, Weimer, Wien: Böhlau Verlag, 2000. — 326 s.

Володимир Кучер

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ: ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА ПАРАДИГМА

Керівники нацистської Німеччини розраховували, знищивши Радянський Союз і оволодівши величезними територіями, в тому числі й українськими промисловими і сільськогосподарськими районами, будь-якими засобами поставити їх на службу вермахту та зміцненню економіки рейху. В одній із розмов з найближчими соратниками невдовзі після нападу на СРСР А.Гітлер зауважив, що «наш основний принцип повинен полягати в тому, що ці народи (народи СРСР — В.К.) мають для нас одне-єдине виправдання для свого існування — бути корисним для нас в економічному відношенні»¹.

Заяви, декларації, розпорядження А.Гітлера, Г.Герінга, Г.Гімлера, М.Бормана та інших нацистських державних, партійних, військових діячів цілком відображали інтереси німецького фінансового капіталу, промислових магнатів, земельної аристократії.

Фактично саме вони привели нацистів до влади, сподіваючись мати величезні прибутки за рахунок нових східних територій, багатими людськими і природними ресурсами. В меморандумі А. Розенберга від 2 квітня 1941 р. наголошувалося, що військове зіткнення Німеччини і Радянського Союзу приведе до надзвичайно швидкої окупації важливих регіонів останнього. Потім наступить повна воєнна катастрофа СРСР. «В цьому випадку окупація території являла б собою не стільки військову, скільки адміністративну і економічну проблему»², — зазначав А. Розенберг.

Тобто, нацистів турбувало питання «освоєння» загарбаних у майбутньому радянських територій та ефективної їх експлуатації. При цьому планувалося здійснити тут масштабну деіндустріалізацію, розвивати лише сільське господарство і добувну промисловість, сконцентрувавши промислові галузі в Німеччині. Метою цієї політики було перетворення радянських районів, зокрема України, на аграрно-сировинний придаток німецького рейху. Згідно з цими установками у згаданому меморандумі А. Розенберга перед відповідними економічними структурами ставилося завдання пограбування окупованих областей шляхом тотальних і повсюдних реквізицій, вивезення промислового обладнання, запасів сировини, продуктів сільськогосподарського виробництва, необхідних великонімецькій імперії для ведення війни³.

З метою негайного впорядкування окупованої території та експлуатації матеріальних і людських ресурсів на потреби війни А. Гітлер 17 липня 1941 р. видав наказ про встановлення цивільного управління. Згідно з наказом уся влада передавалась у підпорядкування А. Розенберга, який був призначений міністром Імперського міністерства окупованих східних областей, більше відомого як рейхсміністерство «Схід». Місцем знаходження резиденції А. Розенберга був Берлін⁴.

У розпорядженні міністра А. Розенберга знаходились: ад'ютант, особисті референти, секретар, уповноважені з особливих питань. Усі разом вони ставили Міністерське бюро, яке направляло роботу всього міністерства.

Поліцейська охорона зайнятих східних областей покладалася на рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції Г. Гімлера, з яким міністерство А. Розенберга знаходилося у тісному контакті. Для насадження нацистського світогляду в зайнятих східних областях підтримувалися тісні зв'язки з нацистською партією через її канцелярію на чолі з М. Борманом⁵.

У структурі міністерства існував управлінський апарат чотирьох територіальних груп: «Схід» (Прибалтика), «Україна», «Росія», «Кавказ». Управлінський апарат групи «Україна» складався зі спеціальних відділів, підрозділів і груп. Головним вважався політичний відділ, який займався розробкою і формуванням політичних принципів і директив з управління окупованими областями. У його підпорядкуванні знаходилося кілька структурних підрозділів, які займалися вирішенням політико-організаційних регіональних питань. Існували групи, які відали загальними питаннями, особами німецького походження (фольксдойче), корінними українськими областями, окраїнами (приєднаними українськими областями), російськими поселеннями в Україні, кримськими татарами, українськими емігрантами.

Підвідділ культурної політики займався загальними питаннями, школами, наукою, літературою, музикою, театрами, образотворчим мистецтвом, релігією.

Підвідділ преси і пропаганди поділявся, відповідно, на самостійні структурні підвідділи: преси (займався питаннями німецької, іноземної і східної преси) і пропаганди (відав радіо, кіно і начоно пропагандою).

Нацистське керівництво важливого значення надавало молодіжній політиці. До складу молодіжного відділу входили групи, які проводили роботу серед німецької, іноземної (не німців) і молодими фольксдойче. Окремо функціонував відділ з роботи серед жінок — німецьких, іноземок і фольксдойче⁶.

Майже подібна структурна побудова була характерна для територіальних груп «Схід», «Росія», «Кавказ».

Компетенція А.Розенберга поширювалася на всю окуповану територію Радянського Союзу, за винятком земель, приєднаних до Польського генерального губернаторства, яке було включено до складу рейху.

Своїм декретом від 20 серпня 1941 р. Гітлер зробив крок, яким остаточно закріплював поділ України на окремі частини. В декреті наголошувалось, що «заселена українцями частина окупованих східних областей, що не входить в компетенцію генерал-губернатора, утворює рейхскомісаріат згідно з моїм наказом від 17 липня 1941 р. про введення цивільного управління в окупованих східних областях. Рейхскомісаріат переходить у підлеглисть рейхсміністру окупованих східних областей. Рейхскомісаріату присвоюється назва «Україна» (Reichskommissariat Ukraine)... Рейхскомісаром

України призначаю гауляйтера і обер президента Еріха Коха. Його резиденція тимчасово знаходитиметься в м.Рівне»⁷.

Директивою рейхсміністра окупованих східних областей А.Розенберга, виданою в серпні 1941 р., були визначені кордони рейхскомісаріату «Україна». Зокрема, в директиві зазначалося, що «рейхскомісаріат Україна утворюється на українській території, окупованій німецькими військами... Кордони рейхскомісаріату такі: на заході і південному заході рейхскомісаріат межує з колишніми радянськими Львівською і Тернопільською областями, по лінії Сокаль — Броди — Підволочиськ — р. Збруч до впадіння в Дністер... Далі кордони йдуть вздовж Дністра до Василютів (біля Могилева-Подільського), Лядова через Примазеницю, Бар (включно), потім вздовж р. Ров і західного берега Південного Бугу до впадіння його в Чорне море.

На півночі кордони проходять в середньому за 20 км на північ від залізничної лінії Брест — Гомель до пункту, що знаходиться за 20 км на схід від Мглина»⁸.

Структурно рейхскомісаріат «Україна» поділявся на шість генеральних округ (Generalbezirke): Волинь — Поділля (Волинська, Рівненська, Камянець-Подільська і частина Тернопільської областей, а також територія Білорусії з містами Брест і Пінськ); Житомир (Житомирська і частина Вінницької областей та південні території Білорусії навколо міста Хойники); Київ (Київська, частина Полтавської і Вінницької областей); Миколаїв (Кіровоградська і більша частина Миколаївської областей); Дніпропетровськ (Дніпропетровська і більша частина Запорізької областей); Таврія (Крим і південні райони Миколаївської і Запорізької областей).

Генеральними округами керували генеральні комісари. Найнижчою адміністративною одиницею був район (Gebiet), очолюваний гебітскомісаром. Для зручності управління група районів могла складати головну округу під керівництвом головного комісара⁹.

У віданні рейхскомісарів знаходилися всі органи цивільного управління підпорядкованих їм територій. Вони мали узгоджувати свою діяльність у справі освоєння і експлуатації окупованих областей з державною політикою через міністра А.Розенберга. Тому останній повинен був підтримувати тісний зв'язок з адміністраціями рейхскомісаріатів. А.Розенберг мав повноваження на видання окремих законів для окупованих областей, а також мав право надавати такі ж повноваження у разі необхідності рейхскомісарам¹⁰.

Одночасно з введенням цивільного управління окремим наказом Гітлера від 17 липня 1941 р. перед рейхсфюрером СС і начальником німецької поліції Г.Гімmlером ставилося завдання щодо забезпечення діяльності німецького адміністративного апарату. Він мав необмежене право давати розпорядження і вказівки рейхс-комісарам як загального, так і політичного характеру в разі виникнення будь-якої загрози для окупаційного режиму та його функціонерів. Задля здійснення ефективних запобіжних заходів при кожному рейхскомісарі призначалися керівники СС і поліції, підлеглі безпосередньо рейхсфюреру Г.Гімmlеру. Керівники СС і поліції прикомандировувалися також до кожного територіального комісара¹¹.

На території рейхскомісаріату «Україна» на захисті німецьких інтересів існувала мережа каральних органів, зокрема поліція безпеки, гестапо, кримінальна поліція під загальною назвою «поліція безпеки і СД». Крім того, охороняли території та наводили порядок охоронна поліція і поліція порядку, цивільна жандармерія, пожежна поліція, залізнична охорона, українська допоміжна поліція¹².

Задля збройного придушення партизанського руху, повстань, саботажу місцевого населення командування вермахту виділило спеціальні охоронні збройні сили. В розпорядженні командувача військовими тилу групи армій «Південь» генерала Е.Фрідерічі знаходився «корпус безпеки», до складу якого входили 213-а, 444-а німецькі охоронні дивізії, 4-й окремий охоронний полк, 1-а моторизована бригада СС, 203-я резервна бригада, окремі моторизовані розвідувальні роти, моторботи зв'язку і інші частини. Їх завданням було забезпечення постачання і охорона тилу кожної з німецьких армій, що діяли на південно-східному напрямку, а також встановлення і підтримання окупаційного режиму. Крім того, генералу Е.Фрідерічі підлягали словацький і угорський мобільні корпуси, а в південному регіоні України поліцейські функції виконував румунський корпус. Для охорони території рейхскомісаріату «Україна» виділялись окремі частини вермахту під командуванням генерала Кітцінгера. Підпорядковані йому війська спочатку складались з охоронних батальйонів, але з осені 1942 р. були підсилені 12-м резервним корпусом, 143-ю і 147-ю резервними дивізіями¹³.

За два тижні до нападу Німеччини на СРСР за домовленістю між начальником поліції безпеки (Сіпо) і службою безпеки (СД), з одного боку, та верховним командуванням німецьких військ, з іншого боку, були створені чотири оперативні групи (айнзатцгрупи)

«А», «Б», «Ц», «Д». Дві останні діяли на території України. Кожна така група нараховувала до 1200 чол., поділялася на кілька оперативних команд (айнзатцкоманд або зондеркоманд). Вони мали забезпечити політичну безпеку тилу в зоні бойових дій та в тилу армій. Це означало, що всі політичні вороги рейху: комуністи, політичні, ідеологічні функціонери, євреї, саботажники, партизани, опозиціонери, терористи, які підпадали під соціальні, політичні чи расові ознаки, мали бути знищені.

«Замирення» окупованої території України німецькі карателі намагалися добитися нелюдськими, варварськими методами і засобами. Так, лише у жовтні–грудні 1941 р. айнзатцгрупа, що діяла в Чернігівській, Київській і Полтавській областях, вчинила криваву розправу над 32526 мирними людьми. Інша група, що діяла в південних районах України, повідомляла в Берлін, що вбила 31767 чоловік. За даними генерала Е.Фрідерічі таємна поліція з жовтня 1941 р. по серпень 1942 р. перевірила на благонадійність 300 тис. чоловік. З 32 тис. заарештованих 18946 чоловік кинули до концтаборів, 7634 розстріляли¹⁴.

Організуючи масове знищення населення України, нацисти намагалися зламати народ, зламати його волю до опору. Разом з тим, вбивство людей стало одним із джерел збагачення нацистської держави. Вся власність «ворогів рейху» через військово-економічну організацію «Схід» поступала до Німеччини.

Конкретна програма експлуатації захоплених територій СРСР, у тому числі й України, була опрацьована рейхсмаршалом, уповноваженим по чотирьохрічному плану перебудови економіки Німеччини для потреб війни Г.Герінгом. Вона відома як «Директиви по керівництву економікою в нових окупованих східних областях», що вступала в дію з моменту вторгнення німецьких військ на територію СРСР. «Згідно з наказом фюрера необхідно вжити всіх заходів для негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини... Отримати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти — така головна економічна мета кампанії. Поряд з цим німецькій військовій промисловості необхідно дати й інші продукти сировини з окупованих областей... Першим завданням є якнайшвидше забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей»¹⁵, — наголошувалося в директивах.

З метою зосередження керівництва економічними питаннями в районі воєнних операцій і на окупованих територіях за дорученням

Гітлера від 29 квітня 1941 р. рейхсмаршал Г.Герінг сформував «Східний штаб економічного керівництва». Фактично штабом керував його заступник державний секретар П.Кернер¹⁶.

На час підготовки і проведення воєнних операцій питаннями окупаційної політики, економікою, забезпечення вермахту всім необхідним при «Східному штабі економічного керівництва» було утворено його польове управління «Східний економічний штаб». «Він повинен, — зазначалося в директивах Г.Герінга, — представляти і добиватися через генерал-квартирмейстера головного командування сухопутними силами проведення в життя директив рейхсмаршала, які він одержує через «Східний штаб економічного керівництва» від начальника управління воєнного господарства і озброєння та забезпечує їх виконання»¹⁷.

На працівників штабу покладалися завдання: під час наступу німецьких військ рухатися за передовими частинами, щоб запобігти знищенню продовольчих, сировинних запасів, забезпечити вивезення найважливішого майна, трофеїв, налагоджувати управління окупованою територією і займатися оцінкою економічних районів¹⁸.

У директивах Г. Герінга була опрацьована структура «Східного економічного штабу». Начальнику штабу підпорядковувалася група фахівців, що керувала діяльністю економічних організацій на окупованій території. До складу штабу як структурні одиниці входили кілька спеціальних груп. Група «Ла» відала сільським господарством, заготівлею і забезпеченням збройних сил продовольством, вивезенням до рейху запасів харчових продуктів і сировини. Група «В» брала на облік промислові підприємства, сировинні запаси, займалася лісовим господарством, фінансовою і банківською справою, торгівлею, трофеями. Сюди входив штаб особливого призначення генерального уповноваженого з автомобільної справи. Група «М» вивчала потреби військових частин, відала промисловою економікою, транспортним господарством тощо¹⁹.

Штабу підпорядковувалися господарські інспекції, що діяли при командувачах тилу груп армій. На них покладалося завдання керувати економічною експлуатацією окупованої території. В Україні існувала господарська інспекція «Київ» («Баден»).

Важливою структурою «Східного економічного штабу» були господарські команди, що підпорядковувалися господарським інспекціям. Вони діли при штабі кожної охоронної дивізії, дислокувалися в містах Львів, Київ, Кишинів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ

та ін. Господарська команда складалася з керівника-офіцера, кількох фахівців з окремих галузей сільського господарства з використання робочої сили, з промислової економіки, з питань озброєння, транспортування, загальних економічних питань. Задля охорони виявлених запасів продовольства, сировини, знарядь виробництва господарським командам надавалися збройні підрозділи²⁰.

Нижчою ланкою в структурі штабу були господарські групи при польових комендатурах. До їх складу входили керівник-офіцер, фахівці з використання робочої сили, з продовольчого постачання і сільського господарства, з промислової економіки, загальних економічних питань.

Важливою структурною одиницею «Східного економічного штабу» був господарський відділ, що існував при штабі кожної німецької армії. Його очолював офіцер зв'язку управління воєнного господарства та озброєння, який підлягав начальнику генерального штабу армії і одночасно, як фахівець, перебував при головному квартирмейстерові. Його завдання полягало в тому, щоб надавати допомогу фахівцям в їх роботі з забезпечення військових частин усім необхідним з ресурсів окупованих територій. Він також мав займатися підготовкою і проведенням загальної економічної експлуатації цих територій для потреб воєнного господарства відповідно до спеціальних директив «Східного економічного штабу»²¹.

Керівник господарського відділу мав надсилати звіти про діяльність своєї структури до «Східного економічного штабу» і господарської інспекції своєї армійської групи.

З огляду на ту обставину, що господарський відділ мав охопити своєю діяльністю досить велику територію, а також враховуючи складність поставлених перед ним завдань, у розпорядження його керівника передавався один технічний батальйон для відбудови комунальних підприємств, забезпечення постачання газу, води, електроенергії, усунення аварій у комунальному господарстві тощо.

Господарському відділу також додавалися — один технічний взвод для відбудови підприємств харчової промисловості, розвідувальні підрозділи для виявлення і охорони промислових підприємств, запасів мінеральної сировини, продуктів харчування, техніки, ремонту обладнання тощо²².

Усі структури, що входили до «Східного економічного штабу», мали завдання розгорнути свою діяльність задля ефективної і масштабної експлуатації окупованої східної території, особливо

України. В першу чергу необхідно було забезпечити німецьку промисловість сировиною, а збройні сили — продовольством. У наказі військового інтенданта верховного головнокомандування німецької армії «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р. наголошувалося: «Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дозволяє поповнювати склади і постачання військ за її рахунок. Про це має пам'ятати кожен командир і начальник під час війни в країні противника. Для збереження запасів Німеччини війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства»²³.

Про першочергове забезпечення збройних сил говорилося в згадуваних нами «Директивах по керівництву економікою в нових окупованих східних областях». «Всі потрібні нам сировинні товари, напівфабрикати і готову продукцію слід вилучати шляхом наказів, реквізицій і конфіскацій. Виявлені в прифронтовій смузі і в тилових областях продукти харчування, а також засоби побутового і особистого вживання і одягу поступають в першу чергу в розпорядження військово-господарських відділів для задоволення потреб військ»²⁴.

Питаннями підготовки до економічного «освоєння» окупованих територій займався «Управління воєнної економіки і озброєння штабу головнокомандування вермахту», очолюване генералом Г.Томасом. Як пише відомий російський дослідник В.Дашичев, це управління «було свого роду воєнно-економічним генеральним штабом фашистської Німеччини. Воно було одним з найважливіших органів німецького мілітаризму, де розроблялася теорія і практика підготовки і забезпечення війни в економічному відношенні»²⁵.

Опрацьовуючи плани війни, нацистське керівництво сподівалося покрити дефіцит продовольчих і сировинних ресурсів за рахунок окупованих радянських територій. Генерал Г.Томас у своїй доповідній штабу головнокомандування вермахту «Воєнно-економічні наслідки операцій на Сході» від 13 лютого 1941 р. переконував нацистських провідників у тому, що «в перші місяці після окупації для Німеччини наступить полегшення як в галузі продовольчого постачання, так і в галузі сировинних ресурсів»²⁶. Для цього важливо запобігти знищенню запасів продовольства, сировини, оволодіти нафтовими районами Кавказу, вирішити транспортну проблему. В сільському господарстві важливо було вжити заходів, щоб зберегти та поповнити технікою МТС і забезпечити її паливом. На думку Г.Томаса, у промисловій галузі успіх залежатиме

від захоплення неушкоджених і негайної відбудови зруйнованих електростанцій, забезпечення сировиною промислових підприємств європейської частини СРСР. Г.Томас надавав надзвичайно важливого значення забезпеченню промисловості Німеччини з окупованих східних областей каучуком, вольфрамом, міддю, платиною, оловом, азбестом та іншою мінеральною сировиною, якої не було в Німеччині. Німецьке керівництво цікавили також нафтоносні райони СРСР як головної умови забезпечення військової техніки паливом²⁷.

Генерал Г.Томас, розробляючи плани економічної експлуатації окупованих східних територій, був зацікавлений у залученні до цієї справи німецьких монополій. Він одночасно був членом спостережної ради концернів «Бергманн — Борзіг» і «Герман Герінг». В одній зі своїх доповідних від 28 лютого 1941 р. до вищого керівництва рейху з приводу створення «Східного економічного штабу» писав, що «до виконання цього завдання з самого початку було б доцільно підключити надійних представників німецьких концернів і, спираючись на їх досвід, можна без зволікання здійснювати успішну роботу»²⁸.

Німецькі фахівці, які прибували на окуповану територію, зіткнулися з повною розрухою, спричиненою військовими діями, наслідками евакуації радянською владою виробничих потужностей, зокрема в сільському господарстві України. Керівник «Східного штабу економічного керівництва» державний секретар П.Кернер в одному зі своїх документів, підготовленому в листопаді 1941 р., на наш погляд, дав досить об'єктивну оцінку становища на окупованій території України. Він писав, якщо порівняти Волинь, яка недовго перебувала під владою більшовиків, з центральними областями України, то остання здається родючим і добре обробленим садом. За 25 років більшовицького панування кошти витрачалися головним чином на озброєння СРСР. Це призвело сільське господарство до повного занепаду. Майже всі сільськогосподарські будівлі напівзруйновані, поголів'я тварин дуже скоротилося, трактори, машини, реманент прийшли в непридатність. Тракторні заводи були переобладнані для виробництва танків, тому тракторний парк не оновлювався²⁹.

П.Кернер зазначав, що до цих величезних збитків, завданих більшовицьким пануванням, приєдналися втрати, завдані війною. Коли німецька армія досягла України, збирання врожаю було в самому розпалі. У вигині Дніпра і далі до Чорного моря воно було

наполовину завершене. Під час бойових дій більшовики вивозили трактори або виводили їх з ладу, цінні деталі сільгоспмашин були сховані або знищені. Керівники колгоспів і радгоспів, переважна частина більшовицьких функціонерів втекли. Всі бухгалтерські документи були знищені. Коси і серпи, які щорічно після закінчення жнив поверталися до колгоспів, були також вивезені. Внаслідок нестачі машин і тракторів майже увесь урожай доводилося збирати з допомогою невеликої кількості кіс і серпів. Тому збирання врожаю затягувалося місяцями до кінця вересня. Через нестачу коней і возів було дуже важко звозити хліб у скирти або підвозити до молотарок. Якщо трактори й були, то не вистачало пального для обмолоту хліба і оранки під осінній посів. Внаслідок цього осінні польові роботи проходили дуже повільно, з великим запізненням, частина земель не була засіяна³⁰.

П. Кернер писав, що внаслідок ефективної діяльності його відомства було виявлено чималу кількість радянських організацій і структур, що виконували одну й ту ж роботу, в документації спостерігалась плутанина тощо. На допомогу прийшли місцеві фахівці, які були готові співпрацювати з німцями, сприяти налагодженню сільськогосподарського виробництва. Спільно з ними було проведено велику роботу з усунення організаційних недоліків, створено, по можливості, чітку структуру для керівництва організаціями, установами. Спільно з місцевими фахівцями німецькому керівництву вдалося вирішити в Україні завдання, висунуті урядом щодо виробництв сільськогосподарської продукції, сировини для промисловості³¹.

Серйозною проблемою для нацистського керівництва було формування окупаційних органів влади. Згідно з планами на окупованих територіях необхідно було сформувати 15 комісаріатів лише обласного масштабу. Для їх укомплектування міністерство А. Розенберга відібрало і послало на схід 144 офіцери із штурмових загонів нацистської партії, 711 чиновників міністерства внутрішніх справ та організації «Трудовий фронт»³².

За даними господарської інспекції, що діяла в Україні станом на 15 квітня 1942 р., тут діяло 7613 обласних, окружних і районних сільськогосподарських керівників, що прибули з Німеччини. Вони з допомогою місцевих фахівців займалися експлуатацією природних і людських ресурсів України.

Однак, за свідченнями представників окупаційної влади, постійно спостерігався дефіцит кадрів. У директивах Г. Герінга з цього

приводу наголошувалося, що «для забезпечення економічного успіху, що служить німецьким інтересам, необхідно залучати до співпраці у можливо ширшому масштабі керівних працівників господарських комісаріатів, головних управлінь та інших господарських організацій, а також керівників сільськогосподарських і промислових підприємств... Вирішальним моментом насамперед є діяльність господарського апарату, що служить німецьким інтересам, при найменшій затраті німецьких сил»³³.

Питання ефективної експлуатації східних окупованих територій постійно знаходилося в полі зору керівників нацистської Німеччини. 16 липня 1941 р. у ставці А.Гітлера відбулася нарада за участю рейхсляйтера А.Розенберга, рейхсміністра Г.Ламмерса, фельдмаршала В.Кейтеля, рейхсмаршала Г.Герінга, рейхсляйтера М.Бормана. На нараді йшлося про встановлення нового порядку на окупованих територіях СРСР. На той час величезні райони вже були під владою вермахту. За військами вирушили на Схід групи і команди німецьких фахівців, яким доручалося «освоювати» східні простори для німецьких потреб.

Виголошена А.Гітлером промова зводилася до того, щоб не розкривати перед усім світом істинних планів на окупованих територіях. Фюрер говорив: ми маємо наголошувати, що змушені захопити територію СРСР з метою встановлення там порядку і забезпечення спокою, налагодження роботи транспорту, забезпечення населення всім необхідним, роботою. Наша діяльність буде спрямована в інтересах окупованого населення. Німецька пропаганда має наголошувати, що німці несуть свободу народам. Насправді ж, ми маємо проводити жорстоку політику, посилити всі необхідні запобіжні заходи, такі як страти, депортації населення, покарання за будь-який виступ проти нового порядку.

Фюрер наголосив, що все зводиться до того, аби «оволодіти величезним пирогом для того, щоб ми могли: по-перше, ним володіти; по-друге, керувати, по-третє, його експлуатувати»³⁴.

На нараді виступив А.Розенберг, який сказав, що в кожному комісаріаті ставлення до населення має бути різним. В Україні він пропонував виступити з обіцянками в галузі культури, варто було б піднести історичну свідомість українців, відкрити університет у Києві. В Україні, на думку А.Розенберга, потрібно було б підтримати потяг українського народу до незалежності. На ці висловлювання рейхсмаршал Г.Герінг реагував негативно. Він стверджував, що потрібно спочатку думати, як забезпечити себе про-

довольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше. Взагалі, чи ще існує на Україні інтелігенція, чи вся вона живе поза межами Росії, в еміграції. Г.Герінг, як і А.Гітлер, Г.Гіммлер та інші нацистські провідники принципово не визнавали Україну, а українців — за окрему націю, вважали їх росіянами.

У ході виступів лунали зауваження, що Розенберг багато уваги приділяє Україні. Коли зайшла мова про Крим, фюрер сказав, що він має бути частиною німецької імперії. Розенберг знову висловив свої сумніви щодо частини проживаючих там українців. Гітлер запропонував передати Галичину до складу Генерального губернаторства, підпорядкувавши її рейхсміністру, губернатору Г.Франку. Він наголосив, що найважливішою територією на найближчі три роки, без сумніву, буде Україна. Тому там потрібен саме Е.Кох³⁵.

У подальшому Гітлер неодноразово повертався до ролі України в процесі освоєння і експлуатації східних територій. Зокрема, 19 вересня 1941 р. у розмові з рейхсміністром Г.Ламмерсом і рейхскомісаром України Е.Кохом вони торкнулися питання «вільна Україна». Вважаючи територію України важливою в економічному плані, А.Гітлер і Е.Кох відкинули саму ідею самостійної України.

На нараді рейхскомісар України Е.Кох підтримав Гітлера, наголосивши, що у поводженні з українським населенням з самого початку потрібно бути твердим і жорстоким. Він обіцяв своєму фюреру викачати з України сировину, продовольство, особливо хліб, до останньої зернини. Що буде з місцевим населенням — це його не стосується.

Гітлеру завжди подобалися думки Е.Коха, тому він сказав, що Е.Кох — саме та людина, яка його добре розуміє і виконає всі його настанови щодо експлуатації українських людських і матеріальних ресурсів.

Особистий радник Гітлера штандартенфюрер СА В.Кеппен, який записував наради за участю свого шефа, тоді занотував: «У головному штабі фюрера ставлення до Коха дуже привітне. Всі вважають його «другим Сталіном», який зможе якнайкраще виконати своє завдання»³⁶.

29 вересня 1941 р. А.Гітлер запросив на розмову міністра східних окупованих областей А.Розенберга. На нараді були присутні Г.Ламмерс і М.Борман. Розмова знову велася навколо питання про Україну. Фюрер переконував присутніх у важливості продовження розпочатої роботи в Україні. Там чудова земля, яка через

занедбаність за часів більшовизму не давала максимуму того, що вона може дати при німецькому господарюванні. Продовольством та іншими природними ресурсами з України можна було б забезпечити не тільки Німеччину, а й інші країни Європи³⁷.

Повертаючись неодноразово до питання про «облаштування» окупованої території України, фюрер конкретизував свої плани. У вересні 1941 р. він видав меморандум, в якому йшлося про те, що він «зберігає за собою право приймати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями»³⁸.

Фюрер зауважував, що він знає про те, що серед української спільноти ширяться протести проти поділу України, заборони її самостійного існування. На думку Гітлера, це політичне питання, яке він вирішуватиме особисто в майбутньому. На всі скарги українців щодо передачі окремих територій України під управління генерал-губернатора Г.Франка або Румунії необхідно відповідати, що «Україна була врятована завдяки німецькій крові, і що з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно із загальними політичними потребами»³⁹.

Фюрер декларував, що в разі необхідності в майбутньому буде допущена участь деяких українців до управління країною на рівні повітів і регіонів у формі комітетів довіри. У вищі органи влади поодинокі достойні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультацій, але виключаються будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру. Гітлер наголосив, що «кінцева економічна мета — це природний розвиток України як житниці Європи. З іншого боку, весь східноєвропейський простір повинен стати головним ринком промисловості Західної Європи, товари якої будуть оплачені продовольчими товарами й сировиною»⁴⁰.

На думку фюрера, до українського населення з огляду на те, що воно покійно співпрацює з німцями, потрібно ставитися з доброзичливістю. Однак серед німців, — зауважував фюрер, — спостерігається прагнення зберегти місцевому населенню їх власні звичаї, традиції у повсякденному житті і навіть деякі спроби підняти життєвий рівень. Це повинно бути категорично заборонено⁴¹.

На думку Гітлера, не потрібно обмежувати вживання усної та письмової української мови. Не слід чинити перешкод початковій школі. Українська преса, що дозволяється в обмеженому обсязі, підлягає суворій цензурі. Церква дозволяється за умови, що вона

не займатиметься політикою. Разом з тим, необхідно контролювати, щоб релігійні центри не стали місцями масового паломництва, центрами руху за автономію України.

У своєму меморандумі Гітлер висловився стосовно того, що участь німецьких службовців, солдатів вермахту в українських національних святах має обмежуватися винятковими випадками, безпосередньо пов'язаними з окупацією німецькими військами певних місцевостей. Німецькі органи влади в жодному разі не повинні брати на себе організацію українських традиційних свят, різноманітних урочистостей тощо⁴².

А.Гітлер та його найближче оточення неодноразово висловлювалися про політичний устрій України. Фюрер не погоджувався з А.Розенбергом, який пропонував надати певної автономії Україні. Він не приховував, що має намір зробити з України німецьку колонію. Згідно з концепцією А.Гітлера «не може бути й мови в найближчі десятиліття про незалежну Україну. Фюрер думає про німецький протекторат в Україні принаймні на 25 років»⁴³, — зафіксував його висловлювання В.Кеппен.

Під впливом А.Гітлера міністр східних окупованих областей А.Розенберг змінив свої ліберальні погляди щодо України, хоча часом пропонував дещо пом'якшити жорстоку окупаційну політику. Згідно з генеральною політичною лінією націонал-соціалістичної партії А.Розенберг видав необхідні розпорядження про заборону на існування будь-якої української політичної партії, вимагав покласти край будь-яким політичним домаганням українців. Їх роль і завдання зводилися до того, щоб сумлінно працювати на користь Німеччини. В інструкціях рейхскомісару «Україна» Е.Коху від 18 листопада 1941 р. А.Розенберг писав, що необхідно вжити заходів з тим, аби українське населення було віддане Німеччині, виявляло бажання до праці задля виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини для німецької промисловості. Важливі завдання ставилися для забезпечення збройних сил продуктами харчування на східному фронті⁴⁴.

Однак, як показав час, бажання і прагнення нацистського керівництва часто не збігалися з реаліями життя на окупованих територіях. Збройний опір, що його відчайдушно чинила Червона армія, нестача стратегічних промислових, сільськогосподарських, людських ресурсів негативно впливали на подальші наступальні можливості вермахту. Під впливом обставин змінювалися політичні настрої населення окупованої території, яке не сприймало

силових методів і засобів, з допомогою яких нацисти вибудовували новий порядок.

Та все ж, попри ці об'єктивні обставини, нацисти розгорнули ефективну експлуатацію українських природних багатств, особливо в галузі сільського господарства. Це тема окремого спеціального дослідження.

¹ *Дашичев В.И.* Банкротство стратеги германского фашизма: исторические очерки. Документы и материалы. В 2-х т. — Т. 2. — М., 1973. — С. 18.

² Там само. — С. 23.

³ Там само. — С. 24.

⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и мат. в 3-х томах. — Т. 1. — К., 1980. — С. 326.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України — Ф. ФКМ. 8. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 23.

⁶ Там само.

⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 30–31.

⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и мат. в 3-х томах. — Т. 1. — С. 333.

⁹ *Дерейко І.І.* Структура окупаційних органів Рейхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. Зб. статей. Вип. 8. Ч. 1. — К., 2004. — С. 262.

¹⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и мат. в 3-х томах. — Т. 1. — С. 327.

¹¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 14.

¹² *Дерейко І.І.* Назв. праця. — С. 265.

¹³ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. — М., 1971. — С. 105.

¹⁴ *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика). — К., 1994. — С. 246.

¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 4–5.

¹⁶ Там само. — С. 7.

¹⁷ Там само. — С. 9.

¹⁸ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. Заставенко Г.Ф. — М., 1985. — С. 19.

¹⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 10.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — С. 11.

²² Там само. — С. 12.

²³ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. — Кн. 1. — К., 1985. — С. 291.

²⁴ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). — М., 1965. — С. 154.

²⁵ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 1. — С. 152.

²⁶ Там само. — Т. 2. — С. 182.

²⁷ Там само. — С. 183.

²⁸ Там само. — С. 18.

²⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (Далі РГАСПИ). — Ф. 17. — Оп. 125. — Д. 177. — Л. 74.

³⁰ Там само. — Арк. 75.

³¹ Там само.

³² *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 18.

³³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 7.

³⁴ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С. 513.

³⁵ Там само. — С. 515.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — С. 535.

³⁸ Там само. — С. 529.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — С. 530.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — С. 181.

⁴⁴ Там само. — С. 186.

Ірина Погребинська

АВТОНОМІЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Політична течія автономізму і єврейські національні автономії були помітним феноменом ідейно-політичного, громадського і культурного життя країн Східної, Центральної Європи і Балтії першої третини ХХ століття. Обсяг освоєння реально-історичного і ідейно-історичного комплексу проблем, зосереджених навколо автономізму, свідчить про те, що «єврейська тема» — інтегральна

частина історичного досвіду і сучасності країн єврейської діаспори, один з конституюючих елементів національної ідентичності навіть за умов відсутності більш-менш значної єврейської громади. Вивчення впливу автономізму на формування національної ідентичності у контексті етнонаціональних і історіографічних досліджень зумовлено низкою причин теоретичного і прагматичного характеру, зокрема пошуком релевантних моделей національної інтеграції у полікультурному просторі українського суспільства.

В історіографії новітнього періоду ідеологія і практика автономізму здебільшого традиційно протиставляється сіонізму за критеріальною ознакою кінцевої цілі цих двох найбільш потужних єврейських національних концепцій. В умовах сучасних світових державних реалій це формує стійку тенденцію до загальної оцінки автономізму як тупикової або аутсайдерської ідеологічної гілки єврейської національної думки, що, у свою чергу, на соціетальному рівні руйнує консенсусне підґрунтя національної ідентичності у її «національному» і «державному» розумінні. Дослідження автономізму як складової широкого дискурсу еволюції ідеологій і політичних режимів початку ХХ століття дозволяє уточнити уявлення про його місце у системі «колективна національна ідентичність», про вплив автономії на розвиток суспільства у імперську та післяімперську добу.

Упродовж багатомісячної єврейської історії у діаспорі автономізм був однією з найважливіших форм єврейського національного життя. Зумовлений монізмом діаспори (існуванням без суспільно-духовного центру у Палестині) і жорсткими соціально-релігійними обмеженнями існування поза межами власної держави, автономізм виконував роль міцного фактора національного самозбереження. Відродження єврейської національної ідеї наприкінці ХІХ ст. збіглося з першою хвилею єврейської еміграції, у тому числі у Палестину (перша алія). У зв'язку з тим принцип автономізму набув спочатку територіального забарвлення. Засновник палестинофільства Л. Пінскер у роботі «Автоемансипація. Заклик російського єврея до одноплемеників» (1882) доводив необхідність автономної єврейської території у Палестині як єдиного засобу врятування розсіяної нації. На початку 90-х рр. ХІХ ст. почало формуватися прагнення до автономної організації єврейського робітничого класу у діаспорі, що привело до створення у 1897 р. Бунду. Але ідея єврейських національних прав у той час ще не отримала розуміння серед єврейської соціал-демократії і на першому з'їзді Бунду партія

обмежилася вимогою лише громадянського, а не національного рівноправ'я¹.

Того ж року автономізм вступив до нової фази свого розвитку: з вересня 1897 р. у часописі почала друкуватися серія статей С.М. Дубнова «Листи про старе і нове єврейство»², у яких він висунув принцип необхідності розвитку автономізму у країнах проживання. Сутність концепції Дубнова полягала в тому, що євреї мали отримати не тільки громадянське, а й національне рівноправ'я у межах, що допускає цілісність державного організму. Основною структурною ланкою національної автономії мала стати громада, що, на думку Дубнова, відповідало тогочасним соціальним умовам. Функціональний автономізм Дубнова відрізнявся відсутністю радикальності та акцентом на секулярні форми діяльності, хоч вчений і не заперечував роль іудаїзму у формуванні єврейського характеру. Суттєвою складовою колективної ідентичності прихильників ідеї автономізму у її первісному, дубновському варіанті була опора на помірковані ліберально-демократичні ідеї і легітимні форми діяльності. Головним культурним фактором, на якому наполягали автономісти, була мова їдиш, яку вони вважали разом з івритом та іншими цінностями національної культури міцною силою самозбереження.

Концепцію автономізму було втілено у програму Єврейської Народної партії (Фольксспартей). Згідно з програмою Фольксспартей найбільш коштовними для євреїв, як і для інших націй, тобто такими, без яких неможлива рівність всіх громадян перед законом, є свобода мови і автономія школи. Провідні діячі Фольксспартей наголошували, що їхні вимоги у галузі національно-культурної автономії цілком сумісні з загальноімперським законодавством і обласними автономіями. Аналізуючи місце ідеології Фольксспартей у тогочасному єврейському ідентифікаційному просторі, слід зазначити, що широкі загальнонародні цілі, які вона ставила, перебували у протиріччі з обмеженими можливостями політичного впливу. Разом з тим, члени партії відіграли значну роль у галузі єврейської культури і науки. Серед активістів автономізму були відомі історики, літератори, музиканти. Особливо велике значення мала їхня діяльність у великих містах «межі осілості», які стали справжніми осередками культурно-національного ренесансу³.

Створення «Союзу для досягнення рівноправ'я євреїв в Росії» уможливило поширення бази впливу ідеології автономізму. До цієї спілки увійшли представники різних легальних течій, не

виключаючи автономістів і сіоністів⁴. За оцінкою єврейських діячів демократичної спрямованості створення «Союзу...» «...було великою подією на єврейській вулиці»⁵. На Віленському установчому з'їзді було сформульовано мету Союзу: «Здійснювання повною мірою громадянських, політичних і національних прав євреїв в Росії; свобода національно-культурного самовизначення у всіх його виявленнях, зокрема ... у найширшій автономії громад, свободі мови і шкільної освіти». Другий з'їзд Союзу (листопад 1905 р.) постановив: «Задля здійснення у всій повноті громадянських, політичних і національних прав єврейського народу в Росії — розпочати скликання Загальноросійських Єврейських Установчих Зборів, для встановлення ... форм і принципів ... національного самовизначення та основ...внутрішньої організації»⁶.

Характерною рисою політичної самоорганізації народів Російської імперії початку ХХ ст., яка не оминула й єврейські партії, було поєднання марксистських і національних орієнтирів. Єврейські соціалістичні і соціал-демократичні партії будували свої національні програми навколо базових концепцій «сіонізм» і «автономізм». Серед партій соціалістичної спрямування ідеали автономізму найбільш послідовно поділяли представники Єврейської Соціалістичної робітничої партії (сеймісти)⁷.

Політичні зсуви у Російській імперії вимусили переглянути свої принципи у галузі національної політики і представників єврейської російської соціал-демократії, зокрема, найбільш масову робітничу єврейську партію — Бунд. На VI з'їзді (1905) Бунд включив до своєї програми вимогу національно-культурної автономії, тобто вилучення з відання держави органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури (народна освіта та інш.) і передачу їх нації в особі спеціальних установ, місцевих і центральних, що вибираються всіма її членами на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Порівнюючи концепцію Дубнова з баченням автономії Бундом, слід зазначити, що в його програмних документах не йдеться, на відміну від Фолькспартей, про права єврейських громад, тобто сутність автономії обмежується культурними вимогами.

Незважаючи на сталу тенденцію до зростання впливовості ідеалів сіонізму і поступовому їх втіленню у свідомість єврейського загалу які одного з ідентифікаційних маркерів, майже всі⁸ сіоністські партії Росії поступово включили в свої програми вимоги автономії. Підіймаючи національну свідомість в ім'я територіальної автоно-

мії, вони сприяли тому, що вимоги територіальної автономії доповнювалися вимогами культурної і персональної автономії у країнах проживання. У цьому контексті характерними є роздуми В. Жаботинського над природою автономії у діаспорі. У «Повісті моїх днів» він писав: «Що таке національна автономія у галуті? Це не що інше, як організація всього народу з допомогою офіційно наданих можливостей, замість часткової організації народу у формі такого обмеженого об'єднання, як сіоністська організація»⁹. Гельсінгфорський з'їзд російської сіоністської організації включив у свою політичну платформу лозунги автономії національних областей, гарантії прав національних меншин та визнання єврейської національності як єдиного цілого з правами самоврядування у всіх справах національного побуту. Згодом ці резолюції було підтверджено на Гаазькому конгресі 1907 р.

Представники Єврейської соціал-демократичної партії (По'Алей Ціон) підтримали національно-політичну автономію з економічною, культурною і фінансовою компетенцією у всіх внутрішніх національних справах. Відмінністю По'Алей Ціону у баченні майбутнього автономізму партією було те, що окремим пунктом її програми-мінімум ставилася вимога «територіальної автономії на демократичних засадах для єврейського народу в Палестині»¹⁰. Тим не менш, аналізуючи питання інтернаціоналізму і націоналізму пролетаріату у своїй програмі 1907 р. партія позитивно оцінила ідею автономії, зазначивши, що завдяки ній поширюється можливість мирної співпраці різних націй¹¹. Передумовою успіху практичної реалізації автономії По'Алей Ціон вважала прогрес у демократизації суспільства, свободу національного виховання, рівноправ'я мов і пропорційного представництва за національностями у законодавчих і адміністративних органах.

Формування національної самосвідомості у етнополітичних реаліях Російської та Австро-Угорської імперій вимагало також і вироблення принципів взаємовідносин з іншими націями, що виборювали право на вільний національний розвиток. Розбіжності щодо кінцевої політичної мети національного розвитку не виключали існування загальних для сіоністів і автономістів поглядів на єврейську національну політику, в основу яких було покладено принцип національної гідності.

Визначний ідеолог і практик сіонізму Владімір (Зеєв) Жаботинський запропонував покласти в основу взаємин між євреями діаспори та народами оточення взаємне визнання національних

прав, тобто дипломатичний принцип «адекватної поведінки»¹². «Делікатність у політиці може бути лише взаємною, інакше вона не припущена. Бо одне з двох: або всі народності мають рівні права на свою культуру і національне почуття кожної з них священне і недоторканне — або таких прав взагалі не існує. Або всім порівну, або нікому», — писав з цього приводу Жаботинський¹³.

Вимогу щодо взаємоповаги і обов'язкової толерантності у стосунках між націями висловлював у своїх творах і С. Дубнов. Він був глибоко переконаний в тому, що зближення євреїв з середовищем, яке їх оточує, повинно здійснюватися тільки на основі рівних прав. «Єврей, — наголошував Дубнов, — зближуючись з членом іншої нації, не повинен підкоряти свою народну індивідуальність його народній індивідуальності, натомість обидва вони мають підпорядковуватися вищому принципу рівноцінності всіх громадян. Якщо ж неєврей відхилить таке суспільне зближення на рівних правах, то єврей, який себе поважає, проголосить, що у даний момент зближення неможливе і небажане. Це буде ... сепаратизм, але сепаратизм вимушений, такий, що має на меті захистити свою національну свободу, свою національну честь»¹⁴.

Отже, і сіоністи, і автономісти висловлювалися на користь обов'язкового обопільного визнання національних інтересів, розглядали питання національних інтересів виключно у площині рівноправності і взаємної доброзичливості. Розуміння спільності інтересів тих національних сил, які ладні визнавати права своїх сусідів, було, таким чином, однією з колективних ідентифікаційних ознак двох основних напрямів єврейського політикуму. Як позитивний приклад міжнаціональної взаємодії В. Жаботинський наводив позицію українських національних партій, які «визнають право євреїв на єврейську національну культуру ... і вітають кожний проблиск націоналізації єврейства»¹⁵.

Після Першої світової війни автономізм досяг значних успіхів: право про захист меншин було включено у мирні договори, єврейську автономію задекларовано білоруським національним рухом, автономії з'явилися в УНР, ЗУНР, країнах Балтії, у територіальній формі — у СРСР. Оновлення «політичної карти» Східної Європи і Балтії з'явилося своєрідною точкою бифуркації для системи «традиційна єврейська ідентичність». Відтоді подальший її розвиток здійснювався у двох напрямках — в умовах держав, що утворилися внаслідок перемоги націоналізмів «останньої хвилі»: України, Литви, Латвії та Естонії та під впливом радянської ідеології.

За всієї різноманітності оцінок і поглядів на феномен автономії в Україні є теза, яка не викликає заперечення. Йдеться про детермінованість закону щодо автономії та його практичне здійснення національно-демократичними перетвореннями на постімперському просторі. Ця взаємозалежність підкреслювалася у найбільш відомій праці з цієї теми, роботі С. Гольдельмана «Жидівська національна автономія в Україні». «Гасло жидівської національної автономії перетворилося з абстрактної програмової точки на живу конкретну вимогу всіх жидівських національних партій у прямій причинній залежності з початком національних революцій усіх тих народів Російської імперії, які ... почали будувати своїми власними силами своє національне життя»¹⁶.

Утім, за подібністю інститутів єврейської автономії приховується низка відмінностей зовнішнього — конкретно-історичного змісту, та, умовно кажучи, внутрішнього, пов'язаного з особливостями національних дискурсів (де єврейський — їх складова) у період самовизначення. Коротко розглянемо, як ці особливості подано єврейською історіографією України, яка одночасно віддзеркалювала та впливала на своєрідність ідентифікаційних моделей. При цьому слід мати на увазі, що види ідентичності, про які йдеться, слід розуміти у веберівському сенсі, як ідеальні типи. У реальному житті вони внутрішньо неоднорідні і не вичерпують всього багатства варіантів ідентифікації в суспільстві.

Аналіз основного комплексу питань, до яких звертаються автори праць, написаних «по слідах» подій в Україні, дозволяє вважати одним з основних критеріїв історіографічного розподілу відношення до ступеня об'єму автономії у державній системі та інтегрованості в український уряд. Представники Бунду, По'Алей-Ціон, Фарейнігте та Національного Секретаріату (виконавчого органу Єврейських національних зборів) позитивно оцінювали діяльність українських урядів, скерованих на підтримку національних автономних органів. Засади щодо побудови єврейської автономії, які склалися з чотирьох основних структурних компонентів: місцевих громад, єврейського парламенту, Національної Ради як виконавчого органу, а також міністра з єврейських справ на загальнодержавному рівні, не викликали принципових заперечень жодної з єврейських партій. В реально-історичному плані вони інтерпретувалися як існування певної рівноваги, бажання дотримуватися порозуміння і перевагу компромісних тенденцій в єврейському політичному таборі. З точки зору ідентифікаційних моделей

українського єврейства оцінка діяльності у складі урядів дозволяє дійти деяких несподіваних висновків. По-перше, роботи Гольдельмана, Зільберфарба, Ревуцького, Марголіна, Гросмана, Фана та інших¹⁷ свідчать про високий ступінь інтегрованості єврейських партій у державотворчі процеси в Україні. Це означає, що досить поширена теза про існування «єврейського світу» як паралельного світові автохтонних народів є метафоричним перебільшенням, принаймні стосовно політичної еліти. По-друге, історіографічні оцінки подій періоду 1917 — початку 1918 років дозволяють знизити категоричність висловлювань про принципову світоглядну несумісність автономізму та сіонізму. З погляду єврейської традиції і розвитку подій і його трактування українською єврейською історіографією це цілком вписується у талмудичну формулу «діна ді малхута діна» — «закон держави є закон», відповідає ортодоксальному звичаю поважати легітимний уряд держави — тобто є непрямим свідченням існування спільної світоглядної моделі єврейського загалу України, яка актуалізувалася у період глобальних революційних зрушень.

У той же час історіографічний доробок віддзеркалює динаміку ідентичності українського єврейства і виражену багатовекторність стратегій ідентифікації, головними з яких у той час були сіонізм, автономізм та, власне кажучи, лівий радикалізм. Це простежується на прикладах вибору тем та видах історіографічних джерел. Для прихильників двох останніх тенденцій притаманні наративні роботи мемуарного характеру з переважанням фактологічної основи, акцентом на ролі особистостей і виходом на власне бачення проблеми у реальному часі і перспективі. Фундаментальна праця за редакцією провідних сіоністських діячів «Єврейська автономія і Національний Секретаріат в Україні» побудована здебільшого на документах, що надходили у Національний Секретаріат з місцевих єврейських громад, і дає змогу побачити «соціальний зріз» самосвідомості. З документів випливає, що у виборах до Єврейських Національних Зборів взяло участь 10 відсотків електорату; майже третина з тих, хто голосував, підтримала не політичні партії, а місцеві громадські угруповання гендерного напрямку, юнацькі клуби. З 77 відсотків тих, хто голосував за політичні партії, сіоністсько-релігійний блок здобув 58 відсотків голосів, Бунд — 19, а 20 відсотків поділили між собою По'Алей-Ціон, Фолькспартей і Фарейнікте. Спираючись на ці дані, можна як попередню гіпотезу припустити, що в зазначений період домінуючою ознакою ідентич-

ності єврейської діаспори були ідеали сіонізму. Водночас, присутність історичного центру не заважала розвитку форм діаспорної ідентичності і реальної інтеграції у суспільство, що оточувало. Підтвердженням стійкої діаспорної самоідентифікації є те, що єдиним питанням, щодо якого всі партії були однастайні, була підтримка закону про національну автономію в Україні. Зовнішніми проявами ідентифікаційної кризи були суперечки навколо питань про джерела влади для єврейської громади, мовні протистояння (їдиш — іврит).

Еволюція поглядів на перспективи культурно-національної автономії, а у більш широкому плані — на ідентифікаційні орієнтири єврейської діаспори Східної Європи, простежується і на прикладі політичної біографії і творчості Вольфа Лацького-Бертольдї, який в добу Центральної Ради обіймав посаду міністра з єврейських справ. Після поразки української революції Лацький-Бертольдї оселився у Ризі, де очолив впливову газету «Фрїморґн». Головним своїм завданням на цій посаді він вважав розвиток національно-культурної автономії єврейських громадян Латвії. У 1934 р., переконавшись у неможливості подальшого здійснення принципів автономії у її ліберально-демократичному варіанті, Лацький-Бертольдї виїхав до Палестини.

Матеріали, які віддзеркалюють ідентифікаційний статус «лівого крила» єврейського загалу у постімперську добу, містяться у роботах М. Шац-Аніна. Зміст та риторика його статей не залишають сумніву щодо критичного ставлення до ідей сіонізму і єврейського автономізму. «Про широку єврейську національну автономію, — пише він, — ... немало мріяли в світі. Вона одразу впала в руки сіоністів, тому мусила знайти свій сумний кінець». Невдачу національно-автономістських спроб Шац-Анін пов'язує з громадсько-політичною неспроможністю «провідних кіл єврейської буржуазії».

Наведений матеріал дозволяє зробити декілька попередніх висновків:

– Та частина історіографії єврейської автономії, яка розглядалася, експонує, інтерпретує і формує уявлення про стратегії ідентифікації в добу існування культурно-національних інститутів східноєвропейського єврейства;

– Підвищення ролі національних маркерів у оточуючих суспільствах привело до кількісного збільшення стратегій ідентифікації та до поляризації по вісі релігійне-національне-соціальне у моделях самоідентифікації.

– Нетривалий період існування національної автономії не дав можливості розвинути нові типи єврейської ідентичності в українському історичному контексті.

¹ Материалы для истории еврейского рабочего движения. Вып. 1. — СПб., 1906. — С. 76.

² Дубнов С.М. Письма о старом и новом еврействе. — СПб, 1907.

³ Иванов Владислав. Петроградские сезоны Еврейского Камерного театра / Искусствознание. № 2. — Москва, 1998. — С. 571–579.

⁴ Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 2-го съезда. СПб., 1905; Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 3-го съезда. — СПб., 1906.

⁵ <http://berkovich-zametki.com/2007/starina/November5>

⁶ Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 2-го съезда. — С. 27

⁷ Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX–XX столітті. Документи і матеріали. — К., 2002. — С. 99–100.

⁸ Єдиною з єврейських пролетарських партій, яка на той час не поділяла ідею національної автономії, залишилася партія сіоністів-соціалістів.

⁹ http://history.nfurman.com/zion/zion007_59.htm

¹⁰ Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX–XX столітті. Документи і матеріали. — С. 84–85.

¹¹ Там само. — С. 90.

¹² Клейнер Ізраїль. Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання. — Київ — Торонто — Едмонтон, 1995. — С. 63.

¹³ Жаботинський В. Отпор / Поляки и евреи. — «Восток». — С.-Петербург, 1913. — С. 65–66.

¹⁴ Дубнов С.М. и Динур Б.-Ц. Две концепции еврейского национального возрождения. — Библиотека Алия, 1990. — С. 87.

¹⁵ Жаботинський В. Поляки и евреи. — С. 65.

¹⁶ Гольдельман Соломон І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. — Мюнхен — Париж — Єрусалим, 1967. — С. 11.

¹⁷ Там само; Grossman M. et al. Di idische avtonomie un der natsionaler secretariat in Ukraine: materialn un dokumentn. — Kyiv, 1920. — С. 13.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПОГЛЯД

Національно-культурний розвиток держави, бажання зайняти належне місце серед народів світу неможливі без розвинутого почуття власної гідності, знання своєї історії, культури, ментальності. На сучасному етапі розвитку України з її полінаціональним населенням, широким спектром регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, релігійною неоднорідністю особливого значення набуває проблема консолідації української нації, розвитку її історичної свідомості, відновлення народних традицій і культури. Вирішення цих проблем, як показує досвід, значною мірою залежить від сучасної мовної політики держави. Мовні проблеми є актуальними в будь-якому суспільстві, особливо гостро вони відчуваються в поліетнічних державах, у яких переплітаються з економічними, соціально-політичними, національними, релігійно-конфесійними інтересами населення.

З проголошенням незалежності в Україні багато наукових праць та конференцій було присвячено аналізу мовної проблеми в державі, її історії та перспективам¹.

Україна, яка фактично розташована у центрі Європи, за всю свою багатотисячолітню історію відчувала на собі вплив та політичний тиск з боку інших держав, особливо в ті часи, коли її землі входили до складу цих держав. З середини XVII ст. значна частина українських земель увійшла до складу Росії і тому не випадково, що саме російська політика значною мірою вплинула на подальшу долю України, її розвиток.

Між Україною та Росією за довгі роки розвитку в єдиній державі склався особливий характер відносин, який сьогодні визначається їхньою традиційною близькістю в територіальному, економічному та історико-культурному плані, значним відсотком етнічних росіян серед населення України та українців у Росії, глибокими духовними коренями народів.

Урядова ж політика царської Росії щодо України під час входження українських земель до її складу зводилася в основному до такої головної мети, як досягнення повного злиття українців з російською народністю та знищення шкідливого для останньої

розуміння українцями своєї національної особливості серед інших народів імперії. У своїй суті то була політика великоросійського централізму на межі з шовінізмом.

У книзі «Мова і нація» автори В.Іванішин та Я.Радевич-Виницький висловлюють думку, що політику царизму до народної української мови слід охарактеризувати як лінгвоцид — свідоме, цілеспрямоване нищення мови як головної ознаки етносу — народності, нації². Одним з перших документів у цьому плані був Указ Петра I від 1720 р. про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, які необхідно «для повного узгодження з великоросійськими, з такими ж церковними книгами справляти..., щоби ніякої різниці і окремого наріччя в них не було»³.

Культурне життя українського народу з другої половини XVII ст. розвивалося в основному в умовах боротьби за свою незалежність і державність. У цьому процесі питання збереження рідної мови було одним з найголовніших.

Важливим фактором активізації українського національного руху в Російській імперії стали ідеї Великої французької революції кінця XVIII ст., які радикалізували українське суспільство та стимулювали пошуки шляхів перетворення існуючих в імперії порядків.

Епохальною подією для активізації національно-визвольного руху, популяризації української мови і всієї культури було видання у 1798 р. Іваном Котляревським поеми «Енеїда», у якій вперше була використана українська народна мова як літературна. Саме цей твір поклав початок нової української літератури.

У 1818 році появилася перша «Грамматика малоросійського наречія» Олекси Павловського, складена ще в 1805 р.⁴. Зусилля послідовників І. Котляревського та особливо творчість і громадська діяльність Т. Шевченка, вихід у 1840 р. його «Кобзаря» остаточно закріпили за українською мовою статус літературної, пробудили національну свідомість українців, що, загалом, сприяло розгортанню боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Але розвиток українського національного руху вважався небезпечним для правлячих кіл Російської імперії. Навіть у період значних політичних змін цар Олександр II, який відомий своїми ліберальними реформами, затвердив Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 р. про заборону української мови, у якому зазначалося, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя її, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на

неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова»⁵.

Ще один документ, підписаний Олександром II, відомий, як Емський указ 1876 р., забороняв українське письменство. Заборонялося друкувати українською мовою книжки і навіть тексти до нот, ставити українські театральні п'єси й виконувати прилюдно українські пісні⁶. Цей жорстокий наказ не зміг вбити ані української національної думки, ані української літератури, але він свою справу зробив — політична активність українських громад, що діяли у той час, дуже впала.

Переслідування з боку російського уряду примусили українських діячів усе більше звертати свої погляди на сусідню Галичину, де революція 1848 року викликала серед українців жвавий національний інтерес. У Львові «Собор руських учених» ухвалив установити основи української граматики й правопису, заявивши про самостійність української мови та її єдність на цілім етнографічній просторі від Карпат до Кубані, а у Львівському університеті була заснована кафедра української мови й літератури⁷.

Російський уряд заохочував переселення в Україну представників інших національностей, і в першу чергу росіян, з метою, окрім вирішення економічних проблем, також політичною — послаблення українського руху.

Початок ХХ ст. в діях Росії позначився швидким зростанням політичного та національного визвольного руху. Російський абсолютизм під натиском громадської думки й під впливом внутрішнього розкладу здавав помалу свої позиції. У період революції 1905–1907 рр. на деякий час українці змогли здобути свободу від спеціальної цензури, розширили межі літературної роботи, збільшили кількість українських видань, організували громадську діяльність у сфері народної освіти, з'явилася легальна українська преса.

Українська національна самосвідомість проявила себе у цей період національним представництвом у першій та другій Державних Думах, коли представники української парламентарної громади ставили проблеми про потреби українського населення в галузі народної школи, націоналізації середньої та вищої освіти, а також про реформи місцевого врядування, економічних та соціальних відносин.

Однак з поразкою революції розпочався новий період переслідувань українського руху. Уряд почав помалу ліквідовувати здобутки революційних років. Цей період збігся з активізацією націоналістичних тенденцій у російському суспільстві, на які спирався у своїй політиці міністр внутрішніх справ, а згодом — голова уряду Росії П. Столипін.

Боротьба з «прагненням іногородців до національного самовизначення» стала одним з гасел столипінського врядування — і до цих іногородців уряд свідомо включив українців. У ряді циркулярів по відомству Міністерства внутрішніх справ П. Столипін оголосив боротьбу з українством державним завданням, покладеним на Росію з XVII ст. Він пояснював, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах»⁸. Багато українських періодичних видань було заборонено, українські товариства закривалися. Коли ж розпочалася Світова війна, то було припинено майже всі прояви українського культурного життя.

Загальноєвропейська політична та економічна криза, Перша світова війна призвели до падіння самодержавства. Суттєві зміни у суспільстві сприяли піднесенню національно-визвольних процесів майже на усій території колишньої Російської імперії.

У період української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., коли український народ створив власну державу (УНР, Гетьманат, Директорія) і декілька років підтримував її існування, відбувалася консолідація українських сил і кардинальні зміни культурного характеру, що проявилось також і у вирішенні мовної проблеми — українська мова стає державною.

У березні 1918 р. був оприлюднений Закон Центральної Ради про державну мову, у якому говорилося про те, що по всіх торгово-промислових, банкових і т.п. закладах, конторах, які зобов'язані давати публічні справоздання, мовою в діловодстві має бути державна українська⁹.

Меморандумом Українського наукового товариства у Києві за права української мови підкреслювалося: «Мовою виявляється й душа народу, і його обличчя. Політичні права народу в великій мірі означаються політичними правами його мови. Справжні державні права має народ тільки доти, доки його мова є державна. І навіть культурно розвиватися може український народ без пе-

репон тільки тоді, коли забезпечені будуть політичні права для української мови, бо суспільне будівництво нерозривно зв'язано з будівництвом державним»¹⁰.

Дуже важливе значення мало прийняття Закону Директорії УНР про державну мову в Українській Народній Республіці, який затверджував, що «державною мовою в Українській Народній Республіці вважається Українська мова. Через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті й всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах. Приватним особам дозволяється звертатись до цих установ на їх мовах»¹¹.

Зі встановленням радянської влади, її представники змушені були піти на проведення українізації, оскільки перебували під впливом національно-визвольної боротьби в Україні і прагнули забезпечити собі підтримку місцевого населення. Українізація здійснювалася в певних, дозволених центром, рамках. 20-ті роки ХХ ст. стали черговим періодом національного відродження. Зростала кількість шкіл з українською мовою навчання, книжок, газет, журналів, українською мовою перекладалося діловодство державних установ. Відбувся бурхливий розвиток української культури, широке залучення до радянського культурного будівництва української інтелігенції.

Але з кінця 20-х років політика українізації поступово згортається і радянська влада повертається до політики русифікації, яка тривала вже фактично до самого розпаду Радянського Союзу. В Україні російська мова стає не тільки мовою міжнаціонального спілкування, але і по-справжньому рідною для багатьох українців, особливо мешканців великих міст України, східних та південних регіонів республіки. Багато хто з українців стали функціонально безграмотними у плані знання української мови. А ті, хто вважав українську мову рідною, повсякденно не спілкувалися нею. І таких було багато. Тобто, за радянських часів склалася ситуація, коли громадяни, що мешкали в Україні, не вважали рідною для себе мову своїх предків, своєї держави, не вивчали її та легко обходилися без неї.

Навіть у регіонах компактного проживання українців, де вони становили більшість, українська мова посувається на друге місце у побутовому спілкуванні, а тим більш у сфері освіти, науки, культури.

Усе це було наслідком мовної та загальної культурної політики, яка склалася в Україні ще за часів Російської імперії, коли

українська мова активно витіснялася з сфер наукового та культурного спілкування, діловодства, політичного життя. Багато представників інтелігенції, чиновництва, впливових кіл суспільства вважали для себе ганебним спілкуватися мовою простого народу, а для кар'єрного зростання необхідно було оволодіти російською мовою.

Політика русифікації часто приводила до того, що в деяких, навіть великих містах Української РСР були ліквідовані школи з українською мовою навчання.

З 1945 р. Україна була повноправним членом ООН, але в жодному документі не говорилося про державний статус української мови. У той же час, як вважають В.Іванішин, та Я.Радевич-Винницький, взагалі створювалися привілеї для російської мови¹².

За даними Всесоюзного перепису населення, проведеному у 1979 р., серед 36,5 млн. українців, які проживали в Українській РСР, не вважали українську мову рідною майже 4 млн. осіб¹³.

Проблема мови в державі не залишалася без уваги керівництва. Так, Президент України Л. Кучма у своїй книзі «Україна — не Росія» наводить такі цифри: за даними перепису 1989 року 12,3% українців, що жили в Україні, оголосили, що не вважають українську мову рідною. Він підкреслював, що не 12,3% усіх жителів республіки, а саме українців, а серед росіян, які проживали в Україні, взагалі 2/3 не володіли українською мовою. Усього в тодішній Україні не знали української мови 11,8 млн. осіб, або 23% населення республіки¹⁴.

Дослідження у цьому плані показують стійку тенденцію поширення русифікації в УРСР. За роки Радянської влади ця тенденція у менталітеті українців, особливо у східних та південних регіонах, закріпилася. Причому, ніхто не змушував у школах, інших закладах освіти дітей та їх батьків відмовлятися від вивчення української мови. Відмовлялися від неї добровільно і свідомо, враховуючи значення та широкі перспективи знання у суспільстві російської мови як мови міжнаціонального спілкування, яка надавала суттєві переваги під час вибору майбутньої професії, навчального закладу, місця роботи у масштабах усього Радянського Союзу. Про це свідчить, наприклад, те, що за даними на липень 1990 року питома вага продукції українською мовою на книжковому ринку України становила навіть менше 20%¹⁵.

У той же час в Радянській Україні, так само, як і в інших радянських республіках, панувала марксистсько-ленінська ідеологія

пролетарського інтернаціоналізму, заснована на перевазі загально-класових інтересів над національними, на перспективі зближення і, за кінцевим рахунком, злиття націй, хоча, в той же час, ця ідеологія не відкидала необхідність «розквіту націй» як умову їх зближення.

Сумісне існування багатьох народів у межах однієї держави (Російська імперія, Радянський Союз) сприяло тому, що українці, так само як і представники інших національностей, брали активну участь у розвитку загальноімперської культури. Вони були включені у процеси державного культурно-політичного будівництва. Причому, значною мірою, і росіяни в Україні, і українці в Росії створювали сумісну культурну спадщину народів, у тому числі українського та російського. Культурні досягнення мають загальнолюдську цінність. Це означає, що російська культура та культурна історія завжди будуть тісно пов'язані з культурою та історією українською.

У Російській імперії та СРСР було загальне інтелектуальне господарство, власником якого є також Україна. Таким чином, майже неможливо точно визначити національну належність науково-технічних досягнень та всієї культурної спадщини. Багато хто з вчених-українців працював на єдину державу — Російську імперію, Радянський Союз, — не виділяючи суто українську науку, культуру.

У той же час держава найжорстокішими засобами боролася з проявами українського «націоналізму». Фактично кожне прославлення України сприймалося центральною владою як націоналізм, у чому була своя логіка тоталітарної системи, коли серед громадян однієї держави кожне утвердження української самобутності було потенційно «антимосковським», що підкреслювало відмінність українців від росіян, а це, на думку радянських керівників, могло привести до сепаратизму. За словами Я. Радевича-Винницького, не дивом було те, що вся номенклатурна верства денационалізувалася й асимілювалася, нерідко переходячи з «польськомовного» населення в «російськомовне» чи навпаки, аби розмовляти мовою влади, армії, освіти, панівної ідеології і т.д.¹⁶. Українська мова цілеспрямовано і невпинно витіснялася з усіх суспільно важливих сфер і навіть із побуту. Розглядаючи мову як фактор політики, Радевич-Винницький наводить слова М. Горбачова наприкінці його діяльності як Генерального Секретаря ЦК КПРС, який констатував: «...на Україні навіть доходило до того, що під загрозою була українська мова — мова великого народу». Автор підкреслює, що найстрашнішим наслідком тривалої політики

брутальної денаціоналізації України стало перетворення значної частини українців на «русскоязычное население»¹⁷.

Загальна криза радянського суспільства, яка проявилася у 80-х рр. ХХ ст., призвела до кардинальної реформи політичної системи, що, в свою чергу, сприяло демократизації суспільства, підриву основ тоталітарної системи, відродженню національної свідомості українського народу.

Дуже велике значення у цей період мало прийняття у жовтні 1989 р. Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР, у якому відзначалося, що українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Особливо відмічалось, що «Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності»¹⁸. У статті 2 цього ж документа було вказано на те, що відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова¹⁹.

Як не дивно, перші заходи щодо реалізації цього закону викликали певну стурбованість та занепокоєння навіть з боку значної кількості українців, які недостатньо володіли українською мовою.

Подальші політичні зміни в державі привели до ухвалення Верховною Радою 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, яка поклала початок мирному процесу відродження державної незалежності. У цьому документі окремо зверталася увага на мовну проблему. «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя»²⁰.

Історична подія — проголошення незалежності України — відіграла визначальну роль у процесі національного відродження. Становлення України як суверенної держави відбувалося одночасно з усвідомленням якісно нової історичної геополітичної ситуації. Незважаючи на спільність багатьох параметрів життєдіяльності двох сусідніх держав — України та Росії, у кожній з держав існують абсолютно відмінні геополітичні, культурні, економічні, ідеологічні тощо орієнтири.

Характерною рисою складного державотворчого процесу в Україні було те, що він відбувався без крові та національних конфліктів, хоча деякі проблеми суттєво впливали на внутрішнє становище,

а іноді і на зовнішньо-політичні стосунки. 90-ті роки ХХ століття розпочинають новий етап розвитку та функціонування української мови вже в незалежній Україні. Цей етап є досить нелегким для утвердження української мови в усіх галузях суспільного життя.

Розуміючи важливість та складність міжнаціональних відносин, Верховна Рада 1 листопада 1991 р. ухвалила «Декларацію прав національностей України», де у статті 1 підкреслювалося, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Відмічалося також, що дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом²¹.

Але прийняті документи не змогли відразу ж вирішити ряд проблем, що накопичувалися десятиріччями, серед яких також була мовна проблема, і в першу чергу російської мови та російськомовного населення. Багаторічна відсутність мовного українського середовища у деяких регіонах України та як наслідок нерозуміння громадянами необхідності переходу на українську мову у державі обумовили слабку зацікавленість значної частини населення вивчати та удосконалювати свою державну мову. Хоча варто наголосити, що національне виховання нерозривно пов'язане з мовою, історією, культурою, традиціями, обрядами та звичаями народу.

І, таким чином, питання державної мови, мов національних меншин, взагалі міжнаціональних відносин набуло великого значення. Як відмічають у своїй книзі В.Іванішин та Я.Радевич-Винницький, мова — це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття у вічності²².

Процес державотворення поставив завдання про необхідність перетворення української мови на державну мову як найважливішого засобу духовної консолідації нації, розвитку національної самосвідомості та становлення національної державності. У той же час, проведення різних заходів у цьому напрямі повинно враховувати реальний стан суспільної думки, фактичний рівень функціонування української мови у різних регіонах. Тим більше, що в Україні, як відомо, вельми значна російська діаспора, а майже 40% населення є російськомовними²³.

Прийняття Конституції України закріпило статус української мови як державної, у той же час захистило інші мови. У статті 10 відмічається, що державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Тобто слід зазначити, що особлива роль саме російської мови закріплена Конституцією України²⁴.

Успішне вирішення актуальних проблем духовного відродження українського народу, перетворення української мови на державну мову, тобто засіб широкого внутрішньонаціонального та міжнаціонального спілкування на території України, можливі лише в умовах збереження громадянського миру, міжнаціонального співробітництва, поваги демократичних прав та особистої гідності усіх людей, незалежно від національності, що складають народ України. При цьому не можна не враховувати специфічні особливості національного складу, історико-культурних традицій, функціонування мов як засобів повсякденного спілкування, що реально склалися та затвердилися у різних регіонах нашої держави.

У сучасних умовах, коли економічні та політичні проблеми в Україні в багатьох випадках пов'язуються з розривом нормальних та необхідних зв'язків з Росією, а українсько-російські відносини є, без сумніву, однією з ключових проблем для всього комплексу відносин із зовнішнім світом, то проблема перетворення української мови на державну набуває також політичного характеру, а її розв'язання стикається з твердим опором російськомовного населення, включно й українців, які не володіють рідною мовою.

У той же час, надання українській мові статусу державної, перетворення її на мову ділового та повсякденного спілкування на території України — важлива передумова розвитку національної та політичної спільноти населення на території України, що, у свою чергу, є умовою духовно-культурного відродження народу та економічного підйому країни. Таким чином, проблеми розвитку та розширення сфери функціонування української мови, національного духовного відродження та економічного добробуту тісно взаємопов'язані.

Аналізуючи стан мовної проблеми в Україні, Президент Л. Кучма зазначав, що політика держави повинна розірвати порочне коло, коли ставлення до мови значною мірою залежить від ситуації в економіці, науці та культурі, які, у свою чергу, визначаються національною самосвідомістю, що безпосередньо пов'язано з національною мовою, яка характеризує дух цього народу. Мова є однією з головних ознак етнічної нації²⁵.

Тому стратегія вирішення мовної проблеми передбачає врахування соціально-психологічної ситуації.

Проблема російської мови в Україні часто використовується як предмет політичних спекуляцій, особливо в період виборчих кампаній різного рівня. Іноді проблему російської мови деякі політичні сили пов'язують з національним пригніченням росіян. Питання захисту російської мови підтримує і Російська Федерація, представники якої неодноразово виступали за надання російській мові офіційного державного статусу на усьому пострадянському просторі.

Питання захисту російської мови в Україні сприймається Російською Федерацією настільки зацікавлено, що на адресу України Міністерство закордонних справ Росії 9 лютого 2000 р. направило ноту, де стверджувалося, що деякі сили в Україні мають наміри «видавити» російську мову.

У відповідь на цей документ Міністерство закордонних справ України заявило, що вважає безпідставними публічні звинувачення з боку деяких представників російських офіційних кіл у порушенні мовних прав російської національної меншості в Україні, та навело данні, які спростовують ці твердження і відзначають, що в державі 2399 шкіл з російською мовою навчання, у яких нараховується 2 106 тис. учнів; 17, 6 тис. дітей (31,7% від загальної кількості) відвідують групи з російською мовою навчання та виховання у дошкільних установах; вищу освіту російською мовою здобувають 35% студентів України²⁶.

Поступово суспільство приходить до висновку, що якісне викладання української мови у школах є необхідною умовою загального процесу державотворення. У той же час російська мова завжди була одним з найважливіших шкільних предметів в Україні.

Серед засобів масової інформації періодичні російські видання на території України переважають за кількістю українські та є загальнодоступними. Аналогічна ситуація з телебаченням та радіомовленням, які достатньо насичені російською продукцією, у деяких випадках низькопробною.

У книжкових магазинах також переважає російська книга. Більше половини усього бібліотечного фонду України становлять російськомовні книжки.

Враховуючи все це, у сучасних умовах насильницьке нав'язування української мови, що сприймається частиною населення, як знехтування їхніх прав на користування рідною мовою, може

привести до соціального вибуху та загострення міждержавних українсько-російських відносин. Ці фактори потребують необхідності максимально відповідального, далекоглядного підходу до всієї культурної політики та розбудови відносин між Україною та Росією.

Така ситуація вимагає активізації українсько-російського співробітництва у гуманітарній сфері — проведення спільних наукових конференцій, видавничької діяльності, медіа-проектів, спортивних змагань, туристичних програм тощо.

Головна мета цього співробітництва — не допустити зростання антиросійських настроїв в Україні та антиукраїнських у Росії. Особливо важливим є те, щоб закріпити симпатію та дружні відносини між народами двох найбільших країн Європи.

Вирішення Україною та Росією цих проблем зможе гарантувати, значною мірою, розбудову демократичної держави та подальшу інтеграцію у світове співтовариство.

---

¹ Дяченко О. Рукотискання культур. Українсько-російські культурні відносини: 5 років незалежності // Політика і час. — 1996. — № 8. — С. 11–16; Українсько-російські культурні зв'язки: історія і сучасність. Міжрегіональна науково-практична конференція (Дніпропетровськ, 4–5 грудня 1997 р.): Тези доп. та повідомл./Дніпропетр. держ. ун-т / Ред.: В.В.Іваненко. — Д., 1997. — 61 с.; Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Наук. зб. / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т укр.-рос. відносин / Ред.: С.Пирожков — К., 1998. — 155 с.; Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы III Международной науч.-практ. конф. (12–13 нояб. 1998 г., г. Киев). — К., 1999. — 256 с.; Диалог украинской и русской культур в Украине. Материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. (9–10 дек. 1999 г., г. Киев) / Фонд поддержки русской культуры в Украине (Рус. фонд), Комитет Верховной Рады Украины по вопросам прав человека, нац. меньшинств и межнац. отношений / Ред. Н.А.Шульга. — К., 2000. — 360 с.; V Міжнародна конференція «Українська діаспора в Росії» / В.С.Ідзьо // Укр. іст. журн. — 2002. — №4. — С. 152–153; В.І. Сергійчук Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000. — 432 с.; Лоскутов В.В. О гуманитарной составляющей российско-украинского сотрудничества / Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. Зб. наук. праць. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2004. — 503 с.

² Іванішин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994. — С. 21.

³ Там само. — С. 23.

⁴ Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. — К.: Либідь, 1993. — С. 28.

⁵ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. /Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища шк., 1997. — Ч. 1 — С. 260.

⁶ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. — Львів: Світ, 1991. — С. 544.

⁷ Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича — С. 31.

⁸ *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1993. — С. 430.

⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — Ч. 1 — С. 486.

¹⁰ Там само. — С. 489.

¹¹ Там само. — С. 516.

¹² *Іванішин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. — С. 47.

¹³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч.2. — С. 508.

¹⁴ *Кучма Л.* Україна — не Росія. — М.: Время, 2003. — С. 258.

¹⁵ Там само. — С. 259.

¹⁶ *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації. — Дрогобич, 1997. — С. 214.

¹⁷ Там само. — С. 334.

¹⁸ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР: Прийнятий на десятій сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання, 28 жовтня 1989 р. — К., 1991. — С. 3.

¹⁹ Там само. — С. 4.

²⁰ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — Ч. 2. — С. 577.

²¹ Там само. — С. 607.

²² *Іванішин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. — С. 76.

²³ *Мадіссон В.В., Шахов В.А.* Сучасна Українська геополітика. Навч. посібник. — К.: Либідь, 2003. — С. 114.

²⁴ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К., 1996. — С. 5.

²⁵ *Кучма Л.* Україна — не Росія. — С. 258.

²⁶ Україна і Росія: хроніка взаємин 1991–2003 рр./ Ред. кол.: М.І. Зверяков (голова), М.О. Левицький, С.О. Матвеев, А.В. Місуно та ін. Автор ідеї та керівник проекту В.М. Соколов. — Одеса: Астропринт, 2004. — С. 310.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Тетяна Анатоліївна — доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу суспільно-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Васильчук Геннадій Михайлович — кандидат історичних наук, докторант КНУ імені Тараса Шевченка

Гай-Нижник Павло Павлович — докторант історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Іржицький Володимир Юрійович — старший науковий співробітник Музея Гетьманства

Красівський Орест Якубович — доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Кривошея Володимир Володимирович — доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу суспільно-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Кучер Володимир Іванович — доктор історичних наук, науковий співробітник відділу суспільно-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Левицька Надія Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент Інституту реклами

Любовець Олена Миколаївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу суспільно-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Папакін Георгій Володимирович — доктор історичних наук, начальник управління інформації та міжнародного співробітництва Державного комітету архівів України

Петриченко Катерина Вікторівна — аспірантка Науково-дослідного інституту українознавства МОН України

Погребинська Ірина Михайлівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Пономаренко Олена Володимирівна — старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Собачко Ольга Миколаївна — молодший науковий співробітник відділу суспільно-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Солдатенко Валерій Федорович — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу суспільно-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Соловей Анатолій Олександрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної соціології, історії та права Одеської національної академії харчових технологій.

Степанчук Юрій Степанович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

Тітаренко Наталія Леонідівна — викладач кафедри суспільних наук Уманської аграрної академії.

Тороповська Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент, викладач кафедри українознавства Київського національного університету технологій та дизайну.

Трачук Оксана Валентинівна — здобувач відділу суспільно-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Федоренко Олександр Анатолійович — науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства МОН України

Цубенко Валерія Леонідівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету.

Чуприна Василь Васильович — кандидат філософських наук, доцент Інституту реклами

Шевченко Володимир Федорович — доктор історичних наук, професор.

Яремчук Вячеслав Дмитрович — докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 39

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 19,3. Обл.-вид. арк. 18,14.
Підписано до друку 10.12.2008. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net